ГАБІТ МУСРЕПОВ

СОЛДАТ ІЗ КАЗАХСТАНУ

ГАБІТ МУСРЕПОВ СОЛДАТ ІЗ КАЗАХСТАНУ

ГАБІТ МУСРЕПОВ

СОЛДАТ ІЗ КАЗАХСТАНУ

Роман

•

РАЗ І НА ВСЕ ЖИТТЯ

Повість

З казахської

Київ
Видавництво художньої літератури
«Дніпро»
1985

С(Каз)
М91

Роман «Солдат из Казахстана» казахского советского писателя, лауреата Государственной премии Казахской ССР им. Абая Кунанбаева рассказывает о судьбе казахского воина, которая тесно переплелась с судьбой казахского народа. Автор правдиво описывает картины боев, показывает героизм простого воина, его бесстрашие, любовь к своей земле. Повесть «Однажды и на всю жизнь» — произведение о судьбе поэта, формирующегося и растущего в горниле революции и классовой борьбы.

Переклали
Олексій Довгий і *Зінаїда Клещенко*

Передмова *Георгія Ломідзе*

Перекладено за виданням: Габит Мусрепов. Избранные произведения в двух томах. М., «Художественная литература», 1982.

© Издательство
«Художественная литература», 1982 г.

© Український переклад,
художнє оформлення.
Видавництво «Дніпро», 1985 р.

М $\frac{4702230200-165}{M205(04)-85}$ 165.85

ОРЛИНІ КРИЛА ТАЛАНТУ

Габіт Махмудович Мусрепов — один з тих славетних представників казахської радянської літератури, який разом із С. Сейфуллініним, І. Джансугуровим, Б. Майліним, М. Ауезовим, С. Мукановим закладав її основи, зводив її будову. Вже понад п'ятдесят років він самовіддано служить рідній культурі, збагачуючи її своїми творами. Якщо зібрати все, написане Г. Мусреповим, то в нього не набереться творів на багатотомне видання. Це не докір письменнику. Г. Мусрепов суворий, вимогливий до себе. Він витончений, пластичний майстер, який працює з віртуозною точністю і гармонійністю. Крізь мусрепівські рядки проступають живі обличчя, живі характери, створюється враження об'ємності, пластичності зображених характерів і обставин. У творах Г. Мусрепова, як і М. Ауезова, б'ється романтичний, ліричний струмінь. Але між М. Ауезовим і Г. Мусреповим неважко виявити й істотну відмінність. У творах М. Ауезова один ліричний струмінь накладається на другий, насичуючи всю атмосферу романтичним пафосом. Г. Мусрепов наносить фарби інакше, стримано. Ліризм, драматизм людських почуттів ледь приглушені — акцент переноситься на ситуації, на людський характер. Говорити про те, що Мусрепов переважно письменник-романтик, було б невірно. До того ж романтизм Г. Мусрепова виявляється головним чином не в стилістиці, не в побудові фрази, а в самому змісті, у відображенні тих обставин, за яких діють герої. Письменник ніколи не йшов легким, второваним шляхом. У його творах немає зайвих сцен, він уміє знайти слово — єдине й необхідне.

Я не претендую на створення літературного портрета Габіта Махмудовича Мусрепова, а лише спробую коротко розповісти про найзначніші твори письменника, а також дати короткий огляд його оповідань.

Найбільший епічний твір письменника — «Пробуджений край» (1953) — роман панорамний, розгорнутий у часі, охоплює життя казахського народу протягом десятків років.

У степу відбувається вирішальна, обумовлена самою історією зміна. Колишні кочівники стають першими представниками казахського робітничого класу. На землі Казахстану споруджуються

Карагандинська шахта та Акбуратський міделиварний завод. Серед робітників, котрі жорстоко експлуатуються капіталістами, назріває невдоволення, спалахують іскри революційного полум'я. Народжується усвідомлення необхідності боротьби проти експлуататорів, ідея єдності робітників з аульчанами. Побут, звичаї казахів у «Пробудженому краї» присутні не як зовнішня прикраса, не у вигляді екзотичного намиста. Сам життєвий матеріал, що органічно увійшов у роман, став його живою плоттю, вимагав, аби Г. Мусрепов докладно познайомив нас із життям казахського народу, з його минулим і прийдешнім, з його почуттями й пристрастями, з його душею й характером. Габіт Мусрепов не ставив перед собою етнографічної мети: змалювати побут, звички людей. Він створив об'ємне епічне полотно про життя казахського народу протягом кількох десятиліть. Автора насамперед цікавить людина, особистість. Г. Мусрепов — майстер створення психологічно об'ємних, багатовимірних характерів. Сила «Пробудженого краю» саме в цьому.

Простежмо за двобоєм двох баїв — Жумана й Ігілика. За своєю соціальною сутністю вони нічим не різняться. Але як особистості — вони різні: Жуман — старий, злий, дріб'язковий, сварливий, нікчемний при своєму величезному багатстві, Ігілик інший, він марнославний, хитрий, облудний, жадібний, розумний, боягузливий. Людина, яка за все своє життя не вчинила нічого, чим би могла гордитися, раптом обирає несподівану позу піклувальника за народні інтереси. Про що піклується Ігілик? Він з болем говорить про ледарство людей: не лінуються вони тільки, мовляв, пити кумис та їсти м'ясо, а до всього іншого ставляться байдуже, не хочуть влаштувати життя якнайкраще.

Але це хитра демагогія. Насправді ж Ігілик думає лише про себе. Про лінощі він заговорив тому, що йому здається: люди, підлеглі його владі, недостатньо самовіддано працюють для збагачення його ж, Ігілика. Не випадкова подальша еволюція особистості бая. Степовий бай перетворюється на «ділову» людину, скнариста, своєрідного казахського Гобсека. Він розумний, не такий жорстокий самодур, як Жуман. Ігілик рветься до влади, але рветься хитро, непомітно для оточуючих, однак хапається чіпко.

Здається, його влада безмежна. Хіба серйозний суперник для нього незаможний акин Нісанали? Ворухне Ігілик мізинцем — і слід Нісанали зітреться. Бо ж Нісанали прокляв Ігілика як кровопивцю, підлого розбійника. І були в пісні, складеній Нісанали, рядки про ганебне приниження Ігілика, який покірно зносив образи від сильних світу цього — Кенесари та його брата Науризбая. Жуман напевне звелів би вбити, прибрати з дороги акина. Вбити Нісанали не важко. Але як бути з піснею? Її не знищиш. Вона

спурхнула з уст акина й облетіла всі аули. Ігілик безсилий задушити пісню, замкнути її до в'язниці.

Пісня в казахів — магічна сила. Казах у піснях висловлює свою любов, свою ненависть, своє горе й радість. У ті далекі часи пісня зі швидкістю блискавки облітала найвіддаленіші аули, ставала загальнонародним надбанням. Ось чому тримає Ігілик при собі акина. Нехай Нісанали не складає для нього хвалебних пісень. Акинові чуже плазування перед баєм. Але Ігілик намагається не дати йому можливості для створення нових сатиричних пісень.

Майнова сила не адекватна моральній, духовній, людяній. Зубожілий акин, який не має багатства і влади, стоїть набагато вище від всемогутнього Ігілика. Він суддя, а не Ігілик.

Тонкий, спостережливий художник, Г. Мусрепов дає нам відчути, що навіть за часів панування феодально-байських відносин народний суд, народна етика були вершиною, світильником, що не гас від лютих повівів вітрів тих тяжких літ.

Люди справжні, які повставали проти антигуманістичних родових традицій, були не тільки серед бідняків. Зірке око художника вихоплює з темряви часу постать симпатичну, привабливу, не схожу на тих, серед кого вона живе. Це Копей — Жуманова дружина. Вона на голову вища від Жумана й Ігілика. Гуманне, добре начало в ній виражене сильно. Вона відхиляє, не сприймає саму суть — життєву й моральну — байської психології. Поява жінки з таким характером, з такими поглядами на життя свідчила про те, що в казахському степу настає важлива зміна. Копей — представниця вищої знаті — відчуває згубність людських взаємостосунків, що панують у степу. Її бунт тим і знаменний, що Копей не належить до пригноблених і поневолених. Не почуття холоду, голоду, безвихідної нужди промовляє в ній, її гнітить почуття порочності, неповноцінності тієї атмосфери, де вона змушена перебувати.

Письменник не намагається «поліпшити» історію, зобразити її рожевенькою, одноколірною. Не просто здійснюється процес привертання людей до революційної новизни. Міцні ще предковічні пута старих звичаїв, нелегко розірвати їх і підняти молодь на боротьбу. У казахів перше й останнє слово належало сивобородим аксакалам. Тому заклик об'єднати разом зусилля робітників та аульчан не знаходить гарячої підтримки в мешканців аулу. Вони бояться ступити в невідомість. Їхні предки йшли не таким шляхом. Куди він веде? Степові кочівники помалу, сумніваючись і роздумуючи, наближаються до тієї межі, звідки починається світ незнайомий, незвіданий.

«Пробуджений край» — значне досягнення казахської реалістичної прози. Сила реалістичного мистецтва, говорив Чернишевський, полягає в зображенні діалектики душі людини, її думок,

настроїв, роздумів, переживань, що змінюються і перетворюються під впливом життєвих обставин. У «Пробудженому краї» письменник взяв на свої плечі величезну, масивну глибу історичних подій.

У романі «Солдат із Казахстану» (1948), який передував «Пробудженому краю», час більш спресований, ущільнений. Сама назва твору вже орієнтує читача на певний історичний момент. В ньому начебто поєднуються два різні потоки, взаємно суперечливі. Перша частина роману забарвлена лірико-романтичним пафосом, друга ж — дещо жорсткувата, епічна, позбавлена буяння й сплеску людських почуттів, що властиве творчій манері письменника. Герой роману — Кайруш Сарталєєв — на фронті. Письменник прямує тяжкими, безжальними шляхами війни. Жорсткість стилю художньо виправдана, бо герой твору перебуває в гущі грізних подій Великої Вітчизняної війни. Коли йде бій, рвуться міни й снаряди, свистять кулі, коли знаєш, що смерть скрізь підстерігає тебе, думаєш лише про одне: не загинути марно. Згадаймо слова Чапаєва з однойменного кінофільму: не треба підставляти свою голову будь-якій випадковій кулі. Від того, як кожний б'ється з ворогом, залежить результат бою.

Це розуміє герой твору і воює добре, хоробро. Він мріяв у юності зробити щось героїчне, незвичайне. Спочатку це не виходило. Юнак поривався вгору, у знадливу синю далеч. Волею долі став перукарем. Кожна професія почесна, шанована. Та орлу не личить ходити. Орел повинен літати. Сарталєєв народжений для польоту, для здійснення героїчних справ. Він повсякчас запитує й перевіряє себе: що ж доброго зроблено в житті? Його мучить усвідомлення безплідності прожитих ним літ. Але доля Кайруша Сарталєєва круто змінюється. Він — боєць Червоної Армії, один з тих, хто в перші ж дні війни став до бою з фашистською ордою. У першій частині твору Сарталєєв — пустотливий штукар, щиросердий, добрий, чуйний, люблячий свою матір із зворушливою ніжністю. І тут Г. Мусрепов дає волю своїм почуттям. Він не приховує синівської ніжності до казахської землі, до того краю, де народився, де він уперше почув звуки рідної мови й завивання невтримного степового вітру.

Його любов до Казахстану національно не обмежена. Г. Мусрепов бачить Казахстан оновлений, молодий, Казахстан, який творить і дерзає, сповнений сонця й радісної енергії.

У розпалі боїв, запеклих, кровопролитних, серце Сарталєєва не допускає до себе почуттів, що можуть послабити його волю, рішучість. У хвилини бою ненависть і любов, почуття вірності обов'язку втілюється у вчинки, що відбуваються на полі борні. Інших вимірів людської цінності під час Великої Вітчизняної війни не було. Тому романтико-ліричний Сарталєєв обертається на епічного ба-

тиря, не казкового, міфологічного, а хороброго радянського воїна. Він до останніх сил бореться з ворогом, щоб не віддати йому жодної п'яді рідної радянської землі. В ці хвилини колишнього Кайруша не впізнати. Він суворий, вимогливий, зосереджений.

Тільки будучи тяжко поранений, він дозволяє собі розслабитися. Його серце знову сповнюється коханням, хоча про Акботу — свою кохану — Кайруш думає завжди. Любов не згасла. Але на першому плані — ненависть до ворога. Тепер він виключений з бою. І велике, гарне почуття — кохання, яке було затиснуте в ньому, як у клітці, вивільняється, заполонює його. Він подумки розмовляє з Акботою, мріє видужати, щоб знову стати в стрій, щоб з перемогою повернутися додому, до своєї коханої, до мирного життя.

Казахські критики правильно визначили одну з особливостей творчої концепції письменника — вірність правді життя, не оголеній правді факту, не випадковому уламку дійсності, а правді у її великих часових вимірах.

Звернімося до іншого роману Г. Мусрепова — «Улпан — її ім'я» (1975). На відміну від «Пробудженого краю», навіть «Солдата з Казахстану», в цьому творі більше романтики. Тут письменника цікавлять не певні, самою історією окреслені і замкнені межі подій, а події умовні, передбачувані, ймовірні. Я говорив уже, що Г. Мусрепов володіє складним мистецтвом — мистецтвом створення рухомих, суперечливих характерів. Він з багатьох точок зору дивиться на людину, пильно вдивляється в неї і вміє побачити незвичне, не зумовлене обставинами.

Придивімося до Єнесея — одного з головних героїв роману «Улпан — її ім'я». В ньому начебто живуть дві особи, що взаємно заперечують одна одну. Єнесей — багатій, який володіє незліченною кількістю табунів. Досить йому несхвально відгукнутися про когось — і той буде знищений, стертий на порох.

На початку роману Улпан з'являється в образі джигіта — сміливого, відважного. Дехто з однодумців Єнесея, зокрема Мусреп-мисливець, обурені поведінкою юнака, мають намір покарати його. Єнесей не дозволяє. Йому сподобався сміливий юнак, сподобалося те, що той поводиться гідно, не принижуючись перед вельможними людьми. Єнесею притаманні почуття справедливості, краси. Ці почуття підказали йому: не слід принижувати людину цікаву, непокірну. Незважаючи на напружену внутрішню боротьбу, перший Єнесей не в усьому поступається другому Єнесеєві, не завжди прислухається до нього. Але все ж таки неспроможний повністю зректися того.

Вельможному, багатому Єнесеєві нічого не варто взяти собі за дружину Улпан, дочку бідного, знівеченого Артикбая. Він одружився з дівчиною, хоч та молодша від нього на сорок років. Цей

вчинок не здається проявом самодурства й жорстокості. Адже Єнесей по суті самотній, хоча в нього є дружина — холодна, зла, сварлива. Він жадає душевної повноти. Єнесей, мов юнак, до нестями закохується в Улпан. Він каже їй: якщо вона сонцем зійде над його оселею, в нього більше не буде прохань до бога.

Подальша еволюція образу Єнесея відбувається під впливом Улпан — жінки, наділеної розумом, мудрістю, добрим серцем. Під її впливом і Єнесей стає кращий. Образ Улпан, незважаючи на її міцний, нерозривний зв'язок із землею, яка народила її й вигодувала, набуває узагальненого значення. Вона залишається в нашій свідомості уособленням доброти, щиросердя, чесності казахського народу. Звідси неприхована любов автора до Улпан, любов зворушлива, м'яка, без мелодраматизму. Проза Г. Мусрепова — звучна, пісенна, образна. Роман «Улпан — її ім'я» являє собою прозу саме такої тональності. Вона музикальна й сумовита, трагічна й велична.

Чи має під собою документальну основу повість «Раз і на все життя» (1965), можна лише припускати. Єркебулан, герой повісті,— молодий поет, один із зачинателів казахської радянської літератури. Він народжений, щоб світити людям. «У кожного, хто пише, незалежно від того, великий він чи малий,— має бути своя Джоконда, своя мрія, своя святиня, свій ідеал»,— розмірковує Єркебулан. Нове ще молоде. Але Єркебулан відчуває гуманізм, принадливість нового, що народжується. Він пише про свій народ, про круті перевали часу, які треба подолати, про червоних соколів, чиї крила неспроможний обпалити вогонь. Він намагається, кажучи словами Г. Мусрепова, все побачити, все зрозуміти. На найпростіших, зовні непримітних подіях лежить відблиск змін, що сталися в його рідному степу після Жовтня. Такий Єркебулан — людина з орлиним поглядом. Окремими рисами зовнішності, особливостями вдачі Єркебулан нагадує Сакена Сейфулліна — ставного красеня, талановитого в житті, в літературі — в усьому. Не беруся стверджувати, що Сакен Сейфуллін — прототип Єркебулана. Водночас заперечувати всіляку схожість Єркебулана з Сейфулліним також було б несправедливо.

Про своїх товаришів по літературі Г. Мусрепов завжди говорить з величезною повагою, симпатією.

Образи Б. Майліна, С. Сейфулліна і ще одного аксакала казахської літератури — Сабіта Муканова з'являться в «Автобіографічному оповіданні» — в оповіді про себе, свою родину, про той шлях, який пройшов син багатодітної бідняцької родини до культури, до знань, до світла. В «Автобіографічному оповіданні» все вірогідно. У свідомості, пам'яті майбутнього письменника з особливою силою закарбувалися слова вчителя Кустанайської школи Бекена, слова,

такі близькі Г. Мусрепову, слова, що стали символом його віри, невід'ємною часткою його існування як художника й людини. Вчитель Бекен учив: за що б ти не брався, берися з чистими руками.

За своєю структурою оповідання Г. Мусрепова подібні до новел. У фіналі майже кожного спалахує несподіваний вогник, що по-новому освітлює все відображене. Струм пробігає рядками, запалює їх, а вони обпалюють читача своєю високою емоціональною напругою. Г. Мусрепов, як справжній художник, полюбляє гордих, самовідданих, відважних людей, які приваблюють своєю мужністю й непокірністю. Такі Нагіма з оповідання «Мужність», Айнакоз з «Материнського гніву», такі юні орлята із «Сказання про орлів». Є в Г. Мусрепова й сумні оповідання («Акліма»), смішні («Тимко»), з хитромудрими сюжетними ходами, з веселим фіналом («Буранна ніч»), з сумним фіналом («Хто стріляв у вовка?»), з епічним розмахом («У двадцять чотири години», «Перший фонтан»).

Навіть дорожні нотатки в літаку, що летів через Калькутту й Гонконг до Токіо («Розмова в небі про земні справи»), вражають своїм драматизмом, експресією. В літаку письменник випадково знайомиться з співробітником ООН, правнуком того Мартинова, який колись стріляв у Лермонтова. Правнук заперечує вину свого прадіда. Письменник, що чудово знає життя й творчість Лермонтова, вступає в суперечку з нащадком Мартинова. Здається, знову відбувається дуель, тепер уже між спадкоємцем убивці Мартинова і між представником нового світу — тим, хто береже й захищає нам'ять, спадщину великого російського поета. Якби сила слова дорівнювала кулі, пострілові, ми могли б сказати: більш як через сто років нащадок підлого вбивці Мартинова вбитий невідпорною логікою, силою почуття, ненавистю радянського письменника.

Не можу не сказати кілька слів про ще одне раннє оповідання Г. Мусрепова — «Щугла». Воно опубліковане 1934 року в збірці, до якої входили оповідання ще двох письменників. У невеличкій анотації до книжки, виданої в Алма-Аті, повідомляється про те, що Г. Мусрепов нагороджений першою премією Оргкомітету Спілки радянських письменників Казахстану. «Щуглу» не можна класифікувати як гумористичне чи сатиричне оповідання. Але в ньому є й гумор, і сатира, і навіть гротеск, які створюють своєрідну стилістичну єдність. Грубі порушення в колгоспному будівництві — от про що з гіркотою пише Г. Мусрепов, пише сміливо, за покликом партійної совісті. Письменник висміює бюрократів, бездушних людців. Перу Г. Мусрепова належать також драматичні твори «Кози-Корпеш — Баян Слу», «Амангельди», «Ахан-сал» та інші. В одних драматичних творах фольклорні романтичні мотиви переосмислені по-новому, наближені до боротьби й пристрастей

сучасності («Кози-Корпеш — Баян Слу»), в інших змальовані епічні картини з порівняно недалекого минулого.

Народився Габіт Махмудович Мусрепов у «Науруз», перший день року Барс, що відповідає 22 березня 1902 року. На той час казахи-скотарі навіть узимку жили в повстяних юртах. З шести до дев'яти років він навчався у мулли. Коли Габітові було чотирнадцять років, його всиновив дядько по материній лінії і віддав до російської школи,— Преснєгорьковського училища, де той навчався п'ять років. У 1921—1922 роках письменник допомагав ліквідовувати сибірські банди, будувати Радянську владу. У 1923—1926 роках навчався в Оренбурзі на робітфаці. Протягом десяти років — з 1928 по 1938 рік — був на журналістській роботі, редактором видавництва, газет і журналів. У ці роки на повну силу закипіла його творча робота. Він стояв біля колиски народженої в революційні часи казахської радянської літератури.

Габіт Мусрепов член КПРС з 1927 року. У 1958 році його обрано академіком Академії наук Казахської РСР, у 1974 році присвоєне звання Героя Соціалістичної Праці. Г. Мусрепов нагороджений трьома орденами Леніна, орденом Жовтневої революції, орденом Трудового Червоного Прапора. Габіт Махмудович Мусрепов був депутатом Верховної Ради СРСР, він депутат Верховної Ради Казахської РСР багатьох скликань.

Г. Мусрепов — письменник великого обдарування, чесний, принциповий, не шкодує свого таланту для розвитку рідної казахської літератури, для збагачення літератури соціалістичного реалізму. Він один з дужих орлів казахської радянської літератури, котрі, не стомлюючись, літають довго й високо.

Георгій Ломідзе

Солдат із Казахстану

Роман

ЧАСТИНА ПЕРША

— Ви нічого не приховаєте, а я нічого не додам.
— Гаразд! Я нічого не приховаю, а ви, глядіть, нічого не додавайте. Так ми домовилися.

І

Я біжу й біжу. Степова ковила то м'яко б'ється об мої босі ноги своїми пухнастими хвостами, то колеться, немов голками.

Спека... Така спека, що навіть сама твоя тінь намагається сховатися під тебе від сонця. Навколо так тихо й непорушно, як може бути лише в спекотному південному царстві коників і кобилок, які повсюдно й незмінно співають свою рипучу пісню.

Я біжу, боязко озираючись. Біжу тому, що вирішив утекти до міста. А озираюсь тому, що боюся погоні й покарання. Велика череда корів, яку було довірено мені і яку я покинув на березі річки, почала швидко розбредатися по некошеному полю золотавих хлібів.

Мені рівно десять років. Я вже свідомий громадянин і навіть активіст: мене аж тричі допускали на збори в червоний куток, мабуть, гадаючи, що я допоможу розібратися в складному питанні — що таке колгосп і як його по-справжньому організувати. Не пригадую, що я зміг зрозуміти. Пам'ятаю тільки, що кожного разу після зборів я чомусь прокидався в кутку за величезною грубкою, де вранці мій чорний, рожевоносий пес Алтай будив мене сумним скавчанням, ніби по-дружньому докоряв за те, що я засинаю в громадському місці.

От саме цей «активіст» і тікав тепер до Гур'єва, боязко озираючись назад. У вухах чітко звучали переконливі

слова Кара-Мурта, який урочисто попереджав «активіста», доручаючи йому чергу:

— За пропажу теляти — на сорок ночей у хлів! Розумієш?

Вуса його мали дуже грізний вигляд. Саме за ці вуса його й називали раніше Кара-Мурт [1], а від цієї весни, коли його почали величати «головою», вуса стали ще грізніші. Мені він видавався єдиним володарем наших безмежних степів, на обрії яких спиралося небо.

Насправді ж Кара-Мурт не був головою колгоспу хоча б тому, що й колгоспу справжнього не було. Та й навряд чи його обрали б у нашому аулі головою. Кара-Мурт завжди був саме тим, про кого співається в казахській пісні:

Лиш тому слізьми залитий наш печальний край,
Що у кожному аулі є свій Адракбай...

Це було в ті далекі роки, коли в казахських степах тільки починалася колективізація і коли різні адракбаї, рятуючи свої череди й табуни, намагалися перекрутити по-своєму кожне починання молодої Радянської влади. І аж якось увечері, коли люди повилізали на дахи своїх глиняних будиночків, аби відпочити після праці та веснянної задухи, цей «Адракбай» звідкілясь примчав на своєму вгодованому скакуні, зупинив його біля будинків, розбризкавши багнюку, і, розмахуючи канчуком, закричав на весь аул:

— З'їздив!.. Дякувати богу, домовився! Аулу Кайракти більше немає на світі, є колгосп Кайракти, а я ваш голова!

З подальших пояснень Кара-Мурта виходило так, що тепер весь аул — люди, і все добро — буде в його повному розпорядженні. І хоч відтоді почалися нескінченні суперечки про те, що таке колгосп і як його організувати, жінки нашого аулу, а серед них і моя мати, стали називати Кара-Мурта «головою», а аул — «колгоспом». Діти, як завше, наслідують матерів, а в кого нема батька,— і поготів. Тому для мене Кара-Мурт став таємничим «головою», який може зробити все, що захоче. І в моїх очах він став ще огрядніший і вищий на зріст, а всі інші перед його грізною величчю блідли.

Мені здавалося, що його проникливий погляд давно вже помітив мою ганебну втечу, і що він мчить за мною в погоні на своєму сірому в яблуках орловці. Я виразно

[1] Кара-Мурт — чорновус. *(Прим. автора).*

уявляв його розгніване обличчя. Ріденькі їжакуваті вуса Кара-Мурта настовбурчувались і нагадували розлюченого бурого тарантула, безбарвні очі втуплювалися крижаним поглядом і начебто ковтали живцем. З-за ряду коричневих зубів, перемішаних із золотими, вилітали непоштиві слова щодо твого «низькопородного» походження. Навіть думки про це не віщували мені нічого доброго.

Ще раніше, у хвилини врочистих роздумів, я часто намагався уявити собі, що означає ота загроза «на сорок ночей у хліб», і подумки переносився в цегляний хліб самого Кара-Мурта, заповнений борошном, баранниною та іншим добром. Бувало, в миттєвій слабості я майже бажав потрапити в той хліб достатку. Мені часом навіть уявлялося, що в ньому було б мені затишніше й спокійніше, ніж удома, а ще якби в той хліб посадили не самого мене, а з подружкою.

Хоч і соромно, але мушу зізнатися, що тоді я кохав семирічну повненьку Акботу [1]. Вона відповідала мені повною взаємністю: то вщипне за щоку, то двома кулачками штовхне мене в груди, то покаже язика і миттю заховається в юрту. Вона всміхалася сердито, гнівалася з усмішкою, і мені справді здавалося, що в ній є щось від козеняти. Я кохав її всією душею і ніяк не міг діждатися двадцятирічного віку, щоб посвататися. Для цього я мав уже й сватів. Наприклад, завідуючого червоним куточком, який був людиною досить досвідченою в таких справах і добре знав різну аульну лірику. Чи, скажімо, завмаг райспоживспілки. Цей на весіллях умів виголошувати запальні промови: старий одружується з молодою — він знайде в цьому одвічний потяг до юної весни; молодий хлопець одружується з літньою жінкою — він поверне все навпаки і почне говорити про прагнення юних до пізнання мудрої зрілості. Весілля двох молодих людей народжувало в його уяві казки Шехеразади і оповідання про власну молодість, начебто він беріг юність протягом багатьох віків і щонайменше сімдесят разів закохувався. Всі знали його розповіді, звикли до них і прощали їх, як люди прощають одне одному маленькі недоліки.

Одне слово, свати у мене були чітко визначені, і я мимохіть відчував повагу не лише до них, а й до їхніх корів, які мені доводилося пасти. Найголовніше тепер полягало

---

[1] А к б о т а — ім'я, складене з двох слів: «ак» — білий і «бота» — верблюденя.

в тому, щоб якомога швидше досягти потрібного віку. Не раз я уявляв, що як-небудь вранці прокинуся одразу двадцятирічним парубком. А інколи в моєму фантазуванні відбувалися карколомні повороти: а раптом Акбота раніш від мене досягне двадцятиліття і вийде заміж за когось із «активістів»! Дівчині це простіше. Правда, я старший від неї на три роки і навіть, як старший, двічі відлупцював її. Потім разом з нею плакав. Але вона, моя майбутня дружина, завжди здавалася мені хитрішою, ніж я.

Тоді ми ще не знали закону, згідно якого вісімнадцять літ вважають громадянським повноліттям і юнак заноситься до списку молодих виборців — стає дорослим. Неписаний казахський закон провіщав: «Ти дорослий, коли виповниться двадцять років відтоді, як уперше пролунав твій крик на землі...» І ось, щоб раніше Акботи досягти того рубежу, я щосили дременув у мандри по життєвих просторах.

Ні, я, звичайно, жартую. Причина була в іншому.

Я майже не пам'ятаю подробиць мого дитинства. Воно пролетіло, немов кинутий м'яч, стукнулося об стінку, відлетіло, підстрибнуло на місці і завмерло... І ось мені вже десять років. Я стою перед чередою корів, які розбрідаються по березі річки, як гусінь по дереву. На піску лежить моя власна ранкова тінь, довга, напрочуд чітка і, як і я сам, здивовано дивиться на мою першу сутичку з життям. На ній такий самий капловухий малахай, такий самий батьківський чапан, як і на мені, і в руках чабанський кийок, що його мені вручив старший брат, який поїхав у Гур'єв на будівництво. Коли я роздивився власну тінь, побачив себе дорослим чоловіком і з гордістю пішов до річки, спираючись на довгий ціпок. Але Кара-Мурт під'їхав до мене і чітко висловив думку: «На сорок ночей у хлів». Це раптом підітнуло всю мою гордість, і я заплакав, а моя тінь, немов передражнюючи, теж почала витирати очі.

До цього дня все було гаразд. Я був гідною заміною старшому братові. Всі мої корови вечорами неодмінно були на своїх місцях. Я ніколи не збивався з рахунку. Та сьогодні, рахуючи кілька разів, я ніяк не міг долічитися однієї молоденької телички. Найгірше було те, що телička, яка зникла, належала самому Кара-Муртові, як, до слова, і добра половина нашої «колгоспної» череди. Злодій чи вовк був винуватцем цієї пропажі, не знаю, але телички не вистачало. Я великий мастак рахувати і поми-

литися не міг. Можливо, це сталося, коли я полетів у далекі краї на баскому скакуні своїх мрій. Клята теличка зникла, начебто її взагалі не було, загроза негайного заточення в хлів нависла наді мною, і я кинувся навтьоки. Може, я тікав від страшної погрози Кара-Мурта, а може, на моїх ногах летіло до міської новизни аульне життя, котре застигло у віках, одноманітне, як сплячий степ, де сині хвилі міражів народжують моря, до яких ніколи не дістатися. Хто знає? Можливо.

Так чи інак, а я чимдуж побіг уздовж річки Урал, але з вершини найближчого пагорба озирнувся назад. Покинута мною череда плавала в густих, висохлих хлібах, немов у морі. Треба було повертатися й виганяти корів і вже потім зі спокійною душею знову рушати в дорогу. Я так і вчинив.

Поки, очищаючи свою совість, я виганяв череду з хлібів, сонце перейшло зеніт і скоса глянуло на мою маленьку постать. Я скинув чапан, що прилип до тіла, високо закотив батькові кавалерійські галіфе і чкурнув. Серце моє гупало об ребра, і я відчував гордість за власну рішучість, яка штовхнула мене на такий сміливий вчинок, як втеча з аулу до міста. Щоправда, до цього долучався також і острах перед майбутньою невідомістю.

Сонце пекло, над моєю головою похитувався стовп комарів, які хмарою насідали на мене.

— Ось він, о-ось він! Він тут! Тут утікач! — кричали комарі, ніби сповіщаючи про мене «голову».

Я вже немов чув рівне могутнє дихання синього Каспію. Поспішаючи в його обійми, Урал випрямлявся, але, вдарившись об хвилясті горби, знову відступав у долину.

Надвечір, коли пекуче сонце ліниво заходило за море, обпалюючи його сріблясту збриженість, уся моя шкіра мов задубіла від комариних укусів і гальмувала рухи. Над морем завис свинцевий сутінок, схожий на величезне темне чудовисько. Під його надмірною вагою море опускалося нижче і нижче. Подекуди крізь морок проглядали самотні зірки, нагадуючи вовчі очі, що світяться в темряві. Я, правда, ніколи ще не бачив їх, але добре уявляв. Тільки-но підступна думка про вовчі очі прошила мою свідомість, вовки почали ввижатися мені майже за кожним кущем.

Шугонула злякана сова. Синювато-рожевий переблиск її крил чомусь нагадав мені чорта. Згідно авторитетних свідчень аульних бабусь, наш степ аж кишів чортами, які

розвелися головним чином відтоді, як не стало мулли Огапа. Тепер вони щоночі танцюють навколо його могили, справляючи свою перемогу над ним. Я не знав точно, де та могила; чув лише, що вона десь отут, біля самого міста, і тому кожної миті міг наштовхнутися на неї. А ніч густішала. Позадкувавши від якогось чудовиська, можливо, від куща, я зі стрімкого берега шубовснув у річку. Могутня течія закрутила мене й помчала, як тріску. Мій малахай злетів з голови і поплив попереду мене. Я ледве встиг його вхопити. Мене несло прямо на Гур'єв. Комарі відстали, для вовків і чортів я став тепер також недосяжний, але мене захльостувала вода. Якось-таки я вибрався ближче до берега і геть мокрий побрів по воді.

Усе ближче чути було глибоке меланхолійне зітхання старого Каспію. У нічній тиші чимдалі виразніше долинали удари прибою і рокіт хвилі, що відходила. Величезного чорного чудовиська, яке надвечір здіймалося над морем, уже не було видно, і я полегшено подумав, що воно все ж таки потонуло.

Коли нарешті біля довжелезного мосту я вибрався на берег, місто мирно спало. Тільки здалеку долинали тремтливі гудки рибальських суден. Біля якогось дерев'яного ларка я впав на теплу землю і тої ж миті заснув.

II

Певна річ, що і вві сні я продовжував бігти. Попереду мчався мій двійник, який передражнював мене і кричав: «Утікач! Утікач!» Я гнався за тим нахабним хлопчиськом, нарешті догнав його, повалив і, впавши на нього, прокинувся.

Густий рій синіх мух злетів з мого обличчя.

— Геть звідси! І де тільки взявся такий обдертус?..— люто шипів на мене крамар, відчиняючи ларьок, біля якого я влаштувався на відпочинок.

У місті пахло копченою рибою. Сонце, сором'язливо мружачись, дивилося в сяючу далечінь ранкового спокійного моря. Воно тільки-но піднялося над уже освітленим тремтливим степом, і його довгі вії визирали з-за сірих дерев'яних будинків.

Урал сповнював місто м'яким прохолодним диханням.

Ларьок стояв на краю базару, наскрізь пропахлого рибою. І різкий запах її почав зваблюючу бесіду з моїм шлунком. Ноги, яким учора дісталась важка робота, пере-

творилися на якісь патики і, здавалося, навіть рипіли за кожним рухом. Я встав і промовив єдине слово, яке твердо знав по-російському:

— Зьдрясті...

— Та йди ти...— красномовно відповів мені крамар казахською мовою.

І тоді, незважаючи на його неприв'ітність, я теж перейшов на рідну казахську.

— Навіщо казати «йди»? — почав я.— Спершу дайте мені води і шматочок хліба, потім покажіть, де школа для бідних.

Очі наші зустрілися. Крамар був не казах і не росіянин, а належав до якоїсь іншої, невідомої мені національності. По його очах я побачив, що до нього таки дійшов жалібний зміст моїх слів.

— Он вода! — вказав він на річку волохатою рукою.

Я знітився. Справді, біля річки просити напитися — смішно! Напевне, я всміхнувся від сором'язливості чи від невідворотного бажання все ж таки щось випросити в нього. Не знаю, чи стала привабливішою моя запухла й брудна фізіономія від посмішки, але крамар скривився і гучно, з презирством плюнув.

— Створить же бог таке рило! — сказав він казахською мовою, дещо викривлюючи слова.

Потім з гіркотою похитав головою і скрушно цмокнув.

Його власна фізіономія теж була не краща. Довгий синюватий у плямочках ніс, широкий з вивернутими губами рот і чорно-синє підборіддя — все це спонукало до не зовсім приємних порівнянь, що їх навіювала дитяча уява. Мені хотілося гідно відповісти, але він, зробивши висновок щодо моєї фізіономії, відвернувся до прилавка й витяг велику скляну банку з червоною ікрою. Крамар ще не розпочав торгівлі і тому був не в гуморі.

— Ну, геть! — повторив він.

— Розмовляй з людиною лагідно, і ти догодиш аллахові більше, ніж мулла, який холодно проводить проповідь,— відповів я казахською приповідкою.

Приповідка йому сподобалась.

— А ти, певно, новачок, коли не знаєш звичаїв,— сказав він уже ласкавіше.— Хто ж тобі щось даватиме, не розпочавши торгівлі? Кишеня в тебе є? — раптом спитав він.

— Є кишеня.

— Ану, засунь туди руку... не ліву, праву!

Я покірно засунув руку в кишеню мого галіфе, не розуміючи, що він хоче.

— Гроші давай, гроші, та швидше! — закомандував він.

— Грошей немає,— в сумному нерозумінні сказав я, простягши до нього порожню долоню.

— От бовдур! А ти вдай, що начебто маєш!.. Давай сто карбованців!

Він стис мої пальці в кулак, потім розчепив їх і, взявши уявні гроші, звичним рухом волохатих пальців спритно відрахував мені «здачу».

— Так ти, дурню, зовсім пропадеш! — уже по-дружньому мовив він, подаючи мені шматочок хліба, копчену воблу і трішки ікри на кінчику широкого ножа.

Вузькими вибоїстими вуличками вже повзла строката базарна юрма. Перекупки відвойовували одна в одної і галасливо займали місця на довгих прилавках, розкладали свій товар. Мій крамар вийшов із ларка й погордливо, мов півень, почав роззиратися.

Я побрів базаром і, навчений крамарем, раз по раз засовував руку до кишені, але ніяких грошей там не виявив. Уже за базаром, поблизу річки, раптом почув за собою ласкавий вигук:

— Гей, синку! Сирітка мій горопашний! Гей!

Озирнувшись, я побачив у крайньому ряду бабусю з дерев'яним відром. Коли я підійшов, вона зняла мішок з відра і налила в дерев'яну чашку айрану.

— Пий, любий,— сказала вона, тремтячою кістлявою рукою подаючи чашку.

Вона сиділа, підібгавши під себе праву ногу, а ліве коліно поставивши навсторч, так самісінько, як сидить моя мама, така жаліслива, як і вона.

— Ти разом з Борашем стардюєш? — запитала старенька.

— Разом, бабусю,— відповів я, схлипнув і зайшовся плачем, уже не маючи сили втриматися від жалю до самого себе.

— Непутящі ви, бідолахи! — дорікнула старенька з теплим співчуттям.— Мачуха мачухою, звичайно, і є. Чоловікові жінка в хаті своя, а дітям завжди чужа. Хіба Борашик пішов би з дому, якби в нього була рідна мати?

Старенька посумувала разом зі мною і витерла долонею червоні повіки.

— Як його нога, вже краще? — запитала вона.

— Зовсім добре,— сміливо відповів я, не маючи жодного уявлення, хто такий Бораш і що в нього з ногою. Мені просто хотілося сказати бабусі щось приємне, і я розповів їй цілу повість про видужування Бораша.

— Приходьте разом. Скажи йому, що я вже не гніваюсь на нього,— підсумувала старенька і погладила мені голову.

— Добре, бабусю,— крізь сльози вичавив я і, легенько відхиливши руку, яка зігрівала моє серце, кинувся навтьоки від цієї доброї істоти.

Прибите до дверей голубого кіоска довжелезне дзеркало вразило мене моторошним виглядом якогось хлопчиська, маленького, страшенно брудного обдертуса з опухлим обличчям. Раніше я не раз милувався на свій відбиток у воді. А зараз переді мною стояв якийсь незнайомий хлопчисько, в якому я насилу впізнавав деякі риси свого обличчя. Невже я так змінився лише за одну ніч?

За спиною щось різко цьвохнуло, немов чередницький батіг, і на мою голову впало чорне і руде стрижене волосся. Обернувшись, я побачив товстого перукаря з прилизаною набік зачіскою і одвислим животом. Він реготав з того, що витрусив на мене простирадло, яким обкутував клієнта.

Я по-уйгурському пхнув його головою в живіт і, відскочивши, щодуху помчав далі.

Зупинився вже біля самої річки. Усе моє тіло горіло й свербіло, нажалене комарями, і вимагало обробки всіма десятьма нігтями. Обережно склавши одяг під крутояром і пильно обдивившись, я зайшов у воду.

— Це ти там лежав під ларком, наче покійник? — раптом пролунав чийсь голос.

Я обернувся. До річки повагом спускалися двоє хлопців. Один був високий, стрункий підліток, до пояса голий, другий — такого ж віку, як я, і кульгавий.

— Я ще не небіжчик,— відгукнувся я і очікувально подивився на них, готуючись, як годиться, до бійки. Самотність робить людину обережною і рішучою. Я їх не дуже й злякався. Вихопивши з води якийсь твердий предмет, який виявився кісткою верблюда, я чекав на напад.

— Ого! Оце так хлопець! Це вже точно наш! — миролюбно озвався старший і, вміло пританцьовуючи, почав знімати з себе щось схоже на коротенькі штани, а по тому із зворушливою ніжністю взявся роздягати свого

молодшого товариша. Затим влучним ударом ноги він скинув із кручі свій одяг, вразивши мене недбалістю, з якою ставився до своєї власності.

III

Взявши на руки кульгавого хлопчину, старший спустився до річки. Я подумав, що це брати, і згадав свого старшого брата: він також був десь тут, у Гур'єві. Як його знайти?..

Підліток дбайливо поставив у воду молодшого і звернувся до мене:

— Чи не вовки, бува, тебе шматували?

— Комарі зліші від вовків! — відповів я.

Усе моє тіло було розчухане. Із заздрістю дивився я на гладеньку темно-коричнему шкіру співрозмовника і розповідав про себе.

— Свербить? — спитав молодший, співчутливо торкнувшися мого плеча блідими тоненькими пальчиками.

— Ой, свербить! — потвердив я.

— Ану, давай, Борашику, допоможем!..— І старший почав шкребти мене всіма десятьма нігтями.

— Як тебе звати? — запитав він.

— Каіргалій,— жваво відповів я.— А тебе?

— Мене Шегеном, а це Бораш, Боря. Моє ім'я ніяк не можна змінити, щоб було ласкаве. Називай мене просто: Шеген-ага. Адже я старший від вас обох.

Шеген почав по-різному змінювати моє ім'я, шукаючи ласкавішої форми. Каіргалій, Кайруш, Каір...

— Ні! — впевнено сказав він.— З цього нічого не вийде. Мулла зіпсував твоє ім'я, а такому хлопцеві, як ти, потрібне гарне ім'я.

Він приклав долоні до своїх вух, як це робить мулла при нареченні новонароджених, і урочисто виголосив:

— Відтепер ім'я твоє Костя. Як Костя підеш шляхами життя, як Костя відповідатимеш перед аллахом і його пророком!

— А мати що скаже? Адже Костя російське ім'я...

— А де твоя мати?

— В аулі, в Кайракти.

— А ти що, збираєшся додому повертатися, до мамусі? — запитав Шеген, раптом припинивши свої операції на моїй спині.

— Ні-і! — не дуже впевнено заперечив я. Мені не хотілося його засмучувати.

Шеген з іще більшою старанністю почав шкребти мені спину.

З тієї хвилини я став Костею.

Бораш був блідий, ніжний, як дівчинка. Його добрі очі, синювато-чорні, немов у новонародженого теляти, здивовано дивилися на все нове. Він легко радів і легко ображався. Дивлячись на нього, можна було зрозуміти, як з ним поводилася мачуха. Він був не здатний до важкої праці. У виразі його обличчя проступав відтінок якогось внутрішнього суму, що не гас навіть у посмішці.

Я розповів йому, що сказала старенька продавщиця айрану. Бораш усміхнувся, але спалах радості, на мить осявши його глибокі очі, одразу згас.

— Ти диви, який розпещений. Досить!.. Досить з тебе!.. Іди! — вигукнув Шеген і ляснув мене по спині.

Шеген підняв Борю і почав дертися на берег. Я теж вчепився за нього ззаду. Він мовчки витяг нас обох, Бораша обережно поставив на пісок, а мене зі сміхом штурхонув так, що я відлетів на декілька кроків.

З ранку Урал супився, а тепер він ласкаво підставив свої груди сонцю. Біля мосту у воді хлюпались діти робітничого селища та їхні чотириногі друзі — цуценята. Дитячий галас над річкою зливався з криками чайок.

Шеген був худорлявий, його бронзове тіло — туге й гнучке. Коли він сміявся, то відкривав ряд білих зубів. На його високому чолі не було жодного невдоволення від нелегкого життя. Очевидно, незалежність і відчуття волі були найголовнішою його радістю. Із заздрістю спостерігаючи за ним, я вирішив будь-що стати таким самим.

Шеген пильно оглянув мої зранені ноги. При цьому він міркував, як філософ:

— По-перше, і передусім, нам потрібна голова,— урочисто виголошував він.— Без неї життя темне, як могила мулли Огапа чи як сторінка корану. По-друге, потрібні ноги. Ноги потрібні для того, щоб когось доганяти чи від когось тікати, зважаючи на те, що корисніше. По-третє, всю твою подряпану шкіру треба здерти і замінити новою.

І Шеген заявив, що вирушає за потрібними для мене ліками. Бораш захоплено дивився на Шегена, який віддалявся.

— Шеген тебе вилікує за два дні! — з непохитною впевненістю вигукнув він.

— А що в тебе з ногою? — спитав я, обмацавши його хворе коліно.

— Мачуха зіпхнула мене з даху, і я впав на плуг. Шеген мене обов'язково б вилікував, але в нашому «палаці» холодно, от і розболілася знову.

— А Шеген чого втік з дому? — спитав я.

— Він не з дому, а від мулли. Три тижні не міг навчитися вимовляти як слід арабське Алеф-ки-ку-синь-ань... Ну, його й лупцювали три тижні, поки не втік... Уже рік живе тут, а я з ним — місяць...

Вдвох із Шегеном вони мене обмальовували йодом і зверху змащували якимись різнокольоровими мазями; мені подобалася така турбота, я розкошував, оточений їхньою дружньою увагою.

Ми пішли на базар.

— Я — цирк, а Боря в нас — справжня опера. Чув би ти, як він співає «Зауреш» чи «Айнамкоз»!

— Я теж умію співати «Зауреш»,— сказав я.

— Ну ні! Так, як співає наш Бораш, не вміє ніхто,— перебив мої хвастощі Шеген.

Йому самому минуло вже п'ятнадцять літ. Він був загартований і гнучкий. Міг пройтися колесом через увесь базар, міг легко перевтілюватися на сліпого чи глухого. Усмішка його зачаровувала кожного, в кого ще не зачерствіло серце. Він знав багато розповідей, які викликали сльози і сміх.

— Руки не простягати! — попередив він мене, коли ми прийшли на базар.

Базарний люд сам щедро платив їм за їхнє мистецтво — Борі за спів, Шегенові за штукарство. Їм перепадали і пиріжки, і коржики, і рибка.

— Оперо ти моя! — вигукнув Шеген, обійнявши Борю однією рукою, а мене другою.

Я не зрозумів, що таке «опера».

З базару вони привели мене в свій «палац». Це була невелика простора печера, яка утворилася від добування глини в кручі над Уралом. Долівка «палацу» була встелена свіжим очеретом. Тут було досить просторо, житло освітлювалося рівним світлом від входу. В окремій ніші, вибраній у стінці, стояли вряд п'ятнадцять книг, я перелічив їх з першого погляду. Рахувати — це звичка пастуха, без якої він може опинитися у великому збитку.

— Читати вмієш? — запитав Шеген, перехопивши мій погляд.

— Ні. Вмію лічити.

— Це погано.

Я спалахнув від образи. Мені хотілося запитати, чи не думає він, що неосвічений не товариш освіченому, але стримався.

Ці перші міські дні минали для мене в суцільних зіткненнях з чужими звичками і незрозумілими для мене поняттями. Не ступиш і кроку, щоб не спіткнутися об щось «міське». Моє ревниве прагнення ні в чому не відставати від моїх друзів призводило до того, що я раз у раз опинявся в безглуздому становищі. Я сердився на себе і заздрив друзям. Шеген помітив це одразу і твердо сказав:

— Три дні терміну даю для того, щоб ти навчився радіти й сердитися разом з нами, а не наодинці!

Я обіцяв йому навчитися цього. Шеген був мудрий хлопець, навчений багатьма життєвими випробуваннями.

Боря поставив на вогонь закіптюжений чайник і почав співати. В його спрямованих у річкову далечінь сумних очах відбивалася туга. Він співав про свою матір. Він не пам'ятав її, але сирітське серце тужило й відчувало, що мати в нього колись була. Цією піснею він не зцілював своєї душі, а тільки ще глибше ранив її, щоб на все життя залишити в собі материн образ. Ми з Шегеном слухали, немов зачаровані.

Я пригадав свою матір, губи мої вже почали кривитися, і з них ось-ось мав вирватися плач, але Шеген піймав зрадливу гримасу і насварився на мене пальцем. І я стримався. А Боря продовжував свою пісню, не помічаючи того, що чайник перехнябився, і вода заливала вогонь.

Так почалися мої нові тривожні дні. Мені було приємно, що я зразу знайшов гарних друзів. Але в чому полягав істинний зміст цієї зустрічі, я ще не розумів. Я ще не знав, що ступив на шлях випробувань, де маленька радість здатна перебороти в дитячому серці тисячі знегод і прикрощів.

IV

Моє вільне життя закінчилося на третій день, коли я ще не встиг навтішатися його принадами. Згубила нас степова казахська пристрасть до пісні: в степу люблять спів, а до Гур'єва приїхав театр, що його називав Шеген

Саратовською оперою. Опера виступала на відкритому майданчику, обнесеному гострими зубцями ялинкових обаполів. Два вечори ми слухали музику і спів здалеку, з шкільного даху, на відстані не менш як сто метрів. Худий і мерзлякуватий Бораш сидів посередині, поміж мною і Шегеном. Як тільки відкривали завісу, він геть забував про нас, перетворюючись на грудочку і слухаючи всім своїм єством спів і музику.

Мене вражало інше: розкіш кольорів і барв на сцені. Вперше за своє життя я бачив, який буває справжній білий колір — прозорий і чистий. Досі мені здавалося, що я добре знаю небо, синє чи блакитне, але такого блакитного кольору, який побачив на цій сцені, що переливався всіма відтінками, зберігаючи легкість і ніжність, я теж ніколи не бачив, навіть на справжньому небі.

Золото і срібло, оксамит і шовк, втративши свою найнеприємнішу якість — ціну, перетворювалися на суцвіття барв...

Третього дня ніхто з нас уже не міг бути далеко від опери. Як тільки відкрилася завіса, ми з'явилися на гострих списах огорожі. Холодний вітер віяв з моря, небо обважніло, зірки спустилися нижче. Над річкою безгучно плив дашок молодого місяця. Він то поринав у хмари, то знову з'являвся, сяючи. Неземна синьоока красуня, вдягнена в легеньке вбрання, співала, зачарувавши нас, як і всіх тих, що сиділи за огорожею, внизу під нами. Коли вона перестала співати, люди начеб вибухнули громом оплесків, кричали від захоплення. Раптом крізь весь цей шум ми почули обережний звук свистка: три міліціонери обійшли нас із тилу і тепер підкрадалися, щоб схопити за ноги.

— Стрибайте! — скомандував нам Шеген і через голови міліціонерів спритно стрибнув далеко вбік.

Бораш також плигнув, але впав просто перед міліціонером і жалібно застогнав:

— Ой, нога! Ой, нога!..

Я виявився найнезграбніший: обернувшися назад, аби скочити, зачепився за огорожу штаньми, і, безпорадно метляючи ногами, повис над землею. Не біль, не страх, а сором, що я так кумедно метлявся в повітрі, примусив мене заревти, я гамселив п'ятками в загорожу, наче від нестерпного болю. За огорожею, де продовжувалася дія опери, почулися обурені вигуки публіки. Бораш, перемагаючи біль, підійшов до мене і поторгав за ногу.

— Не кричи, там співають! — суворо, як старший, зажадав він.

Один з міліціонерів розгадав мою простакувату хитрість.

— Не бреши, тобі не боляче,— сказав він і спокійно оглянув, чи надійно я вміймався.

Так нас із Борашем упіймали. Але десь у темряві раз у раз метляла невловима тінь нашого старшого друга — моторного, верткого Шегена. Два міліціонери ганялися за ним. Він бігав навколо майданчика, даючи нам знати, що не покине в біді. Спритний і верткий підліток несподіваними діями вимотував дебелих переслідувачів. Спочатку спокійні, вони почали дратуватися, з темряви чути було їхні свистки, які свідчили, що Шеген ще не втрапив до них.

Раптом тривалий свисток покликав нашого стража, і він миттю кинувся на допомогу своїм товаришам. Тої ж миті з нічного мороку орлом налетів Шеген і, схопивши за руку Борю, зник, кинувши на ходу:

— Не падай духом, Костю, виручу!

Міліціонери, дорікаючи один одному за спільну невдачу, неквапливо підійшли до мене і обережно зняли з огорожі.

На вантажній машині мене привезли в дитбудинок і здали повновидій огрядній жінці.

— Ім'я? — запитала вона.

— Костя.

— Всі ви Кості,— стомлено сказала вона і взяла ручку, щоб записати мене.

— Залиште його, ідіть! — жінка відпустила міліціонера.

З його суворого вигляду, з того, як він про щось попереджав її російською мовою, я зрозумів, що йдеться про мене. Перед тим, як піти, міліціонер повернувся до мене, натиснув пальцем носа і всміхнувся.

Ночував я в окремій кімнаті. Пофарбоване зеленою фарбою ліжко й білосніжні простирадла спантеличили мене. Я ніколи такого не бачив і не знав, як бути з такою чистотою. Жінки, які увечері безцеремонно відмивали мене, підсміювалися з моєї сором'язливості і запевняли, що я тепер буду чистенький, гарний і розумненький. Їхні м'які і вмілі руки по-хазяйськи привели мене до ладу, і от тепер я, «чистенький та розумненький», сидів на краю ліжка і напружено думав над тим, як мені бути з білими простирадлами.

Кімнатка, де я ночував, пахла характерним дитбудинківським запахом різноманітних дезинфекцій. Незвично сяяла на стелі електролампочка. Досі вогні міста я бачив тільки здалеку. Он воно що так яскраво сяє вночі, весело підморгуючи нашому аулу! З розплющеними очима я розмірковував, чи догорить ця лампочка до ранку. Але чимдалі вона розгорялася яскравіше. Я встав і вивчаюче обдивився її з усіх боків. Виявилося, що все дуже просто. Протягти дві скручені шворки від дверей до середини юрти, прив'язати до них скляну банку — ось тобі й міське освітлення! Я вирішив собі, що, коли повернуся в аул, обов'язково влаштую сам таке незгасне освітлення. Мати скрутить шворки, а скляних баночок у місті валялося повно.

На голих вибілених стінах кімнатки в око впадає тільки один предмет — блискуча металева напайка з кнопкою. Я поторгав її — нічого цікавого не сталося. Але мені захотілося мати таку річ. Виймеш з кишені, покажеш хлопцям — подивіться! — і сховаєш... Я взявся до цього предмета з певною корисливою метою. Враз — клац! — і світло вмить зникло. Я й не втямив, як це сталося,— чи спочатку клацнуло, а потім зникло світло, чи навпаки,— і закричав від переляку.

— Навіщо погасив? — долинув з коридора голос.

Потім хтось увійшов до кімнати і мовчки ввімкнув світло. Це був сторож.

— Дядьку, а куди це світло втекло? — запитав я.

Та він нічого не відповів, похмуро подивився на мене і вийшов.

За вікном гучно й натужно зітхало море. Хвилі, рокочучи, розбивалися, здавалося, об самі стіни будинку й знову з гуркотом відкочувалися назад. Ніч, безмовна й спокійна в степах, поблизу моря була багатоголоса й багатоока. Навіюючи острах, гули численні рибальські судна. Промені далеких прожекторів часом нерухомо зупинялися на моєму вікні, освітлюючи сріблясті гребені хвиль, які неслися на берег великими валами.

Перше почуття образи за те, що мене так легко спіймали й зачинили в цю кімнату, вже пригасло, і я подумки знову перенісся до початку цієї ночі. Опера... Легенька, як хмаринка, красуня співачка... Цікаво, чи є в неї чоловік чи син?.. Звичайно, нема! І бути не може! Я немов ревнував її до всіх чоловіків, і моя уява відгороджувала її і від чоловіка, і від дітей; адже не може це диво

з чарівним голосом доїти корів і прати білизну чи лаяти пастухів! Та думки знову й знову переносили мене до аулу...

Вранці, коли я, піднявши догори ноги і впершись ними в стіну, навчався ходити на руках, як Шеген, несподівано пролунало:

— Ну й молодець!

Хтось схопив мене на ноги, перевернув і повалив на ліжко. Я побачив Шегена.

— От і ми! — сказав він.

— Ти прийшов, щоб визволити мене? — спитав я, зрадівши його несподіваній появі.

— Ні, ми просто самі вирішили прийти в дитбудинок. Ти спіймався, Бораш покалічив ногу...

— А де він?

— У сусідній кімнаті, в лікаря. Йому потрібен догляд, адже незабаром зима...

— А ти?

— Я теж буду з вами.

Від захвату я вкусив його за коліно.

Опівдні ми обідали на чистому повітрі, у дворі. Марія Вікторівна, ота пишнотіла жінка, яка приймала мене вчора, ходила поміж нами навдивовиж легко. Її повнота була якоюсь навіть затишною. В дитбудинку її називали вихователькою, але вона була ніби матір вісімдесятьом російським, татарським і казахським хлопчакам. Її вихованці дивилися на нас, як на гостей: відверто і критично — на мене та Бораша і з поважною, але й лукавою полохливістю — на Шегена.

Під час обіду раптом почувся якийсь шум, і моє серце тривожно затремтіло ще до того, як я впізнав голос матері. Я впустив ложку, оббризкавши юшкою сусідів. Жалібно голосячи, неначе вихор, ввірвалася в двір моя мати в білому жаулиці, який розвівався на голові, і строкатій широкій сукні. Вона одразу кинулася до столів, розшукуючи мене в цьому збіговиську однаково підстрижених і однаково вбраних хлоп'ят.

— Мамо! — жалібно вискнув я, побачивши, що вона розгублено озирається.

Як вона простягла до мене руки! Як рвучко нахилилася до мене, хитнувши стіл і вихлюпнувши страву з тарілок, як підхопила мене на руки! Переборюючи ніяковість перед хлопчаками, я припав до неї, і мене одразу овіяло запахом рідних степів...

Хлопці, що галасливо й пустотливо обідали, раптом змовкли й завмерли.

Багато хто з них був би щасливий, якби міг отак припасти до материних грудей! Не всі, як я, втекли з дому: більшість і не пам'ятали своєї домівки — одних осиротила громадянська війна, інших — голод, вічний супутник старого аулу. З раннього віку вони не знали материнської ніжності, і, коли бачили, як мати обіймає сина, вся гіркота дитячої втрати піднімалася з глибини сердець і примушувала їх жадібно спостерігати незнайомий для більшості з них вияв материнської ніжності.

Але для моєї матері тої миті вони були не сироти, а вороги, які заманили її дорогого синочка з рідного аулу до міста. Вона накинулася з докорами на цих «ворогів», звинувачуючи їх усіх і кожного зокрема.

Бораш мовчав і по-товариському підморгнув мені. Шеген відвернувся.

Виливши все своє обурення, мати поступово вгамувалася. Тільки тоді з нею почала розмовляти Марія Вікторівна. Вона заговорила привітно, запрошуючи її до столу, і поставила перед нею чай. Але мати рішуче відсунула чай і знову спалахнула.

— Ви, матусю, не хвилюйтеся. Якщо ви твердо вирішили взяти сина додому, я не затримаю його і на хвилину. Бачте, скільки в мене тут синів,— ласкаво вмовляла вихователька, непомітно знову підсуваючи до матері чай і солодощі.— Сідайте, будь ласка, поговоримо...

Але мама вперто відсувала піалу з чаєм, запально вигукуючи, що не залишить і на годину рідну дитину в цьому будинку.

І раптом обидві водночас, зрозумівши, що суперечки між ними нема і що вони говорять про одне й те саме, замовкли. Чай повернувся до мами, доводячи її повну поразку.

— Я не повернуся в аул! Кара-Мурт зачинить мене в хлів! — раптом вигукнув я.

Всі навколо засміялися, окрім Марії Вікторівни.

— Тоді попроси маму, щоб вона залишила тебе тут для навчання...— сказала вона.

Від несподіванки мати завмерла, нерозуміюче кліпаючи; вона одразу не спромоглася на відповідь, але її руки, які міцно притискали мене до грудей, враз ослабли. Якби вона не випустила мене з обіймів, то я б так і повернувся з нею в аул, бо відчував биття материного серця, яке

тремтіло над майбутньою долею сина. Її голосіння впливало на мене менше, ніж цей тремтливий стукіт у неї в грудях.

Вихователька взяла маму попід руку й повела до своєї кімнати. Наступного дня мама поїхала в аул на дитбудинківській бричці.

— Ох синку, даремно ти боїшся. Я б сама вблагала Кара-Мурта. Але вчися гарненько,— мовила вона, цілуючи мене на прощання.

Вона була розважливою і здавалася мені спокійною щодо моєї подальшої долі. Відверто кажучи, десь у глибині душі це навіть образило мене.

V

Небо з кожним днем втрачало свою ясність і блакить, усе нижче нависаючи над землею. Над морем густішали сірі дощові хмари, схожі на випрану дитбудинківську білизну, розвішану в дворі. Важче й важче котив свинцеві хвилі Урал. Прощаючись з літом, люди неохоче зустрічали невідворотну осінь, і на їхні обличчя насувалася осіння імла. Осінь насувалася чимдалі впертіше і впевненіше. Там, де ще недавно зеленіли луки, зараз шурхотіла суха жовта трава. На голих бурих пагорбах, схожих на горби верблюда, похмуро чорніли поодинокі беркути.

Скло кватирки у великому дитбудинківському залі було вибите. Звідтіля долинала нудна осіння пісня. В аулі ця пісня розповідає про вовків, які підкрадаються до овець. У дитбудинку в ній ідеться про те, що печі сумують без дров. Купками збираючись на ліжках, притиснувшись одне до одного, ми весело сперечаємося про те, в кого більше розуму — в лисих чи в бородатих. Говоримо всі разом, і кожен, не слухаючи решти, сміється над своєю вигадкою. Від довгобородих та лисих загалом розмова, як це буває часто у дітей, непомітно переходить на тих, кого добре знаємо,— дії ближніх завжди обговорюються впевненіше і переконливіше. От уже й постає запитання: хто розумніший і важливіший — завдитбудинком чи головбух.

До нашого завідуючого однаково важко відчувати і симпатію, і ворожість. Як правило, він тихо заходив до дітей, питав, хто зсунув тумбочку чи ліжко. Звичайно, ніхто і ніколи не називав ім'я винуватця. У відповідності до безликості завідуючого після його відвідин все набувало безликості. Не насваривши і не похваливши нікого, він

зникав так само тихо, як і з'являвся. Кожен день завідуючий був незмінно одноманітний. Прізвище він мав Койбагаров, ім'я — Кудайберди. Такі прізвища та імена самі напрошуються на переклад, особливо серед дітей. По-російському це означає: «Бог дав баранопасів». Це був, здається, єдиний жарт, який ми дозволяли собі щодо нього.

Бухгалтера ми бачили рідко, він з'являвся всього разів зо два чи зо три на тиждень, говорив квапливо, завжди кудись поспішав і знову зникав. Він майстерно курив: затягувався так глибоко, що здавалося, ніби зовсім ковтав дим, який зникав так само швидко, як пухнастий хвостик ховрашка в нірці. Потім, після паузи, бухгалтер починав говорити, вистрілюючи в співрозмовника клубами диму. Особливо ловко виходило це в нього, коли у дворі він доводив нашому заву необхідність одержання грошей на будівельні матеріали. Щоб навчитися такого високого мистецтва, ми роздобули собі цигарок, і декілька хлопців тренувалися цілий вечір. За цим заняттям нас застав Шеген, від якого нам перепало. Тому ми всі сердилися на бухгалтера і з нетерпінням чекали нагоди, аби влаштувати йому якусь капость. Але бачачи, що наш завідуючий мовчки вислуховує його різкі заяви, ми схилялися до того, що бухгалтер розумніший за свого начальника.

Того осіннього дня Марія Вікторівна була якась розгублена. Вона схвильовано розповідала одній вихователькі, що завідуючий — на збиранні врожаю, бухгалтер — невідомо де, а в міськвно її водять за носа. Тоді я ще не розумів образного значення цієї фрази. Тому, з цікавістю глянувши на її ніс, червоний від морозу, я спитав:

— Отак, за ніс?

Нам стало шкода цієї доброї жінки. Ми дружньо обступили її.

— Може, нарубати вам дров?

— Може, з'їздити за сіном? — співчутливо пропонували хлопці.

— Ні, діти, все це дрібниці...

— А що ж тоді не дрібниці?

Марія Вікторівна з гіркотою повідомила нам сумний зміст її переговорів з начальством про те, що нас, старших дітей, «перекидають» у місто Уральськ. Чому це було сумно, ніхто з нас не зрозумів. Нам навіть весело стало: може, там завідуючий буде з іншим прізвищем.

З роботи на току повернулися найстарші на чолі з Шегеном. Марія Вікторівна ще печальніше розповіла все і їм.

— Працювали ми з вами, не покладаючи рук. Добре працювали. І от маєш! Перекидають! — шукаючи співчуття, вигукувала вона.

Шеген уважно, мовби співчутливо слухав і раптом несподівано різко і весело підсумував:

— Недобре, звичайно, коли працюють погано, але я гадаю, ще гірше, коли люди впевнені, що працюють добре. Адже буває так: самі знають, що все нікуди не годиться, а кричать на всю горлянку, що все чудово...

Ми розуміли, що Шеген говорить печальну правду, але нас дивувала його сміливість і веселість.

— Ну то що, будемо прощатися зі знайомими місцями? — спитав Шеген.

— Мабуть, що так. Завтра вранці будуть машини,— сказала Марія Вікторівна.

Шеген покликав мене попрощатися з містом. Боря почав збиратися до від'їзду, а ми пішли до знайомих місць. Ішов дрібний дощ із снігом. Наш «палац» був залитий. Калюжа каламутно-зеленої води вихлюпнулася туди з розбурханого Уралу. Шеген через калюжу пробрався в дальній куток печери, порився і вийняв з очерету гарну чорну коробочку, в якій був великий золотисто-коричневий жук.

— Це жук-верблюд,— впевнено сказав мені Шеген.— Я, правда, сам придумав назву, але, думаю, що вона підходить. Дивися, як він схожий на верблюда. Можливо, вчені колись назвуть його інакше, а тепер нехай так і буде — «верблюд».

Шеген подарував жука мені.

— Я беріг його аж три роки,— мовив він,— і ти бережи. Мені заспиртували його в аптеці.

Так Шеген розставався з рештками свого хисткого дитинства, ступаючи на твердь усвідомленої юності.

Ми байдуже пройшли повз базар — нас туди вже не тягло. Неподалік від базару з перекошених воріт вийшла строкато зодягнена жінка з дитиною на руках, за нею йшов її чоловік, міліціонер у довгій чорній шинелі.

— Він! — штовхнувши мене в бік, неголосно вигукнув Шеген.

— Хто «він»?

— Хто цілий рік ловив мене.

Обличчя Шегена враз змінилося, в його карих очах спалахнули хитринки, і він перетворився на колишнього, майже забутого мною бешкетника. Я злякався, щоб він

знову не придумав якоїсь витівки. Але очі Шегенові посвітлішали, і він уже цілком серйозно сказав мені:

— Давай підійдемо... я хочу подякувати йому.

Не зовсім упевнений у його намірах, я мовчки пішов за ним.

— Здрастуйте...— сказав Шеген, підійшовши до міліціонера.

Міліціонер здивувався.

Шеген усміхнувся м'яко й ласкаво, як він умів. Потім, так само ласкаво взявши міліціонера за лікоть, сказав:

— Пам'ятаєте, як ви ганялися за мною? Адже я тоді сам шукав дитбудинок, а ви кинулися за мною, немов за дичиною. І тоді я на зло вам вирішив: «Не впіймаєте!..» Дитбудинок нагадував тоді мені про муллу... поки я не підріс, не порозумнішав...— закінчив Шеген, розвівши руки.— Тепер я давно вже в дитбудинку, ніхто мене не загонив туди — сам пішов...

Шеген простяг чоловікові в чорній шинелі руку, як рівний рівному. Міліціонер потис простягнуту руку.

— Отже, ти вчишся там? — спитав він Шегена тепло й схвильовано.

— Шеген — відмінник у всьому! — нетерпляче вигукнув я, щоб чимось втішити цього доброго чоловіка.

Він обійняв нас обох і притис до себе.

— Що ж, навчайтеся, навчайтеся, хлопці,— сказав він з батьківською ласкою.— Адже раніше казах не міг навчатися, як слід. Тепер наздоганяйте!

Ми розсталися.

Вранці прийшли криті вантажні машини — ми поїхали в Уральськ.

Хто з хлопців не любить міняти місця, потрапляти в новий дім, у нове місто! Разом з іншими і не менше за інших галасував і я, щосили намагаючись збільшити передвід'їзний розгардіяш, який панував того ранку в дитбудинку. Ми всі кричали, вдаючи, що без цього не відбудеться повантаження і машини не зможуть рушити з місця.

Коли нарешті ввалилися в машини і, галасливо штовхаючися, всілися, почався дощ. Він тарабанив по брезенту. Рятуючись від холоду, ми опустили задню запону і заспівали. Від дорожньої тряски наші голоси смішно тремтіли, і ми бавилися цим, і я раптом пригадав, що дорога до Уральська проходить повз мій рідний аул, повз рідний дім, де залишається мама, яка не зможе, як обіцяла,

приходити і провідувати мене, і кинувся в задню частину кузова. Мене тримали, кричали, що я наступив комусь на ногу, лаяли, штовхали, але, нікому нічого не пояснюючи, я рвався хоч поглядом попрощатися з домівкою, якої мені раптом стало шкода.

Коли нарешті я зміг визирнути з машини, то вже нічого не побачив, окрім порожнього, голого осіннього степу. По знайомому одинокому дереву я зрозумів, що наш аул зостався далеко позаду. Тільки тоді я відчув біль від, здавалося, навіки втраченої матері й домівки. Якби машина йшла повільніше, я, можливо, зіскочив би і втік додому. Але вона летіла швидко. Ніхто мене не розумів, усі безтурботно співали, а я, прихилившись до борту кузова і приховуючи від усіх свої сльози, нишком плакав, поки не заснув, заколисаний одноманітним мигтінням осінніх пагорбів.

VI

Тільки в день від'їзду Шегена в армію я згадав, що мені вже минуло п'ятнадцять років, а я все ще живу під крильцем інтернату і за пазухою дяді зава. Я закінчив шостий клас і був відмінний фізкультурник. До початку навчального року лишилося близько трьох місяців. Невже знову ціле літо крутитися на турніках та ганяти м'яча? Досить з мене хлоп'яцтва!

Я одразу відчув себе дорослим, і життя, яке кипіло за стінами дитбудинку, з неймовірною силою потягло мене. Все звичайне і буденне, але не знане мною, раптом набуло якоїсь особливої принадності.

Вікна нашого інтернату виходили в міський сад. Я задивлявся на строкаті плаття дівчат, які гуляли в ньому, вслухався в їхній дзвінкий сміх. Вони вабили мене. Хотілося бігти туди. Але щось утримувало мене. Я одвертався від вікна, але тут на мене чатувало дзеркало.

По правді кажучи, немало часу я витрачав на милування собою. Темно-коричнева шкіра, блискуча, як у морського лева. Тугі й загартовані м'язи... Гарний... Правда, хотілося б, щоб моє вилицювате обличчя мало трохи більші очі, було трохи вужче, і ніс міг би бути гордовитіший, а не такий плескатий... Але то все дрібниці, зате моє чорне волосся хвилею лягало на чоло!.. Стоп! Я впіймав себе на заборонених мріях. Відвертаюся від дзеркала, а поряд — вікно в щебетливий, сміхотливий,

строкатий сад, який кличе мене. Адже від весни і юності не втечеш...

Я знову дивлюся в дзеркало. Який я серйозний! Начебто сам Шеген. Он яке глибокодумне обличчя! Це ти, Шегене? Здрастуй, друзяко! Я веду щонайсерйознішу розмову зі своїм дзеркальним співбесідником. Спочатку це мені вдається, але чимдалі я починаю лукавити: мої запитання стають зухваліші, а відповіді блідіші і непереконливіші. Я ладен завдати останнього удару.

— Старість і так довго живе в нас на сході. Навіщо ж відтягати час, притамовуючи молодість, яка вимагає своїх прав? — запитую я і гордо позираю на «Шегена», задоволений з того, що так його спантеличив. Хіба це жарт — «старість довго живе на сході»! Як вільно я поводжуся з віками і просторами!

Але мій дзеркальний товариш, виявляється, не такий уже й простий.

— Завчасно давши права молодості, ти сам квапиш свою старість.

Напевне, в тому віці я був вразливий, і відповідь уявного Шегена заспокоїла мене на цілий вечір.

Надлишок юнацької енергії я відчував постійно. Треба було прилаштовуватися до якоїсь справи. І я пішов в облвно.

У прохолодному, щойно вимитому кабінеті мене прийняв завідуючий — чоловік з одутлуватим обличчям і схильний до надто частих позіхів. Чисто поголене обличчя і білий чесучевий костюм підкреслювали проблиски сивини в його чорному волоссі.

— Здрастуйте,— сказав я, зайшовши до кабінету.

Завідуючий не зреагував навіть порухом губів. Навряд чи було це педагогічно. Він мовчки сидів, а я мовчки стояв перед ним. Потім він ще раз позіхнув.

«Чому б йому не піти покупатися?» — подумав я.

— Ага,— вирішив я нарешті звернутися до нього по-казахському.— Я з інтернату номер один.

— Угу...— відгукнувся він, не змінюючи пози і не глянувши на мене.

— Хочу десь попрацювати під час канікул.

— Гм-м...— Кутики його губів опустилися.

Знову запала мовчанка.

— Наш дитбудинок,— сказав я,— два роки підряд преміювали за зразкову виховну роботу. До нас віддають на навчання своїх дітей навіть мешканці міста.

— Ну, а сам ти як, з тих... з колишніх...

— З безпритульних? — підказав я.— Я був безпритульний лише три дні...

— Оцінки?

— Відмінник.

— Яку ж ти хочеш роботу?

— Куди направите. Але щоб без відриву від школи.

— Гм-м, гм-м... Так, гаразд... Скільки років?

— Сімнадцять,— збрехав я для солідності.

Завідуючий вийняв з шухляди розграфлений аркуш і почав сам собі перераховувати: курси секретарів для сільської місцевості, складачів, пропагандистів і бібліотекарів... перукарів... міліціонерів... монтерів... слюсарів... Загострений червоний олівець, перенюхавши своїм гострим носом усі квадрати, зупинився.

— Навчатимешся щодня три години і одержуватимеш зарплату тринадцять карбованців на місяць. Згоден?

— Ого! — мимоволі вирвалося в мене.— Звичайно, згоден! — стримавши захват, поважно відповів я, навіть не запитавши про обрану для мене професію. Правду сказати, я більше покладався в цьому виборі на облвно, а тринадцять карбованців на місяць мені привітно всміхалися.

— Майбутнє там десь іще попереду, а поки що ти не повинен гребувати ніякою роботою; наше казахське прислів'я каже: «Хоч віслюка підмивати, аби бути з грошима». Чув?

— Чув,— буркнув я і засоромився. Прислів'я мені не дуже сподобалося.

— Гарні перукарі теж потрібні,— сказав він.

Я аж очманів від несподіванки. Чому він вирішив, що я повинен стати перукарем, я не втямив ні тоді, ні пізніше.

— Йди одержуй путівку.

Я мовчки вийшов. Усе в мені кипіло від люті. Адже море мені здавалося по коліна. Я міг бути будь-ким, міг командувати армією... і раптом — перукар!

Весна поблякла для мене, світ потьмянів. Кілька днів за мною ганялися повістки. І нарешті п'ята привела мене до перукарні Червоного Хреста.

Я йшов туди, зневажаючи себе.

От Шеген уже став на свій шлях. Багато хто з його ровесників після дитбудинку навчаються чи працюють у різних місцях. Серед них є й моряки, які плавають у неосяжних північних водах, і геологорозвідники, які зі

своїми молотками обстежують відроги Тянь-Шаню, і техніки, що прокладають дороги в пустелях. Є навіть винахідник, якого нагороджено орденом Леніна за таку річ, яка повинна бути таємницею для тих, хто не має прямого відношення до неї. Серед них є й радист-полярник, позивні якого аж із Крайньої Півночі ловлять наші аматори-короткохвильовики. Хлопці з гордістю показують один одному їхні листи, листи синів казахського народу, які стали знатними людьми неосяжної Радянської Батьківщини!

Маленький тихий Бораш теж знайшов своє майбутнє. Він відвідує музичну школу і встиг стати улюбленцем публіки навіть за межами школи. Не всі розуміють, який у нього голос — чоловічий чи жіночий. Але коли він співає, його слухають усі з незвичайною увагою. І він увесь віддається пісні.

Казахська народна пісня — широка, пристрасна, зворушлива й виразна — передає все багатство людських почуттів: сум і бурхливу радість, любов і ненависть, розпач і надію. Кожна мелодія має легенду про своє походження. «Цю пісню склав сирота, вигнаний мачухою з дому,— стверджує народ,— цю — дівчина, яку силоміць видали заміж за нелюба-багатія, а оцю — мати, син якої заблукав у горах... Ця народилася в серці пастуха, коли він рятував у степу свій табун від бурану, а цю пісню співає старий казах, що тужить за своєю колишньою силою й відвагою».

Коли співає Бораш, він не просто передає мотив, він бачить перед собою тих людей, весь віддається пісні, тужить і радіє разом з тими, про кого співає. Який він має бути щасливий, коли його пісні змушують людей плакати чи радіти.

Він уже мріє про те, щоб їхати до Москви вчитися в консерваторії і стати справжнім артистом. А я? Тільки учень перукаря...

Мене безкоштовно постригли і видали білий халат.

— Витрусіть, будь ласка, простирадло, потім підметете,— був перший наказ старшого майстра, висловлений занадто ласкавим і трішки образливим тоном.

VII

У ті часи перукарні ще були майже приватними на початку місяця і майже державними — в кінці. Обидва ті «майже» щасливо вживалися в кишені старшого майстра. Хоча в нього, як і в усіх, на халаті було пришито дві кишені, але одна з них була державна, а друга — суворо приватна. За яким принципом і яка частина нашого заробітку потрапляла в ту чи іншу його кишеню, знав лише старший майстер. Але скільки грошей кожен з нас втрачав у вигляді «вирахунку» за свою недосвідченість, знали і ми.

Катюша — касирка, до якої мала надходити виручка «державного сектора»,— протягом першої половини місяця з'являлася за годину до закінчення роботи, аби прийняти від майстра його ліву кишеню й виписати чеки заднім числом. Розбещена свободою, вона іноді не мала часу на те, щоб урізноманітнити талони, і виписувала чеки лише на стрижку згідно одержаних нею грошей.

— Ти, Костю, став уже справжнім перукарем! — якось сказав старший майстер.— Скількох сьогодні поголив?

— Я сьогодні нікого не голив,— з викликом відповів я.

— Як? Я ж сам бачив.

— А ви перевірте по чеках.

— А-а...— Він криво і розуміюче всміхнувся, потім, ніби заграючи, дружньо поплескав мене по плечу.— Ти кмітливий хлопець! Ну, нічого. Хто їх там перевіряє... сьогодні стриг, завтра усіх голитимеш.

— Отже, ножиці завтра не приносити?

— От бешкетник! Тобі що до того? Одержиш характеристику і зарплату... Ходімо пригощу тебе пивом!

Я з обуренням відмовився і наговорив майстрові образливих, але справедливих слів.

Під моїми руками вже пройшла перша тисяча щік, голів, підборідь і потилиць... Деякі з них були, щоправда, й зіпсовані мною.

— Що це там за пасмо? — невдоволено й суворо запитує тебе голова.

— Одну хвилинку! — ніяково вигукуєш ти.

Раз-раз-раз...— заклацали ножиці, і там, де щойно було пасмо, з'являється голе поле. Тепер уже голова гнівається бурхливіше.

— Коли я стриг, ви крутили головою,— звалюєш свою провину.

Я заздрив нашому другому майстру. Втім, повинен зізнатися, на будь-якій роботі я заздрив чужому вмінню. Виправдання цьому почуттю, яке люди завжди приховують, я згодом знайшов у людини аж ніяк не спорідненої мені за професією — у Пушкіна, який сказав, що заздрість — рідна сестра змагання, а отже, вона хорошого роду.

Другий майстер був чоловіком пишномовним, франтуватим. Вдягався він аж до смішного модно, на лівій руці носив золотого браслета, щодня по-новому зачісував своє м'яке темне волосся і збирався одружуватися з нашою Катюшею, яка чомусь називала його «принцем крові», додаючи «лакейської». Але заздрив я, власне, не цим його різноманітним якостям, а тому, що, працюючи, він міг безперервно говорити. Отже, він справжній майстер!..

— Катюшо, ти була у Насті? — питає він, намилюючи клієнтові обличчя.

— Заходила вчора.

— І що? Хто там був?

— Саша Мухін, мій принц ненаглядний.

— І що ж він?

— Хоче женитися.

— На кому?

— На Насті.

— На Насті? — Помазок впирається в ніс клієнта і робить зупинку.

Клієнт незадоволено крутить головою.

— Я жартую, жартую, не з нею.

— А з ким же?..

Увесь день минав у такому патяканні.

Він розмовляв лише для того, щоб показати клієнтам і нам, підліткам, що він великий майстер і може працювати не дивлячись.

— Знаєте, ким би я міг стати? — часом казав він нам, коли в перукарні не було старшого майстра.

— Ким? Ким?

— Отож воно і є...— загадково відповідав він.

Та поступово почав гордитися своєю роботою і я. Все ж таки маєш справу не з чимось там, а з людською головою, з усіма поважаним предметом. Я намагався вгадувати, що містить у собі цей предмет, визначаючи нахили, здібності й характер клієнтів. Це заняття тішило мене і викликало все більшу цікавість до людського роду.

Поступово «майже приватне» в нашій перукарні зникало. Катюша стала акуратніша й діловитіша, вона навіть почала обліковувати роботу кожного з нас і всі її види окремо. Другий майстер став менш говіркий, бо його працю теж почали обліковувати окремо. Незрозумілі «вирахунки» припинилися, і тринадцять карбованців твердо ввійшли в мій щомісячний побут. Я навіть не раз відсилав гроші матері, яка, знудьгувавшись без синів, переїхала в Гур'єв і жила разом із моїм старшим братом, працюючи на будівництві.

Моя практика в перукарні починалася о другій годині дня. До цього часу я майже щодня працював на полях інтернатської комуни, яку організував міський комітет комсомолу, і тому треба було багато часу, аби ми, хто тільки-но вступив до комсомолу, зрозуміли, яке значення має ця праця. Ми працювали натхненно, хоч результати роботи були поки що не такі й високі. Слово «комуна» було для мене священне і сповнювало гордістю. Так учорашній степовий пастух, злетівши в літакові, гордиться своїм мистецтвом літати більше, аніж той, кому техніка була знайома і близька з дитинства. У наймитського сина, який будує комуну і розуміє високий ідейний зміст цього слова, гордість не має меж. Я — син народу, який раніше, ніж німці, французи, американці і англійці будує те нове суспільство, до якого прагне все розумне людство.

Робота в перукарні не захоплювала мене, вона була неприємною, звичною і вимушеною працею. На полях нашої комуни я перевтілювався на творця нового життя, а моя праця — на поему людської гордості.

Першого травня я геть розчарувався в своїй професії. Як не дивно, але це сталося якраз під час урочистої хвилини преміювання мене за відмінну роботу.

— Чудовому майстрові Костянтину Сарталєєву,— сказав наш старший майстер,— за виконання піврічного плану за чотири місяці присуджується премія в розмірі п'ятдесяти карбованців, а також білий літній костюм і черевики...

Як і решта, я статечно підійшов до старшого майстра, одержав свою премію і, вирішивши, що слід щось сказати зборам, завів довго й недоладно. Пам'ятаю лише кінцівку своєї промови.

— Хай живуть премійовані перукарі, які виконали і перевиконали свій план! — бовкнув я.

«Як це безглуздо!.. Треба було сказати щось інше!» — подумав я тієї ж миті. І, спалахнувши, швидко пішов, лаючи себе.

Мене завжди дратувало, коли який-небудь кривий провулок на брудній околиці називають Пушкінським чи новонародженому дають ім'я, складене з початкових букв імен геніїв людства. Дуже важливо вміти оберігати від щоденного дріб'язку священне й велике. І от раптом я сам адресував урочисте «хай живе» купці перукарів, відомих мені своїми сварками й вульгарністю.

Легко уявити собі, що я повернувся в інтернат у дуже пригніченому стані.

Бораш готувався до від'їзду в Москву. Для цього він купив собі яскраво-червону валізу і акуратно вкладав до неї свої речі. На стільці стояла гаряча праска і лежала купка випрасуваних шкарпеток і носовичків.

— Значить, будеш артистом, Бораше? Вирішив остаточно? — дивлячись на його червону валізу, запитав я.

— Це ж моє покликання, Костю! — гордо відповів Бораш.

— Ми восени обов'язково зустрінемося в Москві! — втішав я не його, а себе.

Мені стало легше від надії, що я всю ніч просиджу з Борею і на світанку проведу його на вокзал, а тим часом, може, забуду про свою недоладну промову на зборах перукарів.

Але молодість вразлива. Я ніяк не міг позбутися сорому за свій виступ і після від'їзду Борі. Мені все остогидло в перукарні. Я перестав цікавитися високими лобами і гарними чупринами. Витративши на гоління клієнта рівно п'ять хвилин, я сухо вигукував:

— Наступний!

З важким почуттям лічив я дні, проведені в перукарні.

«А що ж хорошого і потрібного ти зробив у своєму житті? — спитав я себе.— Закінчив семирічку? А далі? Що побачив, що відчув за сімнадцять років?.. Адже навіть не закохався!..»

Я зробив висновок, що життя не можна лічити по днях. Якщо всі дні схожі між собою, то навіщо їх лічити? За цілий рік так чи так, а наштовхнешся на щось цікаве. Адже люди вважають: просто — роки навчання чи — рік, коли з'їздив до Москви, рік вступу до комсомолу, рік одруження. Але й такий метод розрізнення одного року від іншого виявився не придатним для мене. Мене мучило

усвідомлення безплідності прожитих днів і років. Я здавався не цікавим ні собі, ні людям.

Чи не тому Шеген писав з військової школи частіше не мені, а Борашу?

Я був закоханий у свого старшого друга, сповненого крайнощів, життєлюбного бешкетника і насмішника і разом з тим любителя книг, вірного і чуйного товариша і людини з твердими намірами. Те, що йому не хотілося писати мені, доводило мою нездатність відповідати на запитання, які завжди турбували його допитливий розум.

Я хвилювався і ревнував.

Тепер, коли Боря поїхав, Шеген зовсім забуде про мене! Я мушу сам написати йому, розповісти про свої сумніви і вислухати його, бо, навіть не відаючи про це, тільки він був для мене найближчою людиною в світі і найдостойнішим зразком для наслідування.

Я остаточно вирішив покинути свою перукарню, але, куди податися потім, не знав. До осені було ще далеко, і я не дуже квапився.

Закінчення семирічки і весна розбурхали в моїй уяві мрії і спогади про дитинство. Я пригадав маленьку Акботу, яку так сором'язливо колись любив. Цілий день вона ввижалася мені такою, якою була в сім років. Лише надвечір я здогадався додати їй стільки років, скільки минуло відтоді, як ми розсталися,— і враз вона виросла, через плечі перекинуті довгі коси, у вухах блищать сережки. Її далекий образ стає все миліший і привабливіший. Моє біле верблюденя. Мені пригадалася її звичка з'ясовувати стосунки за допомогою кулачків. От якби ця звичка збереглася — Акбота при зустрічі штовхне мене кулачком, а я вхоплю її за руку і притягну до себе. Солодка мрія!

Все-таки сьогодні не ця мрія хвилює мене. Он Шеген — уже льотчик. Бораш поїхав до Москви і буде артистом. А я — перукар! До дідька все!

Я пригадав вірші Абая:

В будівлі славній, віковій
І ти надійний камінь.
Знайди лиш місце, прикріпись —
І житимеш віками...

Досить споглядати світ з вікна! Час і мені шукати своє місце!

Вранці я побіг у облвно і висловив два вагомі докази, які доводили моє право на пошуки свого місця в житті: документ майстра-перукаря і атестат про відмінне закін-

чення семирічки. Я попросив послати мене на навчання до Москви.

Той самий зав, який колись зв'язав мою долю з бритвою і ножицями, і тому мій давній недруг, з олімпійським спокоєм підвів свої очі від моїх паперів, потім підсунув їх до себе і рішуче написав: «Зарахувати на підготовчі курси педагогічного інституту». Я з жахом простяг руку до своєї заяви, але мої документи миттю зникли в шухляді столу.

— Чому ти покинув перукарню?

— Досить уже з мене перукаря!

— Працювати не хочеш?

— Ні, чому ж...

— Сам знаєш — чому! Вам здається — усіх вас чекає тільки Москва... Я розумію, що ти хочеш навчатися. Але для чого? Тільки для того, щоб самому піднятися. А тебе ж ростив народ. Народ утримував дитбудинок, народ тебе взував, одягав і годував, оплачував твоїх педагогів. Тобі сімнадцять років, час уже подумати про народ! — з несподіваною енергією вишпетив мене цей товстий і, здавалося, такий байдужий начальник.

Його докори здалися мені несправедливими. Чому він звинувачує мене в намаганні стати освіченим лише для себе? Шеген став льотчиком для народу, Бораш, коли стане артистом, також служитиме народові. Він подарує йому пісні і радість серця, а я... Але тут було одне слабке місце: я сам не знав, ким хочу стати, і мені досить невиразно вимальовувалася моя майбутня велич. Я не стільки думав про користь моєї діяльності, скільки про загальну повагу до мене, про схиляння переді мною за цю діяльність.

— Я і хочу мати освіту, стати вченим для того, щоб мій народ гордився мною,— впевнено заперечив я нарешті.

Завідуючий усміхнувся.

— Народ гордитиметься тобою лише тоді, коли ти станеш йому корисний. Ось дивися.— Він розстелив на столі велике розграфлене паперове простирадло, яке нагадало мені таблицю, що колись привела мене до осоружного перукарства.— Дивися, ось наш план розвитку шкільної мережі. Ти хотів освіти, ти до неї прагнув, але й весь наш народ, придавлений раніше темрявою, теж хоче бути сьогодні освіченим. З неосвіченими не можна ввійти в комунізм. Нам потрібні десятки тисяч простих педагогів. Де ж ми їх візьмемо, якщо всі, кого ростили,

стануть знаменитими професорами? Вчителі навчали тебе за народні гроші. Ти повинен повернути борг народові і дати йому гідного вчителя, котрий вестиме до освіти наших дітей... Ти комсомолець?

Я мовчки кивнув.

— Тим паче повинен зрозуміти мене. Попередній випуск ми необачно розбазарили. В нинішньому році дев'яносто відсотків казахів, які закінчать школу, ми направимо в місцевий педвуз. Треба дивитися на все з високої гори, а не з маленького пагорка власних інтересів. Зрозумів?

Що я міг йому заперечити? Я промовчав, але не кивнув на знак згоди.

— От і добре! А на літо я радив би тобі повернутися до перукарні. Не треба втрачати звички до праці. А за місяць до початку занять візьмеш собі відпустку і з'їздиш у рідні місця, поп'єш кумису.

Похмурий я повернувся в інтернат. Там чекала на мене несподівана радість — великий лист від Шегена.

Сльози так і полилися з моїх очей, коли я побачив голубуватий конверт із знайомим твердим почерком Шегена. З поштової марки на мене дивився суворий льотчик у шоломі з великими окулярами на лобі.

Мої очі жадібно ковзали по рядках, вихоплюючи окремі фрази й уривки думок. У мене не вистачило терпіння прочитати весь лист підряд. Крізь сльози я ловив відверті й крилаті, а тому й найправильніші для мене слова старшого друга.

Лише на березі Уралу, в повній самотині, вдалося повністю прочитати цього листа, який став вирішальним у моєму житті.

«Здрастуй, боксере!» — починався Шегенів лист. Далі перераховувалися всі мої титули і звання, на кшталт підбадьорюючого «бігун», сердечного «дурень», насмішкуватого «філософ»... «Боксером» Шеген називав мене відтоді, як я, років зо три тому, весь у синцях, побитий повернувся з товариської зустрічі по боксу з командою ФЗУ.

Усе, що далі писав Шеген, було схоже на уривки з «Пісні про Сокола», яку він любив і знав напам'ять. Будучи льотчиком, він, напевне, в душі порівнював себе із соколом, який звик бачити світ з висоти лету.

«Світ чудовий тоді, коли перед тобою широкий обрій,— писав він,— а обрій широкий з висоти. Не думай, буцімто я, як льотчик, вважаю, що тільки моя професія дає

широкий погляд на світ. Ні, я розумію не лише фізичний обрій і не лише злітну висоту. Сам я літаю в прямому розумінні слова, але визнаю, що злетіти може і той, хто ніколи не сідав і не сяде в кабіну літака. Повзати — погано завжди. Наша епоха — це епоха швидкостей і висот, які збагачують і розум, і серце. Сьогодні я повернувся з далекого польоту, який тривав десять днів, і за ці десять днів я побачив різні народи в таких місцях, куди наші батьки не змогли б дістатися і за все своє життя.

Ти знаєш, наскільки я старший за тебе, але тепер я став набагато старший. Мені здається, що я вже довго живу. Ми пізнаємо світ в інших темпах. Усе, що бачили і пізнавали наші батьки протягом усього життя, повністю вмістилося б у скромний курс семирічки, який засвоює без особливої напруги кожен радянський хлопчисько. А для дорослої радянської людини — це вже голодний пайок.

Не подумай, що це тільки порожні гарні слова, але я гадаю, що краще жити кожної миті на повну душу, ніж складати по копійці в день. Цього навчає мене той-таки Сокіл, якого я люблю з дитинства, але зрозуміти якого зміг лише тепер, на своїх сталевих крилах.

Ти не з породи вужів. Я знаю, що ти полетиш, але де знайти тобі крила? Я думав над цим після твого останнього листа, але що порадити, коли я так мало знаю про твої нахили і мрії? Куди тобі хочеться самому? Простори лету неозорі, але треба не помилитися у виборі. Боротися за наше майбутнє ти зможеш скрізь. Не лише у нас, в авіації, є бої. Не лише у нас проявляється «безумство хоробрих»...

Закінчувався цей романтичний лист несподівано серйозно і значуще: Шеген писав про те, що партія відкрила перед ним шлях, по якому він ітиме до кінця життя. Отже, він уже вступив до партії, а я ще тільки комсомолець! Шеген завжди йшов попереду — і тепер він знову вказує мені дорогу.

Я цілу ніч просидів над цим листом, подібним до пісні. Він вразив мене до глибини душі. До ранку я прийняв рішення, про яке написав другові, коли воно вже здійснилося.

Вранці я пішов до військкомату. Шеген допоміг мені знайти заперечення довгій, але недостатньо романтичній і запальній промові завідуючого облвно. Юне серце палко

відгукнулося поетичному запалу Шегена, і я войовниче наспівував, складаючи у валізу свої нехитрі речі.

Перший протяглий гудок пароплава я зустрів на пристані.

Оповите густим синім серпанком світанку місто поволі прокидалося. Подекуди у вікнах коливалися тьмяні вогники. Великим, як кулак, алмазом сяяла Венера, підморгуючи запізнілим закоханим зітханням і шепотам у саду. Відгукуючись на урочистий жаб'ячий хор над річкою, не стихаючи ні на мить, гавкали сотні околичних собак.

Розкинувши по тихому плесові річки довгий відсвіт прожектора, тремтячи від биття власного серця, стояв теплохід «Казахстан». З валізою в руках я піднявся на верхню палубу.

VIII

Спокійно й гордовито плине голубий теплохід, лишаючи за собою срібний трикутник піни. Весело біжать до берега хвилі і, скинувши там іскристе від сонця мережане вбрання піни, повертаються назад. Повен знемоги, стоїть сяючий травневий полудень. Рудий кудлатий пароплавний дим, немов розтягнений караван верблюдів, довго висить над річкою, повільно тануче і перетворюючись на низку фантастичних чудовиськ і звірів.

Цей стрімкий і впевнений рух до моря нашого теплохода, на бортах якого стоїть ім'я рідної республіки «Казахстан», здається мені символічним.

— Казахстан! — насолоджуючись наспівними звуками цього слова, повторюю я.

З верхньої палуби теплохода він розкинувся перед моїми очима, немов безкрайній степовий океан.

— Казахстан!

Його аули, його табуни... Он будівлі нової залізниці... Он у порожньому степу з ревищем вгризаються в землю екскаватори, і сплетені із сталевого мережива підйомні крани витягують свої довгі шиї. Он у дикому степу зводяться високі будівлі, оточені риштуванням. Так, Казахстан — це велика будова. Ми будуємо за себе, за батьків, за дідів і прадідів, земля їм пухом!

Упритул до річки на правому березі зеленіють прямокутники городів російських селищ. Ліворуч пробігають

казахські степи з колгоспними аулами, численними табунами коней, із здивованими верблюдами, що стоять то там, то тут.

Пароплав везе вниз по річці зерно, хитромудрі і незрозумілі деталі якихось машин, двох темно-сірих ахалтекінців і двох одногорбих велетнів — верблюдів.

— Ну й коні! Весь світ верхи можна об'їхати! — вигукує молодий казах.

— Весь світ? А ти далі Уральська був? — піддрочує товариш.

— Ні, ти от на кого подивися! От глянь! — вигукує третій казах, захоплено дивлячись на величні кораблі пустелі.— Сорок днів без ковточка води, без жодної травинки по гарячих степах!

— Наші, туркменські,— втрутився попутник у великій білій баранячій шапці.

— Як-то ваші? — звівся чоловік у чорному оксамитовому бешметі.

— Звичайно, наші.

— Як же ваші? Нашого колгоспу верблюди! Я голова колгоспу «Кайракти»!

Він назвав наш колгосп, і я зразу насторожився.

— От дивак! Та звідки ж вони родом? — заперечує перший.

— А, родом! Ну, родом, може, й ти з казахської землі, звідкілясь із Боз-Ати, а насправді — тільки туркмен!

— То й що? Ти, може, теж народився в туркменській долині Сорока колодязів, а по всьому видно, що ти лише казах.

— А ти звідкіля знаєш, звідки я?

— А ти звідкіля?

Вони розсміялися, зрозумівши, що обидва народилися на тих землях, які здавна заселені їхніми народами і впродовж багатьох віків були предметом незгод між ними, а тепер перетворилися на край тісного дружнього злиття двох культур.

От уже вони сидять долі, і кожен розв'язує свій хурджун.

— Пригощайся, пригощайся, мій дорогий туркмене!

— Пий, пий, будь ласка, мій дорогий казаше!

Я уявляю собі, як вони спускаються верхи на конях з різних сторін до степового колодязя років двадцять тому. Між ними одразу стали б віки дикої ворожнечі, річки крові, пролитої за чужі обра́зи і за чужу марну, непо-

трібну славу. Пустелі і степи були б замалі, щоб мирно роз'їхатися цим двом. У багатому на свіжу воду колодязі було б замало води для них і їхніх коней. Спочатку вони б обмінялися насмішками і обра́зами, потім узялися б за дубці.

Тепер сидять вони поруч, незлобиво жартують, разом сміються над тим, через що раніше билися б на смерть.

Я спостерігаю за ними й чекаю, коли вони повернуться до теми «тільки казах», «тільки туркмен». Якщо в них уже й сліду нема цієї давньої ворожнечі, то що ж означають їхні слова?

Я зрозумів це, тільки-но вслухався в подальшу розмову: бути «тільки казахом» чи «тільки туркменом» означало вміти робити тільки те, що вміли робити діди і батьки,— тобто бути володарем степових табунів і покірним підданим степу. Але їх обох це вже не могло задовольнити.

— Он подивися, що там складено,— говорить казах.— Машини! А які то машини, що з ними робити,— не знаємо ні я, ні ти...

— Так! — зітхнув туркмен.— Око бачить, та зуб не бере. Або от — забрався на пароплав, дванадцять карбованців заплатив, а як, чому він пливе, не знаєш!

Скрушно цмокнувши язиками, вони сумно похитують головами. Мене захоплює те, що обидва не хочуть залишатися такими, якими були їхні діди. Мене щось тягне до них, як магніт, і я підходжу ближче.

— Ось вони повинні все знати,— вказав на мене казах, який назвав себе головою нашого колгоспу «Кайракти», хоч обвислі вуса і срібну сивину я бачив уперше, щось знайоме, але забуте було в його обличчі. І раптом, уявивши його без вусів, я впізнав у ньому міліціонера, який привіз мене колись у дитбудинок, а в день нашого від'їзду знову зустрівся нам із Шегеном, коли ми прощалися з містом.

Я вдячно вхопив його за руку.

— Е!.. Е!.. Е-е!..— лише цими вигуками переривав він мою детальну розповідь про благородні поривання і подвиги мого друга і, коли я закінчив, вигукнув: — Ех! От який ти став нині! Недарма я старався!

Він обійняв мене і припав вологою щокою до мого обличчя.

— Ти в'їдеш у колгосп на цьому ахалтекінці! — мовив він, напевне, прагнучи попишатися мною, як власним витвором.

— Ні, адже я їду до матері в Гур'єв,— засмутив я його.

«Казахстан» зробив широке коло по воді і пристав до берега. Колишній міліціонер, а зараз голова колгоспу, почав виводити своїх породистих коней і верблюдів.

У натовпі, що чекав на пристані, майнула постать молодої жінки з дитиною на руках і поруч — синій картуз, щільно насунутий на голову миршавого чоловічка. Я здригнувся і завмер біля виходу. Штовхаючи мене і лаючись, що стою на дорозі, рухалося два потоки людей — на пароплав і з пароплава. Багатоголосий натовп, натискаючи на тих, що виходили, і закручуючи, немов чорторий, юну матір з дитиною, увірвався на нижню палубу. Жінка піднімала дитину над собою, рятуючи її від натовпу, малюк безпорадно кричав. Чоловік, відтертий від них юрмою, щось кричав їй. Велика пака на плечах пасажира, котрий заходив, притисла матір з дитиною до стіни. Я відштовхнув паку вбік, звільнив жінку і взяв дитину на руки.

— Боже мій, невже це ти, Кайруше? — Вона одразу впізнала мене.

Розпашіла, сповнена молодої свіжості, вона була напрочуд гарна. У дитинстві вона була повненькою, широколицею, з м'яким носиком і міцними кулачками. Тепер її обличчя стало овальне, ніс прямий, а стан стрункий. Її чорні очі глянули просто на мене. Я мовчав, потупивши очі.

— Кайруше, це ти? — перепитала вона вже невпевнено.

— Сама бачиш, Акбото...

— Адже говорили, що ти став Костею...

— А хіба тебе не можна назвати пестливо — Бота?

— Але казали, що ти ніколи не приїдеш в аул, що ти покинув матір,— сказала вона, докірливо поглядаючи на чоловіка, котрий підійшов.

Я зрозумів, що саме від цього низьколобого, неприємного чоловіка і пішли такі чутки. Я ладен був тут-таки розчавити його. Він, певно, теж зрозумів мене, його очі злодійкувато забігали, він поспіхом поставив свою валізу й мішок на палубу, взяв у мене дитину і передав її матері. Потім, піднявши свої речі, хитнувши роздвоєним підборіддям, гукнув:

— Гей, катин, ходімо!

— Якою маленькою лялечкою була ти, Бото! — тихо мовив я.

— Еге, запізнився ти гратися цією лялечкою! — неспо-

дівано крикнув мені в самісіньке вухо її чоловік і квапливо зник за поворотом.— Гей, катин! — знову пролунав його голос.

Акбота стримано блиснула очима, мовчки потисла мені руку й покірно пішла слідом.

Вона раніше, ніж я, досягла своїх двадцяти років!..

Я їхав один у чотиримісній каюті. Ідучи до себе, побачив, що туди впускають Акботу і її чоловіка. Я вирішив решту шляху провести на палубі і жодного разу більше не зустрів її. Лише зрідка до мене долинав плач дитини, тоді я переходив на інший борт. А коли помічав худорляву вузьку спину Акботиного володаря, шукав собі іншого місця.

IX

У юності бачиш так багато, що не зразу можеш в усьому розібратися. Враження заполонюють тебе, немов хвилі, що накочуються одна на другу. Ти нащтовхуєшся на нові й нові явища і неодмінно тоді, коли думки твої зайняті ще чимось попереднім. А думки твої ніколи не бувають вільні, оскільки пожива для них усе, що б ти не побачив. Молодий розум хоче все обійняти, усе пізнати і засвоїти й хапає жадібно й швидко, аби не запізнитися вхопити наступне, що попадеться на його шляху.

Коли їхав до матері, намагався думати про неї, про нашу зустріч, але нові місця і зустрічі захоплювали мене і манили в море неосяжного світу, і я плив за течією, як недосвідчений плавець. Але тільки-но зійшов на пристані в Гур'єві й наблизився до знайомого мосту через Урал, я знову думками повернувся до матері. Але й тут на мене чекали новини: знайомого дерев'яного мосту, який вічно тремтів під колесами навантажених возів, мов і не було. На його місці височів інший — залізний. З нього відкривався широкий краєвид.

Раніше присадкуватий і сірий Гур'єв нині здійнявся й виріс. Обабіч берегів Уралу громадилися будови, сяяли склом корпуси нових великих будинків і знайома річка немовби осіла й принишкла. Гуркіт машин, що котилися через міст, зливався з тонким співучим дзвоном електричних циркулярок, з різноголоссям будов.

Віддалік на широкій срібній скатертині моря стояли, димлячи, пароплави й роздували білі вітрила численні рибальські судна.

«Казахстан!..» — знову проспівало моє серце.

Матір я знайшов на будівництві багатоповерхового будинку: вона подавала на транспортер цеглу.

— Мамо!

Побачивши мене, вірніше, впізнавши мій голос, вона впустила цеглину, і та розкололася біля її ніг. Мама припала до мене і тільки в її обіймах я відчув, як багато думав про неї — і нічого не зробив...

Я ще не знав, у чім щастя матерів, у чім святий обов'язок синів, але раптом мені захотілося створити для неї все, чого вона ніколи не мала в житті — достаток, тепло і спокій. Я цілував її руки. Вони були зашкарублі й грубі, порівняно з моїми, що не знали такої роботи. Її обличчя було всіяне зморшками, вкрите рудою цегляною пилюкою. Я хотів би зробити для неї щось таке, про що вона навіть і не мріяла в житті.

Мама обіймала мене і, дивлячись на мої широкі плечі, раділа моєму здоров'ю, моїй молодій не витраченій силі, а я подумки повторював, немов присягу, що зроблю для неї «все, все, все», а що означало оте «все» — не міг навіть уявити, а тільки був переконаний, що це буде безмежно й казково...

— Маленький мій! — шепотіла мати, притискуючись до моїх грудей головою, а «маленький» нахилявся до неї, аби вона могла дістати й погладити волосся на його голові.

Дома в матері все було, як і раніше, але на всьому був відбиток нового. Аул ще відчувався в житті матері, та місто вже заволоділо нею і наклало свій відбиток на її побут. Це було помітно і по вбранню, і по взуттю, і по меблях.

Подивитися на мене і на радість матері приходили сусідки, такі самі робітниці, як і вона, але їхня розмова була не навколо корів та вогнища, як раніше. Вони говорили про «наш» завод, «наше» будівництво, «наш» завком і клуб.

Інакший вигляд мав і мій старший брат, котрий на горішньому поверсі тієї самої будови клав стіну з цегли, яку подавала на транспортер мати. Він став діловитіший і суворіший. Брат був бригадиром будівельників і говорив про соціалістичне змагання, про план і виконання норм.

Увечері на честь мого приїзду зійшлася вся родина. Я був у центрі уваги, але про себе розповідати соромився.

Що я міг розповісти? Про своє перукарство, про те, що теж умів перевиконувати плани по стрижці голів та голінню борід, що був навіть премійований за це?

Я сказав лише, що закінчив навчання і покликаний до армії. На той час було чимало тривожних чуток про майбутню велику війну, і я приховав від матері, що йду в армію добровільно. Мати занепокоїлася, але брат утішив її, сказавши, що, маючи середню освіту, мене пошлють на командирські курси, де я навчатимуся кілька років, поки потраплю на війну.

Розмова перейшла на аул, на знайомих, і я розповів про свою зустріч з нинішнім головою нашого колгоспу, але нічого не сказав про те, що не давало мені спокою,— про свою зустріч з Акботою. Але мама раптом сама звернулася до мене:

— Кайруше, ти пам'ятаєш Акботу? Її днями видали заміж.

— Як днями? У неї вже дитина! — вирвалося в мене.

— Це дитина її покійної сестри. Вона була першою дружиною її чоловіка.

Мама розповіла довгу плутану історію про те, як чоловік Акботи, бухгалтер міськторгу, після смерті дружини прибрав до рук її рідню, а згодом заволодів і самою Акботою. Мені було зрозуміле лише те, що Акбота раніше, ніж я, досягла свого двадцятиліття! Яке мені діло до того, що її чоловік підробив документи і додав їй кілька років, аби взяти за дружину? Мені зосталося одне — скоротити свою відпустку і чим скоріше тікати геть.

У день мого від'їзду мати зібрала рідню й знайомих і влаштувала проводи. Коли традиційна голова барана, яку передавали з рук у руки, наближалася до старших, з-за прочинених дверей чиясь рука раптом простягла чашку кумису. Всі озирнулися.

— Тобі, тобі, мій Кайруше,— підказала мати.

Я встав з-за столу, підійшов і прийняв піалу з маленької жіночої руки. За дверима було вже темно, і я не бачив обличчя жінки. Взявши чашку в праву руку, я лівою стис руку, яка подала мені піалу, і відчув ніжне й напружене биття молодої крові. Я випив. Гаряча рука лише раз відповіла мені коротким потиском і вислизнула, залишивши в моїй долоні маленький, згорнутий трикутником аркушик паперу.

З цим талісманом і випитою чашею дружби, а може, навіть кохання й вірності, я знову покинув рідні краї.

Всіма святими предками благословляла мене мати в дорогу. Це зігрівало серце. Та ще більше палив талісман, який лежав на грудях, біля самого серця з чотирма словами: «Не забудь, не забуду». А що нам обом не забувати — знали тільки двоє наших сердець.

ЧАСТИНА ДРУГА

І

З Колею Шурупом ми з'явилися в прикордонну частину в один день. І от уже скоро два роки, як ми з ним спимо на сусідніх койках і міцно дружимо. Товариська виручка в бойовій обстановці — непохитний закон червоноармійця, а коли двох бійців єднає ще й братня дружба — ще сильніші їхні стійкість і мужність. Це добре розумів начальник застави, який завжди посилав у дозор нас разом.

Ми звіряли один одному найзаповітніші мрії і прагнення. За ці два роки я взнав усе, що можна було взнати, про Колине життя, він — про моє. Нашу дружбу зміцнювало ще й те, що обидва ми були боксерами з однаковим стажем, в одній вазі і разом тренувалися; тому й прозвали нас на заставі «аякси».

І от ми обмінялися прощальним товариським ударом перед розлукою. Микола, як за український акцент звали Шурупа наші товариші, лікуючи садно у мене над лівим надбрів'ям, захоплено вихваляв удари моєї правої руки, хоча садно заробив я, а не він. «Ох, цей Коля!» — говорять про нього знайомі дівчата.

Завтра, після чергової зміни, ми маємо розстатися. Коля їде в розпорядження штабу дивізії. Надовго чи ні і для чого — він і сам не знає. Його спроби з'ясувати хоч щонебудь у начальника чи комсорга нічого не дали. Однак комсорг натякнув, що повчитися — завжди непогано. Тому ми прийшли до висновку, що, напевне, розлука буде тривалою.

Саме того дня я одержав свою місячну відпустку. Перед цим мені пощастило затримати підряд двох шпигунів. Першого я спіймав без жодного шуму, і його господарі з того боку кордону були впевнені, що на цій ділянці кордону є безпечний прохід. І через два дні тим самим шляхом

вони пустили другого, ціннішого: перший був лише «пробною кулею». Відпустку, одержану мною за цих двох негідників, я мав провести в одному з санаторіїв на березі Чорного моря. Але одна ідея, яка враз осяяла мене, примусила попросити в начальника дозволу замість санаторію з'їздити додому, в Гур'єв.

І от ми з Колею замислилися над відкритими валізами, начеб розмірковуючи, як скласти наші нехитрі речі.

Кожен боєць, який іде з рідних місць до армії, бере з собою щось особисте й дороге для нього. Віддаючи себе Вітчизні, він зберігає свій скарб у глибині серця. Так і я проніс у собі через ці два роки тривожне і складне питання: куди зникла моя Акбота?

Це питання навіяв на мене низьколобий, миршавий чоловічок в огидному синьому картузі. Це було ще в Уральську, на п'ятнадцятий день мого перебування в армії. Наша рота поверталася з занять. Спини в усіх були мокрі від поту, на плечах — шинельна скатка, на ногах — закурені чоботи, а на вустах — бадьора пісня.

Біля воріт містечка перед нами майнув якийсь цивільний, але я, як і решта, не звернув на нього уваги. І раптом, коли ми поставили гвинтівки в піраміду, мене гукнув черговий...

— На вас чекає біля воріт родич,— сказав він,— цілий день чекає, бідолаха!

Тільки підійшовши ближче і ввічливо козирнувши гостеві, я впізнав у ньому чоловіка маленької Акботи. Очі його люто втупилися в мене. А вираз обличчя був такий, наче він збирається встромити в мене свої золоті ікла.

— Де дружина... де моя дружина? — прохрипів він.

— Яка дружина? — мовив я, розгублено міркуючи, що його слова можуть означати якусь біду, що сталася з Акботою.

— Яка дружина?.. Яку ти вкрав! — викрикнув він несамовито.

Я почав пояснювати йому, що бійці Червоної Армії не крадуть жінок і що, окрім статуту, цьому перешкоджає відсутність жіночої половини в казармі. Я вже збагнув, що Акбота втекла від нього, і радісне усвідомлення такої події настроїло мене на гумористичний лад. Від цього він зовсім розлютився і кинувся на мене з кулаками.

Для мене, непоганого боксера, було дуже просто відбити удари його довгих, але слабких рук. Однак відвести його подалі від містечка було не так уже й просто. Він

присідав, вищав, падав і впирався. Довелося схопити його в оберемок і відтягти кроків за сто на белебень, куди виносили сміття. Притримавши його за краватку, я тут, на відлюдді, сказав йому кілька «ласкавих» слів і пустив на волю.

Того ж вечора я знайшов у себе на койці першого листа від матері, написаного братом. На чотирьох аркушах, вирваних із зошита, було не більше півсотні слів. Кожне слово, немов викопний ящур, звивалося вздовж усього рядка, і чомусь з обов'язковим переносом останньої букви кожного слова на другий рядок. Я вперше побачив, який ворог мозолястим рукам мого брата олівець. Але дорожчого листа, ніж цей, я ніколи не одержував.

Серед інших новин мати повідомила, що Акбота зникла з дому того самого дня, коли я поїхав з Гур'єва. Якби я тоді знав це!..

Зі щемом у серці я пригадав, як на пароплаві скочив з койки, коли майнула перед віконцем каюти жіноча постать у шовковій голубій хустині на плечах. Це було вже пізно ввечері, і світло каюти вихоплювало лише маленький квадратик з мороку палуби. Більшість пасажирів уже вляглася. «Акбото!» — вигукнув я подумки і вибіг на палубу, але нікого не побачив і лише всміхнувся власній вигадці і самовпевненості. Але як радісно було б усвідомлювати, що Акбота пливе зі мною на одному пароплаві, пішовши від чоловіка.

Материн лист свідчив, що я тоді не помилився.

Декілька днів після відвідин небажаного гостя і одержання листа я жив гордий думкою, що Акбота мене кохає і заради мене покинула чоловіка. Я помітив, що хода моя стала твердіша і впевненіша. Щодня я наполегливо й вимогливо дивився на чергового, очікуючи, коли ж нарешті він повідомить, що на мене біля воріт чекає «родичка», і захоплювався незвичайною рішучістю і сміливістю Акботи. Але враз подумав: а де я її влаштую тут? Адже вона не гвинтівка й не речовий мішок.

Та мені не довелося шукати в казармі місця для своєї дружини. Черговий не повідомляв про відвідувачку. Сумна невідомість поглинула мою Акботу.

І от далеко від рідного дому, на новому місці несу я свою щоденну службу по охороні кордону. Зрідка одержую листи від матері, та в них жодного слова немає про Акботу. На мої запитання мати відповідає одне й те саме: «Я нічого про неї більше, мій любий, не знаю». А дівчи-

на, яка замість заклопотаного роботою брата іноді легким гарним почерком пише материні листи, підписуючись літерою «С», певна річ, ніколи і не знала мою Акботу.

Оце питання, над яким я продовжую думати. Може, тут не дуже багато справжньої любові та вірності, може, головне — юнацьке самолюбство, але я ніяк не можу уникнути головоломки: «Куди ж вона поділася?» Ніби час мав вилікувати мене від цієї настирливої думки, та вийшло навпаки — чим далі, тим частіше я звертаюся думками до неї, і ще привабливішим стає ніжний образ Акботи.

Позавчора, коли йшов з поста в казарму, мені здалося, що поміж рожевих хмаринок світанку раптом блиснув промінь бажаної розгадки. Мені спав на думку зовсім новий, а отже, найбільш переконливий варіант.

А що, коли та невідома мені «С», котра пише материні листи і втішає мене в невідомості, яка огорнула Акботу, і запевняє, що я знайду в аулі і в місті багато вродливих дівчат,— і є не хто інший, як Акбота!

Я розіклав усі листи, одержані від матері і підписані буквою «С». Окремі рядки дихали милим і чистим лукавством, цнотливою і ревнивою жіночою хитрістю. Я зрозумів, що кожна така фраза й рядок випитували про моє почуття: серйозне воно чи ні. Чомусь я згадав, що прийшло моє двадцятиліття.

Саме тоді я й пішов до начальника по дозвіл провести відпустку у матері. «Їду до матері»,— сказав я Миколі й товаришам...

І от я стою перед розкритою валізою, перевіряю, чи надійно сховані листи, а серце кричить: «До Акботи! До моєї Акботи!»

Коля подивився на годинника і сказав:

— Ходімо...

II

Тепер, коли я зібрався їхати до «неї», мені вже не хотілося прикордонних пригод.

Тільки з бажанням миру і благополуччя підходив я до прикордонного стовпа — безмовного охоронця нашого кордону, який завжди міцно і впевнено стоїть на своєму місці. Я часто думав про те, що на нього звернуті погляди мільйонів людей сусідньої держави. Одні дивляться з ненавистю, лютістю і заздрістю, інші — з надією і вірою.

За ці два роки я звик до того, що на посту треба передусім зосередитися і загострити свою увагу. Ця звичка відігнала всі інші думки, тільки-но я підійшов до кордону. Звичайно, я не відмовився від спогадів і мрій, я відклав їх до більш слушного часу.

Поруч зі мною ліг мій вірний друг, обережний Рекс, він також дивиться кудись уперед, за цей стовп, наставивши свої чутливі вуха. У його розумних очах виграє ледь помітне полум'я особливої, собачої «думки».

Вкотре я думав про те, що всі любі нам мрії і надії, впевнене відчуття себе людиною і громадянином — можливі лише по цей бік прикордонного знаку. Цей стовп означає не лише межу між землями двох сусідніх держав, це кордон між двома різними світоглядами. Уяви собі, що ти за цим стовпом, на тому боці, і відразу втратиш грунт під усіма твоїми думками, ти втратиш право навіть на звичні з дитинства мрії, які виховала в тобі Батьківщина, ти опинишся в сумному царстві далекого минулого, колишньому царстві дідів і прадідів. Каравани віків поволі вишикуються перед тобою, несучи свій важкий давній тягар, якого ми вже давно позбулися. Така була колись і моя країна. Нудотно тяглися повільні азіатські століття, у мертвій непорушності лежали степи. Думка, яка народилася в епоху стріли і списа, кетменя і омача, прагнула жити в епоху електрики, жити як вічна істина, зберігаючи владу минулого над сучасним. Віковий уклад навалювався тягарем на спину народу і примушував його живити своєю кров'ю і потом гниле коріння минувшини, котра випивала соки у юності, не даючи їй розцвісти. Печально бренчала домбра акина, оплакуючи народне горе. Його самотні заклики до боротьби були безсилі.

Про це далеке, що навіки відійшло, нагадувала країна, яка лежала по той бік кордону, за смугастим прикордонним стовпом. Усе старе там вважається за святе. Цим пояснюється і їхня ненависть до нас: вони бояться, що їхній народ, побачивши, що ми скинули тягар віків, теж розігне свою спину.

Сірий, колючий, мов їжак, кущ по цей бік від стовпа є для мене надійним захистком від ворожих спостережливих очей: він свій і рідний. А такий самий кущ за стовпом настовбурчився, як потривожений тарантул, і ховає в собі підступні несподіванки.

Рекс уважно стежить за цими кущами. Він ніби весь час перераховує їх.

Глибоко врізавшись у кам'яну підошву скелястих гір, піниться в стрибках по камінню бурхлива гірська річка. Вона і є наш кордон. По обох її крутих берегах збігають кам'яними сходинками до води поодинокі кучеряві дерева зі срібно-сірими кронами. Я давно вже перерахував їх. Я знаю також і кожен виступ і кожен видолинок на своїй і чужій стороні біля прикордонного знаку.

Прикордонники нашого ще недавно миролюбного сусіда останнім часом, діставши якісь інструкції від свого начальства, явно розперезалися. Вони раптом стали надзвичайно войовничі. Особливо це виявилося протягом останніх двох-трьох місяців. Щоп'ятниці вранці, гарцюючи на гарних арабських конях, вздовж кордону проїжджають їхні офіцери, хизуючись позументами одягу і срібною збруєю. Хвацький вигляд цих вершників, напевне, сповнює солдатів легковажною войовничістю, аж ніяк не відповідною одноманітності навколишньої природи. Вихопивши з піхов криві дідівські шаблюки, вони січуть ними повітря, мімічно загрожуючи нам повним розгромом і винищенням.

Напевне, винищення величезного й могутнього народу уявляється їм легкою забавою. Їхні жести досить красномовні і зрозумілі, а вигуки заглушують гуркіт розбурханої річки. Мені теж не раз хотілося крикнути їм щось зле і гостре, але стримував статут і мудрий вислів Абая: «Хто в гніві кричить, той смішний, хто в гніві мовчить, той страшний».

Країну наших сусідів я знаю непогано. Окрім знань, які дала школа, я чимало читаю, пам'ятаючи слова начальника застави, що свого сусіда треба знати добре. Що нового з'явилося в цій країні за останнє десятиріччя? Перестали носити крикливий, зухвало настовбурчений головний убір, а думки в головах намагаються зберегти колишні. До безславної історії недалекого минулого додалася поганенька текстильна промисловість, яку, до того ж, вони створили не самі. Але зате вони недавно одержали в презент від Гітлера нового «фона» з репутацією запеклого імперіалістичного інтригана. Десь відтоді їхні солдати і демонструють нам своє нахабство, очевидно, вважаючи його за хоробрість.

Що нового привіз у цю країну новий «фон», з кожним днем ставало зрозуміліше бійцям нашої застави. Нам було ясно, що не випадково почастішали спроби шпигунів і диверсантів пробратися через кордон. Кілька днів тому на

політзаняттях я, за дорученням парторга, зробив доповідь про нові іноземні впливи на нашого прикордонного сусіда, тому значення нашої служби я уявляв собі чітко.

Але зміна моя закінчилася. Спокій порушено не було, і я повертався на заставу, аби за кілька годин залишити її на місяць. Усі мої радісні мрії, заборонені на посту, заполонили мене знову. Рекс тихенько заскавчав. Я заспокоїв його і покликав до себе.

Прозоре блакитне гірське повітря і рожевувата купка хмарин, недбало кинута в чисте небо, п'янили ласкавою тишею. Обрідний трав'яний покрив кам'янистого пагорба, оповитий нічним холодом, почав відігріватися, відкриваючи навстріч ранковому сонцю яскраві жовті й сині зірочки. Рев гірської річки долинав сюди лише спокійно-рівним диханням, я знову був оповитий спокійним і широким диханням власних мрій.

Раптом несподіваний постріл врізався в тишу. Ми з Рексом кинулися назад по камінню і виступах скель. Від прикордонного стовпа почулося ще кілька пострілів.

Коля Шуруп, який прибіг, як і я, з півдороги, стояв у тіні дерева й лаявся, дивлячись крізь дерева. Я глянув у той бік. Ковзаючи по камінню, переходила річку молода жінка з дитиною на руках. Вона кричала:

— Аллах! Аллах!

Постріли гримали їй у спину, але жодна з куль поки що не поцілила.

На тому березі група вершників обступила своїх прикордонників, з криком і погрозами показуючи в наш бік. Двоє з них, здибивши коней, пустили їх у річку навздогін утікачці. Але постріл нашого прикордонника зупинив їх.

Нарешті жінка вибралася на берег і кинулася до нас. Добігши, вона знеможено впала на землю, притискаючи до себе заплакану дитину.

Вона була молода й гарна з себе. Її широкі шовкові шаровари були пошматовані об каміння, ноги закривавлені. Плачучи й задихаючись від хвилювання, вона намагалася нам щось пояснити, допомагаючи собі жестами і окремими російськими словами. З її схвильованої мови ми дещо зрозуміли: її батько, комуніст, втік у Радянський Азербайджан, і вона благала допомогти його розшукати. Вона просила нас іменем аллаха, з жахом озираючись на своїх переслідувачів, які все ще кричали і скаженіли на тому березі, і простягала до нас дитя.

Я віддав Колі повідець Рекса.

— Тримай, я відведу її на заставу...

До нас підійшов лейтенант.

— Що тут сталося? — запитав він.

Раптом Рекс глухо, тихо загарчав і так рвонув до річки, що Коля одразу ж побіг за ним. Залишивши втікачку на лейтенанта, я також кинувся слідом. Я біг по їхньому сліду, прислухаючись до тріску гілля. Раптом зовсім поруч з кущів гримнули постріли, я почув дикий крик, потім гарчання Рекса і голос Колі:

— Держи, Рексе, держи!

В густому чагарнику ницьма лежав чужий чоловік. Рекс, поклавши праву лапу йому на потилицю, вхопив його руку своєю страшною пащекою. Поруч, тримаючи пістолета в лівій руці, стояв Коля. З його правої руки цебеніла кров.

— Ти поранений? — кинувся я.

З обох сторін бігли до нас на допомогу товариші-прикордонники. Скориставшись метушнею, яку здійняла красуня з дитиною, наші любі сусіди спробували перекинути через кордон потрібну їм людину. Мій товариш Микола Шуруп потрапив у шпиталь. Замість нього в розпорядження начальника штабу дивізії поїхав я, відчувши серцем, що цей крутий поворот надовго відстрочить мою зустріч з Акботою.

III

Тільки проїхавши сотні кілометрів залізницею і прибувши на місце призначення, я довідався, що зарахований на курси, які мені, спортсменові, були до душі. Ми жили далеко за містом, у таборі, який жартома називали «курортом». Спорт, фізкультура, різні науки, які давали спеціальні знання,— ото були наші заняття. Одне слово, в нашій програмі було мало алгебри, але рівнянь з багатьма невідомими більш ніж достатньо.

Одним з найбільш веселих занять були стрибки з парашутної вежі, які вже перестали хвилювати і перетворилися на щоденну забаву, подібну до дитячого спускання на санях з гори. Але от привезли справжні парашути, і до вечора наше футбольне поле було перетворене на аеродром, на якому виклали полотняну літеру «Т». Зелений транспортний літак заревів за ближнім лісом, зробив коло над нашим «курортом» і сів на футбольне поле. Ми

кинулися до літака, але в цей час зазвучала хвацька пісенька сурмача:

Бери ложку, бери бак.
Нема ложки — біжи так.

Цей сигнал до прийняття їжі вже виробив у нас умовний рефлекс: від веселих звуків починало смоктати під ложечкою. Не добігши до літака, ми вишикувалися на вечерю, під час якої всі розмови точилися навколо завтрашніх стрибків з літака. Це дещо хвилювало мене. Хвилювання відчували і решта товаришів.

— Я боюся одного,— відверто висловлював побоювання наймолодший з нас, Володя Толстов.— Мені весь час здається, що я з переляку смикну кільце раніше ніж треба...

— Дурниці,— відповів Петро Ушаков, який уже гордо носив на грудях парашутний значок.— То тільки думаєш так, а потягнеш саме тоді, коли слід...

Я побоювався іншого — щоб не злякатися на крилі літака під час команди. Інструктор скомандує: «Стрибай!» — а я стоятиму, не наважусь... Ото буде скандал!

Але все пройшло добре. Тільки Володя зробив протилежне тому, чого так боявся: він так довго не розкривав парашута, що ми всі боялися, чи той не зіпсувався.

Незважаючи на хвилювання, я спостерігав за іншими. Намагаючись вгадати їхні відчуття, переводив погляд з одного на другого. Кілька разів мій погляд зупинявся на широкій, спокійній спині льотчика, котрий вів літак колами над нашим табором. Щось знайоме було в його спокої і мужності. І мені хотілося побачити обличчя льотчика. І тої миті, коли інструктор наказав мені приготуватися, командир літака озирнувся.

— Шегене! — крикнув я.

У ревінні мотора мій голос потонув, але очі наші зустрілися, і Шеген ледь помітно ворухнув бровами, вітаючи мене.

Ця зустріч примусила мене забути хвилювання. В мені зараз жили тільки радість і бажання негайно обійнятися з другом і досада на те, що я не можу сказати йому жодного слова з тисячі, які роїлися в моїй голові.

Я вирішив відрапортувати своєму другові про шлях, пройдений без нього, сміливим стрибком. Кажуть, що присутність коханої жінки народжує в чоловікові хоробрість і мужність. Але жодна жінка в світі не змогла б викли-

кати в мені сильніше бажання довести свою мужність. Я легко відірвався од літака.

— Як сокіл з кручі! — аж ніяк не скромно вигукнув я. Добре, що ніхто не міг цього почути. Наді мною було небо, а далеко внизу — земля.

— Як сокіл! — ще й ще захоплено кричав я, опускаючись на луг біля наших наметів.

Володя Толстов уже біг до мене.

— Чудово! — радісно на весь голос похвалив він.

Я рвався до Шегена і зразу ж побіг до футбольного поля, де мав приземлитися літак. Ось він, важкий і сильний, пролетів над моєю головою, ось торкнувся землі колесами, підскочив і покотився по рівному лузі до узлісся.

Але я не встиг добігти до Шегена: назустріч квапився інструктор. Нас вишикували для розбору стрибків. Лейтенант, командир взводу, який стежив за кожним з землі, підходив до нас, усім виглядом висловлюючи задоволення. Я знав, що спустився гарно й точно, і очікував на похвалу, але мені хотілося, аби Шеген почув, як командир назве моє ім'я і як я вигукну: «Служу Радянському Союзу!». Ждучи, що Шеген от-от з'явиться в люкові, я весь час поглядав на літак, але він раптом здригнувся, помчав по полю повз нас, з наростаючою швидкістю відірвався од землі і полинув у небо.

«Шегене! — кричало услід йому, в небо, моє серце.— Шегене! Куди ж ти?.. Зачекай! Повернися!..»

Але літак покружляв над нами, хитнув крилом і зник за деревами.

Увечері Шеген усе ж таки розшукав мене в клубі. Уже капітан! Він стояв біля входу в палатку,— спокійний, кремезний, вродливий.

По-дружньому простягши мені руку, він твердим потиском попередив можливий з мого боку дитячий вибрик. Поки я розгублено підшукував потрібні слова, Шеген устиг познайомитися з рештою і весело привітав усіх нас з першим стрибком з літака.

І от ми сидимо поруч на лаві за накритим червоною скатертиною столом. Він неуважно перегортає пошарпаний номер «Крокодила», а я розгублено всміхаюся. Я розумію, що моя посмішка може здатися дурненькою. На нас дивляться мої товариші, їм цікава зустріч двох давніх друзів. Але навіть усвідомлення того, що я є об'єктом загальної уваги, не помагає перебороти ніяковість. Скільки поем і повістей беріг я в душі для зустрічі з Шегеном,

якими думками хотів поділитися з ним! Але десь у серці утворилася пробка, і я не можу почати. Все, що спадає на думку, здається таким далеким, наївним і дитячим, що соромно казати Шегенові. Виявилося, що всі мої думки складалися з хлопчачих мрій і спогадів дитинства, не гідних уваги дорослого чоловіка, яким, порівняно зі мною, був Шеген. Саме це і викликало дурненьку посмішку, тому моя розповідь про дворічну службу в армії, відому Шегенові з листів, і виявилася така суха й нецікава.

Прощаючись із Шегеном, я відчув, як його рука обхопила моє плече. Це було схоже на обійми, але не такі, як колись, що зігрівали нас обох.

— Не соромся, Костю. Твоя мовчанка свідчить лише про те, що обидва ми виросли. Нового ще не набули, а старе дуже вже відгонить дитинством. Чи не так? Але для мене все, що ти пережив за ці два роки, і є найцікавіше,— сказав на прощання Шеген.— Завтра вихідний. Зустрінемося і поговоримо. З'їздимо до міста, в театр. Після першого стрибка я влаштую тобі день культурного відпочинку.

— Я одержав подяку за перший стрибок,— похвалився я.

— Я стежив за твоїм стрибком,— серйозно відказав Шеген.— Такого десантника ворог п'ять разів розстріляє в повітрі. Ти хизуєшся в повітрі, а тут не балет, Костю. Падати треба швидко.

Шеген пішов, а моя душа нила цілу ніч. Було кривдно, що зустріч з другом була не така, як хотілося. Чому я не посмів обійняти його? Невже те, що було в дитинстві, не варто зберігати?

Адже ж я міг говорити з моїм Миколою цілі ночі, ми легко розкривалися один перед одним, хоча спільного дитинства в нас не було. Може, нас і зблизило те, що ми ділили спільну небезпеку і спільне доросле життя. Я розповідав йому про свою Акботу, а він про кохану дівчину Майю. Але тільки-но згадав про кохання, я перелякався. Адже Акбота ще більш віддалене дитинство, аніж Шеген. Невже я так ревниво оберігаю лише її дитячий образ і пам'ять про своє дитяче почуття?..

Ні, тут зовсім інше, постійне, незмінне.

Ця думка мене заспокоїла, і я заснув, вирішивши, що відкрию Шегенові таємницю свого кохання, про яке я йому ніколи не писав.

IV

Безхмарний радісний день розпочався веселою піснею. Була неділя, і ті, хто не брав звільнення до міста, збиралися провести вихідний на морі, їхати туди поїздом близько години. Сонце обіцяло нині спеку. Навколо цвіли квіти, і їхнім медвянистим запахом повнився росяний ранок.

Ми розійшлися по наметах і почали чистити одяг та голитися. Я старався найбільше, адже мав іти містом з капітаном!

Раптом по табору пролунав сигнал тривоги.

— От, чорт забирай, знайшли час! — розпачливо мовив хтось із курсантів.

— Пропав вихідний! — скрушно зітхнув другий, кинувши в тумбочку щітку для взуття і квапливо затягуючи ремінь.

Останнім часом тривоги були в нас щодня. Це було, як казали, звичайним завершенням курсу навчання. Ми звикли до тривог ранкових, денних і нічних, особливо прикрих, якщо сигнал тривоги лунав через півгодини після вечірнього відбою.

Але по вихідних днях тривог іще не було.

Несамохіть поспішаючи, ми мчали на лінійку, перевіряючи один в одного виправку, осмикуючи ремені. Кожному хотілося, щоб ця гра закінчилася чимшвидше.

— Перший, другий, перший, другий...— лунало справа наліво.

— Направ...во! — чітко й браво командує взводний.

Увесь батальйон звели на спортивний майданчик. Шикуючись, чуємо сигнал тривоги в сусідньому таборі артилеристів, у горах за два кілометри від нас. Над головами з ревом проносяться літаки з найближчого аеродрому. От пройшов наш учорашній... мені здається, що я бачу Шегена, але слідом за ним летять такі самі літаки — чотири, шість, дев'ять... З виттям летять винищувачі.

— Струнко! Рівняйсь!

Командир наших курсів майор Демкін і комісар Сомов збуджені проходять перед строєм і стають на спортивну судійську вежу.

І крізь рев ескадрильї бомбардувальників, мов вибух бомби, впали на нас комісарові слова, що сьогодні вночі фашисти бомбили захід і південь нашої Батьківщини і

що на західному кордоні в ці хвилини вже йдуть запеклі бої.

Стрій завмер. Кожен, крім биття власного серця, чув биття серця свого сусіда.

— Війна!

І тепер уже іншими очима проводжали ми літаки, що мчали на захід.

— Прощавай, мій Шегене! Удач тобі і швидкої перемоги, мій друже Шегене!

Тільки вчора в нашому наметі ми доводили неіснуючому опонентові, що найближчим часом і нам доведеться брати участь у боях. А сьогодні, коли вже сказано слово «війна», ми ніяк не можемо повірити, що вона почалася.

У перші години ми ледве усвідомлювали реальність того, що відбувалося. Кожен відчував, що готовий до бою, але кожному хотілося переконатися, як готові до нього друзі, тому очі кожного суворо оглядали всіх.

Я гадаю, що мої думки в ту мить були, як і думки решти солдатів: якою буде моя особиста роль у великому строю Червоної Армії за тих обставин.

Велично пролунала присяга, яку ми проголосили, гостро усвідомлюючи кожне слово.

За годину я разом з іншими товаришами мчав на вантажній машині звивистою асфальтовою дорогою в горах у розпорядження з'єднання, для якого нас готували.

V

Я так звикся на переправі з невмовкаючим ревом моторів, автомобільними гудками, суперечками і криком, що, одійшовши кроків на сто від дороги, одразу відчув тишу. Звільнений від звичного хаосу звуків, мій слух почав уловлювати і буркітливу течію річки, і дихання прибережного лісу, і жалібне нявчання чийогось осиротілого кошеняти. Он на тому березі, попереджаючи про близький світанок, голосно, як за мирного часу, прокукурікав півень, і зразу ж зовсім поряд озвався у відповідь другий з якоїсь підводи.

Провалюючись у темряві в ями й окопи, спотикаючись об вивернуті дерева, я шукаю в лісі двох поранених товаришів, прихованих у глибокій воронці від авіабомби.

Ні, в перші дні війни ми потрапили зовсім не туди, куди чекали потрапити, і воюємо не так, як гадали.

На наших курсах я разом з іншими товаришами вважав,

що нас готують до найперших, активних сутичок з ворогом, який посмів переступити рубіж нашої Батьківщини. Ми чекали, що кинемося до бою в першу ж мить, у перший же день смертельної битви. Так думав кожен з наших бійців. Але ворог наступав, він нахабно топтав нашу землю, а ми продовжували нести тилову службу. От і зараз ми вже другу добу замість боїв усі свої сили спрямовуємо на збереження порядку на одному з невеличких мостів Приазов'я,— боремося за найпростіші речі — чергові сть і уникнення пробок при переїзді й переході через міст. Ця буденна робота уподібнює нас до міліціонерів — регулювальників вуличного руху. Де ж тут героїзм чи нагода для подвигу!

Але все ж таки полковник Озимин мав рацію, втішаючи нас і кажучи, що в цей час по всьому фронту не буде важчої ділянки, ніж на цьому невідомому містку.

Нас тут лише одне відділення бійців, а через міст течуть тисячі людей. Скільки тисяч переправилося на той берег минулої ночі і скільки ж іще зібралося тут до вечора!

Зараз я вважаюся начальником переправи. Спочатку ним був лейтенант Горкін, командир нашого взводу розвідки. Вчора пізно ввечері, коли ми вже й не чекали нальотів, три фашистські бомбардувальники скинули бомби в саме скупчення машин і людей. Одна з бомб розірвалася біля самого берега, недалеко від мосту. Лейтенант був відкинутий вибуховою хвилею до одної з машин. Він швидко підвівся й енергійно крикнув комусь із шоферів:

— Назад!

— Товаришу лейтенант, ви не поранені? — спитав я, як кожен з нас питає, коли минає мить небезпеки.

Лейтенант лише махнув рукою і далі командував переправою. Його захриплий, але ще гучний голос лунав до полуночі, та раптом обірвався на півслові і, безсило схиляючись на крило машини, лейтенант почав падати. Я підхопив його. Моя рука відчула під плащ-палаткою липку кров, яка просякла вже білизну й гімнастерку.

Він застогнав.

— Приймай командування, Сарталєєв,— устиг він сказати, перш ніж знепритомнів.

Ми поклали його у воронку. Я одразу хотів евакуювати лейтенанта з переправи, але він відмовився, хоч уся спина була повна дрібних осколків і було розсічене плече. Ми відправили протягом ночі десятки поранених, а він

усе відмовлявся залишити переправу. Іноді непритомнів, але, прийшовши до свідомості, турботливо запитував, як я справляюся із завданням, як іде переправа, допомагав порадами.

Сьогодні надвечір він знесилів так, що став схожий на небіжчика і лежав непорушно. Я почав умовляти його переправитися. Лікар санітарного обозу підходив до нього двічі, пропонуючи перенести його у машину. Він відмовився, сказавши, що помре від спеки, а в лісі, у воронці, прохолодніше й легше. І от зараз перед самим мостом з'явилася машина, яка за дві-три години може довезти його до санітарного поїзда. Вгледівши її біля переправи, я побіг за своїм командиром.

Я сам переніс лейтенанта Горкіна, а товариші — ще одного бійця, пораненого осколком у коліно. Тепер я, сержант, залишився єдиним командиром. Я послав у штаб зв'язківця доповісти про поранення лейтенанта. В рапорті я підписався начальником переправи і сам себе спіймав на хлопчачій гордості цим підписом. Але начальником бути — це не жарти: не встигнеш відвернутися, шофери прориваються нашу заставу і мчать, загрожуючи рознести міст. Рознести — це, може, перебільшення, але створити пробку — напевне. Навіть старші командири часом не думають про порядок, намагаючись насамперед перекинути свою частину через міст.

— Ти розумієш, сержанте, що значить правильна організація відступу? — кричить на мене якийсь похмурий неголений артилерійський майор у накинутій на одне плече плащ-палатці.— Це запорука наступу! Збереження техніки — передусім! Наказую тобі в першу чергу пропустити мою частину! — Він показує на машини, які збоку врізуються в рухливу колону.

Я бачу його частину, яка розтяглася вздовж дороги. Її гармати, трактори й машини з боєприпасами, замасковані цілими деревцями і тому дуже схожі на довжелезний ланцюг лісосмуги, кінчаються десь аж за пагорбами. А тут, перед самим мостом, теж скупчилися танкетки, гармати, автомашини, трактори, збилися в купу притиснені до мосту кінні обози, і все це разом загрожує утворенням безладдя. Наше завдання полягає в тому, щоб не допустити плутанини.

— Не можу, товаришу майор. Відійдіть з дороги.

Я відкриваю шлях санітарній машині, яка везе нашого лейтенанта, і кільком парокінним підводам з пораненими

бійцями. Роздратований майор, мабуть, переконавшися в моїй правоті, відходить убік, скоса поглядаючи на міст, лається і скручує цигарку.

Я розумію всю важливість вимоги майора. Я й сам вважаю за необхідне пропустити насамперед його бойову техніку. Але якщо вона ввірветься в колону з флангу, все змішається. Я радий би пропустити всі машини одразу, і навіть оту бабусю, котра сидить на узліссі на гарбі, запряженій волами. Я ще звечора бачив, як вона махає рукою в мій бік, але точно знаю, що за цю добу вона і на крок не наблизилась до мосту і навіть мусила відступити назад, витіснена підводами.

Якби на нас не звалилося оце багатоголосе ревище війни, якби люди дотримувалися порядку, якого завжди дотримувалися в повсякденному житті, якби всі машини йшли так само спокійно, як десяток санітарних підвід, що саме зараз переправляються, тоді я в першу чергу пропустив би, звичайно, майора — представника «бога війни». В мене знайшлося б достатньо співчуття відкрити дорогу і цій покірній, мовчазній бабусі...

Затор лише на одну мить розсмоктався. Кінчик клубочка саме почав розмотуватися, коли, зрадівши, що почався рух біля мосту, водії машин, їздові підвід і пішоходи знову бурхливо рушили до тісного майданчика перед мостом, якого з такою впертістю відстоюють бійці нашої частини.

Загроза затору знову нависла над усім багатотисячним юрмищем.

Бійці моєї частини під натиском машин змушені були відступити до мосту. Наш «сортувальний» майданчик зменшився аж на два метри.

— Товаришу Толстов, жодного кроку назад! — скомандував я, побачивши, що Володя далі, ніж інші, відступив до річки.

— Стій! — викрикнув Володя водієві.

Машина зупинилася, глухо буркочучи включеним мотором. За нею зупинилися й інші машини.

Треба було миттю й правильно вирішити, як висмикнути кінчик клубка, щоб він розмотувався вільно.

Я знав, що частини, які відступають, мають зайняти оборону під Таганрогом. Передусім треба було пропускати саме тих, хто рухається до Таганрога. Але час від часу доводилося віддавати перевагу підводам з домашнім

майном перед гарматами і танками, аби скоріше відкрити дорогу решті.

Коли я поглядом диспетчера вивчав найближчу до мосту веремію, раптом десь неподалік почулися такі незвичні для цієї метушні звуки, що я спершу просто не повірив власним вухам. Можливо, навіть не сприйнявши на слух, а швидше здогадавшися з облич людей, з їхнього теплого виразу очей, що то був простий, відомий кожному з нас мотив:

Нам песня строить и жить помогает,
Она, как друг, и зовет, и ведет...

Цей мотив зазвучав, перекривши ревище моторів і гудки машин. Було незрозуміло, як такий слабкий звук може подолати тисячоголосе ревище моторів, і проте перед ним усе стихало й скорялося. Озирнувшись, я побачив притиснуту до берега вантажну машину, в кузові якої сиділи чорноброві українські дівчата-студентки, виставивши патефон на купі чемоданів і кошиків.

Знайшовши вихід, я мовчки вказав рукою шлях одній з машин, що стояли біля мосту. Її водій газонув, і рух через міст раптом набув спокою і ладу. Однак звідкілясь з кінця колони вже знову наростало ревище сотень машин.

— Товаришу майор, допоможіть стримати натиск! — попросив я артилерійського командира.

Майор кинув на мене розуміючий і схвальний погляд і став поруч на площадці.

— Давай-но, товаришу сержант, метрів за п'ятдесят попереду поставимо ще один цеп бійців. Я пошлю своїх автоматників,— по-товариському, як рівний рівному, сказав він.

Він скрутив нову цигарку, хотів уже припалити, але раптом передумав і сунув її мені в рот.

— Покури,— сказав він, підносячи запальничку.— Стомився?

Захід, впроваджений майором, одразу позначився на рухові: машини пішли рівніше серединою мосту, обабіч машин нескінченними низками потяглися частини стомленої піхоти і біженці з клунками.

Наближення світанку свідчило про те, що незабаром прилетять фашистські розвідники і треба чимшвидше пропускати військові частини, а тоді цілий день займатися евакуацією населення.

Річка почала набувати металевого блиску. Степом подув

прохолодний передсвітанковий вітерець, а темне повітря почало втрачати нічну щільність. Обрій спалахнув золотистими хмаринами.

Майор, стоячи поруч зі мною, зауважив, що незабаром світанок і військові машини слід відправити для маскування в міжгір'я. Я перезирнувся з ним, вгадавши його нескладну хитрість: майор розраховував проштовхнути свою частину в останню мить перед неминучим нальотом ворожої авіації.

От уже дві доби від рання до смеркання вона не давала спокою. Але розташована в яру зенітна батарея і поставлені в чагарнику кулемети не дозволяли ворогові знизитися для бомбардування, а з великої висоти такий об'єкт, як міст, майже недосяжний. Наліт авіації був небезпечніший для людей і техніки на дорозі біля мосту. Вдень ми вели переправу інакше, розставляючи регулювальників по виярках біля сіл і пропускаючи ривками між ворожими нальотами лише невеличкі групи машин і людей.

Тільки-но майор встиг зробити своє попередження, як у небі загули перші фашистські літаки.

— Повітря! Повітря! — почулися вигуки.

З'явилася ланка легких фашистських бомбардувальників, які круто заходили ліворуч від нас, націлюючись на переправу.

З горбів дружно зацокотіли зенітні кулемети, а з яру гримнула батарея зенітних гармат.

Машини без жодного наказу враз покотилися врізнобіч і замаскувалися. Розсипалися й піхотинці, купками побігли жінки. Дорога майже спорожніла, і тільки замасковані цілими деревами машини артполку, якими командував майор, спокійно підтяглися ближче до мосту, звільнившися нарешті від машин і підвід, які вклинилися були в їхню колону.

Сонце ще не зійшло, і в блідому освітленні літаки не могли бачити переправу, але, орієнтуючись, очевидно, по звивах річки, вони все ж таки вирішили скинути свій вантаж навмання. Ударили перші вибухи, піднявши високо в повітря водяні стовпи. Знову вискнула бомба і розірвалася по той бік переправи, далеко від дороги. Ми з майором лежали в окопчику біля мосту. Одна з бомб упала на спорожніле село. Спалахнула пожежа. Ще дві фугаски розірвалися побіля пагорба, де стояв зенітний кулемет. Я тривожно звівся з окопу, щоб подивитися, що там діється. Але зенітники тої ж миті пальнули в небо

кулеметними чергами, і я зрозумів, що в них усе гаразд. Вибухи зенітних снарядів спалахували навколо літаків, не дозволяючи ворогам знизитися. Зробивши ще два кола над самою переправою, стервятники повернули на захід і швидко зникли в небі.

Артполк рвонув до мосту і рушив усією колоною машин і гармат спокійним похідним строєм. Усі розуміли, що треба поспішати — услід за розвідниками з'являться важкі фашистські бомбардувальники. Тоді доведеться припинити будь-який рух.

Мої бійці, вискочивши з прикриття, зайняли оборону далі від мосту, забезпечивши собі просторіший майданчик для сортування.

Передні машини артполку вже переїхали найближчий пагорб на тому березі, як раптом слідом за їхніми останніми машинами під'їхала легкова. Молодший лейтенант з відстовбурченими по-хлопчачому вухами відчинив дверцята, запрошуючи командира зайти.

Майор подивився мені прямо у вічі й, лукаво посміхаючись, сказав:

— До побачення, сержанте... Якщо побачимося, я тобі помщуся...

Машина майора плавно покотила, обганяючи полк, а назустріч їй порскнули перші промені сонця, осяваючи степ і відбиваючись у шибках автомашин, які квапилися до переправи з гаю та інших прикриттів. Ми швидко пропускали їх.

— Повітря! — знову почулися вигуки.

Я почав шукати в небі причину тривоги і тої ж миті впізнав нашого вчорашнього «яструбка», який кружляв над нами в перервах між бомбуваннями. Хтось учора висловив припущення, що він охороняє розташований неподалік аеродром.

Потік машин і гармат рівномірно котився через міст.

Знайома мені бабуся сиділа на своїй гарбі в тій самій позі, що й учора. Її воли мирно лежали й жували жуйку. Я подумав, якщо довго не буде бомбардування, спробую переправити бабусю і чорноброві дівчат з патефоном.

До мене підійшов Володя.

— На, відкуси,— сказав він і сунув мені в рот надкушене вже кільце ковбаси, тримаючи її брудною рукою.

— Річка поряд. Ти хоча б руки помив! — сказав я, відкусивши шмат ковбаси, і тільки тепер відчув, що голодний.

— Майор залишив нам її цілий віз. Тепер житимемо! — пояснив Володя, подаючи другою рукою шмат хліба.

Так ми і їли, почергово міняючись нашим несподіваним багатством: то він — хліб, а я — ковбасу, то я — хліб, а він — ковбасу... Помітивши це, ми розреготалися.

Я озирнувся. Решта хлопців також жували. Спокійний рух машин — це був наш відпочинок. Але сніданок був недовгий: враз наш «яструбок» заревів, пірнув униз, і, вирівнявшися, майже бриючим польотом, над самою переправою, кинувся на схід. Виходячи з учорашнього досвіду, можна було з певністю сказати, що це означає фашистський наліт. Ще не побачивши літаків, але впевнений у негайній їхній появі, я крикнув:

— Повітря!

Мій крик підхопили всі і на дорозі, і по кущах. Наші просигналізували машинам, які вийшли на дорогу, і ті знову поповзли назад. Почулося виюче ревище моторів, і важкі німецькі літаки накинулися на дорогу. Стовпи води й землі, уламки машин, хмари диму злітали над рівниною, але найбільше пекло було біля мосту: пролітаючи над переправою, кожен літак мовби клював її і кидав бомби, які зі свистом падали. Усе навкруги стогнало, верещало й завивало. В чорному вирі диму й пилу, в гуркоті вибухів тьмяним маленьким червоним блюдечком з'явилося за пагорбом сонце. Цей гуркіт і виття наче роздушили й притисли до землі все живе. Здавалося, що чуєш гуркіт не тільки вухами, а й ротом, і навіть підошвами чобіт.

Голова моя була притиснута до окопу, а тіло чи то тремтіло, чи то гуло разом з усією землею. Це була мить, коли, охоплений не відомим досі фізичним заціпенінням, не так відчуваєш серцем страх, як здивовано вивчаєш його, немов якесь стороннє тіло, яке вп'ялося в твоє єство.

З неймовірним зусиллям відірвав я свою голову від стінки окопу й побачив Володю. Він сидів, притиснувшись до стінки спиною, і спостерігав за тим, що діялося нагорі. Ми розуміюче перезирнулись і всміхнулися.

— Спина в тебе гуде? — спитав він мене.

— Гуде, зараза!

— А мене, братці, просто нудить,— відгукнувся двометровий велетень Сьома Зонін, робітник із Сталінграда.

Прикро, що вони так нахабно можуть кружляти над нами, так безкарно! Мотори безперервно гудуть і виють,

то тут, то там зривається земля, летять уламки, а ми тільки мовчки ждемо.

Кинувшися в щілину при перших розривах бомб, я побачив бабусю, яка теж ішла сюди. Вона йшла повільно й байдуже, наче з примусу. Я допоміг їй спуститись у рівчак.

Тепер, у хвилину затишшя між вибухами, я почув її стогін і кинувся до неї.

— Ви поранені, бабусю?

— Ні, голубе, я ціла...

— Мені здалося, що ви стогнете.

— Серце стогне, голубе! — сказала вона.

Я хотів утішити бабусю й сказати, що сьогодні обов'язково пропущу її на той бік, але змовчав.

Її старечі очі благально дивилися на схід. Здавалося, що вона не чула цього ревища й тихенько шепотіла. Я зрозумів, що її опанував страх не за своє життя. Раптом її тьмяний погляд помітив у небі щось нове й пожвавішав. Я глянув у той бік. Наче у відповідь на її молитву, прямо на нас нісся срібний «яструбок». Потім — другий, третій.

Передній навально шугонув у саму гущу фашистів. Вибухи враз порідшали. В небі почалася коротка уривчаста кулеметна тріскотнява. Ми, затамувавши подих, стежили за літаками. Немов величезний тарган, важкий, безпорадний, повиснувши розпанаханим черевом на своїй власній кишці, падав фашистський бомбардувальник, залишаючи за собою широку смугу диму.

Я зустрівся очима з бабусею. По її жовтих щоках рясно котилися сльози. Вона вже все зрозуміла, але, щоб зовсім переконатися, їй треба було почути підтвердження.

— Німецький упав? — спитала вона в мене.

— Німець, бабусю, німець! — вигукнув Володя.

Бабуся перехрестилася.

Як срібні блискавиці, ширяли в небі наші відважні «яструбки», то здіймаючись увись, то мелькаючи в різкому падінні, то знову здіймаючись. Але їх було мало, і вони губилися в гущі ворожих зграй.

На той час фашисти ще мали перевагу над нами в літаках.

VI

Того ж ранку нашої переправи не стало. Через годину після першого бомбування прилетіли ще три ескадрильї німецьких бомбардувальників, спалили і розбили міст.

Дорога майже спорожніла. Всі повернули на північ; шукати переправи у верхоріччі. Час від часу підходять машини, переважно цивільні, кінні обози — і круто повертають уздовж річки в пошуках місця для переправи.

Над спаленим мостом нахабно кружляє фашистський розвідник — «рама», мабуть, фотографуючи зруйновану переправу.

В глибокій вирві, де вчора лежав лейтенант Горкін, сплять троє з моїх бійців, які вціліли. Двох я послав у розвідку, аби встановили, чи далеко ворожі частини, одного відправив зв'язковим у штаб з повідомленням про те, що переправу знищено, і просив дати саперну чи понтонну частину для відновлення її.

Я чекав повернення своїх бійців.

Повільно в цій незвичній тиші повзуть стрілки годинника.

«Так от яка насправді війна! — з'являється думка.— Скільки ще в неї не звіданих мною таємниць, скільки важкої й буденної роботи для солдата!..»

«Тягар думок хилить донизу твою голову, товаришу сержант!» — ніби чую звичний жарт Володі Толстова, котрий любив пародіювати мої важкі російські звороти.

Навколо така гнітюча тиша, що хочеться крикнути, щоб розітнути її. Звідкілясь здалеку долинають глухі вибухи, а тут мертвий спокій: в'януть розтоптані квіти, вирвані з корінням дерева, самотній крик птаха, що загубив своє гніздо, глухий стогін пораненої дівчини, яка лежить під кущем за сотню кроків від нас,— усе це пригнічує, але означає затишшя.

Вітер доносить запах згарищ.

Я озираюся на дорогу, обабіч якої лежать розбиті машини, дивлюся на розверзнуту землю й виразно чую стогони вмираючої дівчини. І мимоволі пригадую веселу пісню, яку ще вчора чув з її машини:

И тот, кто с песней по жизни шагает...

Ні, хочеться іншої, суворішої пісні. Мої хлопці, стомлені, зарослі, незвично брудні, просякнуті потом, пилюкою і димом, заснули відразу, тільки-но поховали вбитих.

Змучені, зворушливі, немов стомлені діти, вони заснули в незручних позах. Один голосно хропе, і це мені навіть подобається: примушує думати про його безтурботність і силу. Якими безстрашними були хлопці на переправі, і якими безпорадними здаються зараз. Вони сплять неспокійно й важко, але я боюся, щоб сон, з яким я боровся кілька діб, не спокусив мене.

Аби не заснути, шукаю якусь роботу.

Дістаю останнього листа від матері, що разом з комсомольським квитком надійно схований у кишені моєї гімнастерки.

Я знаю листа напам'ять, але перечитую знову. Мати сумує. Мій старший брат теж на фронті. Не витримавши самотності, вона повернулася з Гур'єва в Кайракти — і не впізнала аулу. Тепер це вже сильний і багатий колгосп. Але сум за мною мучить її. Мама пише, що прилетіла б до мене так само, як колись у дитбудинок. Та не знає, що це за місто з довгим номером і єдиною буквою вкінці, звідки я їй пишу. Чи далеко те місто? В горах чи в степу? Чим їхати — поїздом чи кіньми?

Я немов бачу її в своєму узголів'ї в світлій кімнаті диткомуни, відчуваю її дихання, рідний материнський запах. Її грубі робочі пальці ласкаво пестять мою голову, вона цілує мене спочатку в лоб, а потім обціловує всього. Прокинувшись, я тоді не розплющив очей, бо вважав себе вже дорослим. Мені соромно було з розплющеними очима сприймати ласку матері, і я з невимовною насолодою припав до неї і, завмерши, слухав радісне биття її серця.

«Який же ти дорослий став, мій Кайруше!» — так, мабуть, сказала б вона зараз.

Найбільша материна радість — милуватися на пташеня, що виросло, і вона ходить навколо мене і клопочеться, мов квочка. Для неї я той самий малюк, той самий Кайруш, який колись утік до міста. А хлопчина ріс, час од часу вона відвідувала його, цілувала, дивувалася, як швидко росте, але в розлуці завжди згадувала мене таким, яким я пішов до міста.

Легенький тріскіт гілля за спиною вихопив мене з материних обіймів. Я знову в лісі, над вирвою, де й досі сплять мої товариші.

До мене підійшла бабуся.

— Мосту-бо вже нема,— сказала вона, чи то запитуючи мене, чи висловлюючи своє співчуття.— Бачиш, адже

затихло... А там усе довбає й довбає! — вказала вона кудись на захід, звідки долинали вибухи.

Я зрадів, що вона жива і по-материнському підійшла до нас.

— А де ж ваші воли? — спитав я її, аби щось спитати.

— Цілісінькі, синку, цілісінькі! — відповіла вона.— Не все ж йому, проклятому, вбити... і курочки живі.— І вона простягла мені троє теплих яєчок.— Троє знеслося, а четверта полінувалась, безсоромниця!..

Я розбудив бійців. Продуктів у нас було вдосталь, ми почастували і стареньку.

Повернулися наші розвідники, і Володя Толстов, виструнчившись переді мною за статутом, доповів, що завдання виконано.

Він з гордістю сказав, що дізнався не лише про розташування фашистів, але бачив їх на власні очі. Це було перше військове завдання Володі. Він бачив ворога в обличчя. Його сірі очі горіли синюватим блиском.

Сховавши обмундирування, Володя змішався з біженцями, вдаючи з себе підсліпуватого й кульгавого. Це дало можливість спостерігати за фашистами.

— Ну, і які ж вони? — спитав я, заздро дивлячись у його сміливі очі, які побачили те, чого ще не бачили мої.

— Хами і бандюги,— відповів Володя.— Ти бачив царських урядників?

— Ні. А ти хіба бачив?

— Ну то й що, як не бачив, я й так знаю... Танків сила, на дорогах повно машин. Піхота не ходить, а їздить. З людьми поводяться гірше, ніж з собаками.

— Сваряться? Оббирають? — запитала бабуся.

— Гірше! — відповів Володя. І раптом його хвацький тон зник, голос затремтів.— Собаки, наволоч, свині! — вигукнув він.— Жінок, дітей женуть, як худобу, б'ють чобітьми... а ти, розвідник, терпи! Тебе навчали все бачити і начебто не бачити, нічому не дивуватися, тримати себе в руках... От і спробуй тримати себе в руках, коли вони на твоїх очах поводяться, як звірі... Спробуй-но сам...

— То й що? — спитав я, поклавши руку йому на плече. Я зрозумів, що щось трапилось.

— Ну от...— сказав Володя, дістав з кишені жовтого гаманця, якого я раніше в нього не бачив.

Усі схилилися над паперами, коли я почав розгортати їх. Насамперед ми побачили хвацького молодика в пілотці

і з вусиками, який дивився самовпевнено й нахабно. Розбираючи текст, я прочитав: «Капітано Альберті Ніколо П'єтро Каріні».

— Італієць, напевне,— сказав я.

— Він був просто наволоч без жодної нації, просто фашистський кат і... гвалтівник...

— Чим же ти його?

— Просто так — кулаком і за горлянку...— Володя замовк від хвилювання.

Ми всі дивилися на нашого дорогого, наймолодшого товариша з неприхованою заздрістю і повагою.

— Віддячив, значить, за жіночі сльози? — спитала раптом старенька, втрутившись. І погладила, неначе мати, Володю по плечу.

— Володю, тобі доведеться з'явитися з цим гаманцем у штаб. Може, важливо буде знати командуванню, що на нашій ділянці є італійці,— сказав я, перебираючи фотографії жінок, листи, якісь документи.

— Гаразд, я перепливу,— сказав Володя.

Другий розвідник, Сергій, дивився на товариша з заздрістю: він не ходив так далеко, як Володя, а обмежився розпитуваннями в біженців.

— Ти перекуси та й підеш! — сказав я Володі.

— Я так,— заперечив він, підводячись.

— Товаришу Толстов, я вам наказав поїсти! — по-командирському офіційно наказав я.

— Єсть, поїсти, товаришу сержант! — відповів Володя.

Поки ми розмовляли, почало сутеніти і зразу ж до колишньої переправи почали з'їжджатися машини.

— Гей, товариші, а де тепер переправа? — крикнув один з водіїв, прямуючи до нас.

— Ти диви, переправа! — пожартував Сергій.— Скидай штани — та вбрід.

— Тут не до жартів, хлопці. А броду ви не шукали? — запитав водій.

— Місця тут глибокі. Хто зна, де брід є! — відповів я.

Я знав, що на цьому березі ще залишилося чимало людей, коней і машин. Брід був для них рятунком життя й честі. Брід був би порятунком і для цивільного населення, яке не встигло втекти від фашистів.

— Хто зна, як нині Захарівський брід,— раптом сказала старенька.— Знати, туди доведеться.

— Який, бабусю, брід? — пожвавішали ми всі.

— Захарівський. Сукнарі були Захарови, чув? Фабрика

тут стояла верстов за п'ятнадцять звідсіля. В громадянську війну він, проклятущий, спалив її, щоб народу не віддати, а сам утік до англійців. Керуючий у нього був англієць, на старшій дочці, Каті, одружений; вона вже потім не Катею, а Кітею стала...

— Ну, то що?

— Фабрика тут стояла, а шерсть мили на тому боці: мій небіжчик замолоду там працював. І брід там зробили. Захаров сам за будівництвом наглядав. Ціле літо каміння на дно річки возили, потім його піском затягло...

Шофер хотів узяти з собою стару в машину, та вона відмовилася розстатися з волами. Навколо старенької зібралися командири підрозділів і частин, які скупчилися тут, розпитували її, як розпізнати брід.

— А чого ж ви, бабусю, сиділи тут три доби? — запитав я.— Чому через брід не поїхали?

— Куди мені самій? Я вже, як люди! — простодушно сказала вона.

Трактори і танкетки заторохкотіли вздовж берега, проторюючи дорогу до броду через чагарники, луки і поля.

Гармати гриміли все ближче і ближче. Коли смеркло, ми побачили на обрії ніби спалахи блискавок, що розтинали небо.

Ми допомогли бабусі запрягти волів і виїхати на дорогу разом з усіма.

З темряви на тому березі від зруйнованої переправи хтось гукнув. Це наш зв'язківець Володя повернувся зі штабу. Він довго вовтузився на тому боці, вергаючи щось важке, і нарешті ми побачили, як він відштовхнувся від берега і його темний силует почав наближатися до нас. Він стояв на повен зріст, відштовхуючись жердиною. Виявилося, що пливе Володя на днищі кузова розбитої машини.

Він приніс нам наказ повернутися в розпорядження частини, але спершу обстежити той самий брід, про який щойно розповіла старенька. Виявилося, що в штабі про нього довідалися раніше, ніж ми. На попутній машині ми наздогнали бабусю, яка поганяла своїх волів. Вона поцілувала на дорогу кожного, ніби рідного онука, а Володю особливо ніжно й міцно обійняла.

— Хороший ти! Серце хороше в тебе,— сказала вона.— Ну, прощавайте, голуб'ята мої, щасливої вам дороги, дякую... дай вам боже...

Ми скочили в машину і помчали.

Коли під'їхали до броду, через нього вже переправлялися машини, йшла колгоспна худоба, їхали підводи з дітьми і майном.

Земля навколо гулко тремтіла. З заходу підіймалася багряна заграва.

VII

Я увійшов у бліндаж нового командира взводу розвідки лейтенанта Мірошника. Поки він дописував якесь донесення, я за звичкою розглядав його, намагаючись збагнути, що це за людина. Гнотик каганця на столі перед ним плавав, немов бакен на жирній поверхні озера. Вогник метався вусібіч, немов намагався злетіти, і заважав роздивитися лейтенантове обличчя. Цікаво було спостерігати, як великі тіні людей металися по стінах через забаганку цього кволого вогника. Тінь командира, кремезна й головата, то піднімалася до стелі, то ховалася за свого володаря. Над каганцем набридливо пурхав золотистий польовий метелик.

Командир сидів за столом, спорудженим з якихось ящиків, турботливо для окопного затишку вкритих плащпалаткою. З гарною поставою, смаглявий, чисто виголений, чепурний, з густими бровами, що майже сходилися на переніссі, він усім своїм виглядом викликав повагу бійців. Погляд його великих чорних очей був запитливий, не вимогливий, а висловлював повну довіру.

— Ну, розповідайте, товаришу сержант.

Я доповів командирові про все, що відбувалося в ці дні на дорученій нам переправі, розповів і про брід. Лейтенант уважно слухав, і, як мені здавалося, часом у його очах спалахувала іскорка ледь помітної усмішки, яку, очевидно, викликали не зовсім правильні звороти моєї російської мови. Коли я намагаюсь говорити гарно й правильно, завжди виходить недоладно й плутано.

— Сідайте,— сказав він, коли я, подолавши всі складні синтаксичні звороти російської мови, дійшов до кінця своєї розповіді.

Але сісти не було де, і я, стоячи, попросив вислухати бійця мого відділення Володю Толстова.

— А що в нього є особливе доповісти?

— Він ходив у розвідку.

Володя хвилювався і говорив ще плутаніше, ніж я. Він доповів про все, що бачив, дуже детально. Я боявся, що

він зовсім забуде або через надмірну скромність не захоче розповісти про фашистського капітана. Так воно й було, сказати про це Володя не зміг. Його обличчя враз змінилося, губи скривилися й затремтіли, він замовк на півслові, витяг з кишені жовте портмоне вбитого ним офіцера й мовчки поклав на стіл.

Лейтенант, теж мовчки, уважно проглянув папери, обвів нас поглядом, встав, міцно потиснув руки і сказав:

— Ідіть відпочиньте, поголіться.

Я відчув і запам'ятав цю тверду сухорляву і по-братському довірливу руку.

— Що ж ти мене так підвів! — з образою в голосі сказав мені Володя, коли ми вийшли від лейтенанта.

— Чим підвів?

— Адже знаєш, що я не вмію доповідати. От і вийшло. Я плутався, плутався і не зумів нічого до пуття сказати...

— Як-то не зумів? Ти ж доповів йому більше, ніж мені розповів.

— А про танки я не забув?

— Заспокойся, будь ласка, нічого ти не забув,— втішив я товариша.

На світанку ми всі прокинулися одночасно. І Володя запитав мене те саме, що хотів запитати в нього я.

— Ти що?

З таким самим запитанням втупився в Сергія наш велетень Зонін, а Сергій — у нього: кожному з нас здалося, що його розбудив сусід необережним різким поштовхом.

Земля знову здригнулася, і ніби з переляку блимнув вогник каганця.

З щілин настилу на нас повільно сипалася руда пилюка — ніби пісок у медичному пісочному годиннику. Але сон молодих стомлених хлопців був такий міцний, що ми не чули першого, напевне, близького вибуху, а відчули лише поштовх. Я вискочив з бліндажа й побачив, що в декількох місцях темними й важкими горбами на ліс опускається здиблена земля.

Рев і гуркіт, змішаний з виттям снарядів, наближався до нас. Німці переносили гарматний вогонь, намацуючи ціль.

От уже зовсім недалеко вибухом снаряда здійняло хмару землі й диму, і тільки за хвилину почали вимальовуватися обриси дуба, оголеного вибухом, ніби раптова осінь здула його листя.

Цього разу вороги обробляли нас не авіацією, а далекобійними гарматами. Над лісом завивав ураган. Іноді з різким шурхотом і свистом, нагадуючи шум пташиних крил, летіли зграї осколків.

Я знову заліз у бліндаж. Ми всі зачаїлися.

— Здрастуйте, товариші! — почули голос лейтенанта Мірошника й побачили на сходинках його наваксовані чоботи.

Командир прийшов не сам, а разом з політруком Ревякіним. Ми підвелися. Незручно сутулячись, підпираючи могутньою спиною стелю бліндажа, стояв Зонін.

— Відпочили? — спитав лейтенант.

— Відпочили, товаришу лейтенант,— за всіх відповів я.

Політрук Ревякін, знайомий нам усім з перших днів війни, розповів про бої в районі Смоленська, де німці не тільки уповільнили просування, а завмерли на своїх позиціях і не можуть і на крок рушити далі.

За кілька днів перебування на переправі ми були відірвані від інформації і зараз жадібно ловили кожне слово. Ми розпитували про рух ворогів на всіх напрямках. Фашистська армія уявлялася мені чотиризубими вилами, які вп'ялися в тіло нашої рідної країни. І от кожен зуб почав упиратися в щось тверде й незбориме і навіть почав гнутися.

За час нашої бесіди артналіт фашистів припинився. Лейтенант Мірошник і політрук, вишикувавши взвод, повели нас у глиб лісу. Там на нас чекав командир дивізії. Кремезний і присадкуватий, з сивіючими скронями й синіми сумними, мовби жіночими очима, він був оточений незнайомими командирами, серед яких я одразу впізнав майора з переправи. Той щось коротко доповідав полковникові, поки ми стояли, очікуючи команду «струнко», потім, козирнувши, пішов.

Полковник подивився на нас і наказав сісти на траву.

— У багатьох з вас, хто ще не бачив на власні очі німецьку армію,— спроквола почав він,— можуть бути неправильні уявлення про ворога. Але щоб боротися з ним, треба його добре знати. У фашистів, безперечно, поки що перевага в техніці. Це фашистська техніка, техніка агресора. Вона пристосована до нападу.

Я подивився на Володю. В його очах горів вогник гордості, адже він перший з усієї дивізії не тільки бачив ворога, але боровся з ним і переміг його.

— Ну так-от,— вів далі полковник,— зараз створюють-

ся групи для знищення цієї техніки. Ми будемо діяти не лише на фронті, але й у тилу ворога. На ці спеціальні групи покладаються також завдання оперативної розвідки.

З кожним словом полковника коло діяльності цих груп у нашій уяві ставало все ширше, різноманітніше. Полковник говорив про все це, як про щось звичне, знайоме всім, тому і нам також усе здалося не таким уже й складним.

— Командиром першої групи призначаю старшого сержанта Боріна, досвідченого й випробуваного товариша.

Ми усім взводом пошукали очима цього досвідченого командира. З наших лав підвівся молодий боєць із засмаглим обличчям, з блискучими сірими очима. Він швидко й сміливо піднявся, але в його очах світилося питання: «Це я і є отой досвідчений командир?»

— Командиром другої групи буде чудовий розвідник, кадровий прикордонник, старший сержант Сарталєєв.

Я здивувався й засумнівався: чи мене він назвав? У взводі розвідки міг бути й мій однофамілець — татарин чи узбек. До того ж я лише сержант, а не старший сержант, як сказав полковник. Я, щоправда, тут-таки подумав, що командир дивізії не може пам'ятати, хто сержант, а хто старший сержант. І, щоб не потрапити в неприємне становище, я вдав, що хочу встати.

— Сидіть, сидіть, товаришу старший сержант,— сказав полковник, дивлячись мені просто у вічі.

Я переконався, що йдеться про мене, й підхопився.

Потім наш політрук назвав прізвища парторгів і комсоргів. Комсоргом моєї групи був призначений Володя Толстов, що мене, зрозуміло, порадувало. Якесь відчуття підказувало мені, що ми з Володею не випадково потрапили в одну групу — я командиром, він — комсоргом, але пояснити собі причину цього відчуття не міг. Це я зрозумів тільки тоді, коли після закінчення бесіди полковник власноручно приколов до гімнастерок медалі «За відвагу» і мені, й Володі.

І раптом такими нікчемними здалися мені вибухи німецьких снарядів, які бомбили сусідній ліс. Що таке обстріл, коли ми всі разом готуємо ворогові невідворотну смерть, коли ми розгадали його і знаємо, що він сильний тільки технікою, а ми переконанням, силою великої ідеї і волею до перемоги?

Надвечір моя група, що складалася з дев'яти бійців, затрималась у розташуванні передніх батарей ПТГ, які

вийшли наперед, аби прямою наводкою бити ворога, тільки-но він покаже з-за пагорба свого броньованого лоба.

Ми зупинилися, щоб далі рухатися, коли смеркнеться, бо за переднім краєм могли бути ворожі пости, які тої ж миті помітять наш незвичний для тих днів рух на захід. Тому очікували друга розвідників — темряви.

В розташуванні батарей ПТГ, замаскованих лише кущами, я раптом зустрів знайомого вже майора — командира артполку, якого мигцем побачив сьогодні під час нашої зустрічі з командиром дивізії.

Майор Петро Григорович Русаков привітав мене й Володю з нагородою і глянув на новий трикутник, який з'явився у мене в петлицях.

— А вас, товаришу старший сержант, привітати ще й зі званням? — вигукнув він, мовби здивований, але з виразу його лукавих очей я зрозумів, що він мав якусь причетність до наших медалей і до моїх трикутників на петлицях.— Не знав я, не знав! Я б сказав полковнику, як ти не пускав до переправи мій полк! — жартував він.

Але крізь його жартівливий і бадьорий тон пробивалася стурбованість. Відчувалося, що в ньому все вирує від напруги.

— Ви, хлопці, придивляйтеся якнайуважніше: чи багато там залишилося наших людей, як іде потік евакуйованого населення. Усі райони обстрілу, за даними розвідки, зайняті мирним населенням. Німці рухають свої колони в гущі населення. От які падлюки!.. Якби не це, то ми б їх били далекобійними, а так чекаємо, поки вони самі наскочать на ПТГ!

Справді, незважаючи на жорстокі артнальоти фашистів, наш «бог війни» мовчав. Ми мали вдосталь вогнеприпасів. Артилеристи могли б громити завойовників біля переправ, вивідуючи їхні скупчення за допомогою авіації, але фашистські танки рухалися в багатотисячних юрбах жінок і дітей, літніх і хворих людей, котрі тікали від німців.

У знищенні переправ ми не були зацікавлені: наші частини не встигали відходити. Їх обганяли бистрохідні танкові колони ворога. Було кілька випадків, коли наші частини переходили мости і з'єднувалися з фронтом уже після того, як ті самі мости пройшли гітлерівські частини. І нині ще чимало наших окремих частин рухалося по дорогах безкраїх просторів паралельно з німцями, не сходячись з ними і не вступаючи в бій.

Поки ми розмовляли, запали сутінки.

— Щасливо вам, товариші, повертайтеся живими,— сердечно мовив майор Русаков і жартома додав, звертаючись до мене: — Ти мене не пускав на схід, а от я відкриваю тобі дорогу на захід. Іди! Зичу тобі на цей раз не медалі, а ордена.

Припадаючи до кущів, до холодної росяної трави, ми рушили назустріч гітлерівським бандитам.

VIII

По шосе рухалися маси людей. Приазов'я покинуло свої насиджені місця і з усім своїм майном ішло на схід. До битого шляху зусібіч путівцями стікалися низки селянських возів і армійських обозів. Нам, оскільки треба було поспішати, довелося звернути вбік і пробиратися бездоріжжям: через гаї, сади і поля навпростець, аби скоротити шлях.

Рух розвідника не може бути рівномірний. Часом, припадаючи до землі й повзучи або завмираючи, він втрачає години дорогоцінного часу, а на війні, як відомо, програш однієї сторони є виграш іншої. Час, втрачений нами, виграє ворог. Тому там, де тільки можна, розвідник мчить, мов сарна.

Ми могли б іти вздовж узбіччя дороги, не ховаючись від цивільного населення, яке рухалося назустріч, але нас навчали ніколи не вважати ворога дурнішим за себе. Хіба група радянських бійців, яка рухається проти течії, не привернула б до себе увагу ворога? Треба гадати, що в юрмах людей і низках підвід є не один німецький розвідник. Тому ми вирішили цей потік обходити лугами, лісами, полями.

Незібраний хліб тягнеться безкрайнім морем, безжально витоптаний, потолочений кіньми, колесами машин і гусеницями танків. Стоять колгоспні сади, покинуті напризволяще зі своїм багатством. Коли проходиш, то тут, то там з глухим стогоном падають перестиглі яблука. Не гавкають сторожові собаки — їх забрали хазяї чи вони самі повтікали. З дороги долинає безперервне торохкотіння і гуркіт підвід, тачанок, машин і тракторів, іржання коней, короткі різноголосі гудки автомобільних сигналів. З дерев починає падати листя.

Ліворуч від нас море. Ми ще не бачимо його і навіть не чуємо, але відчуваємо по зволожілому повітрю, по ледь

помітній білястій димці, яка пом'якшує легкою сивиною чорну шерсть ночі.

На заході, попереду нас, небо виблискує від далеких пожеж. Чи це ворог підпалив наші хати, чи народ, відходячи, не хоче залишити свого добра ненависному завойовникові?

От засвітилися в небі короткі спалахи німецьких ракет — зелені, червоні, білі. Ми зупинилися й позначили на карті місце, де вперше помітили сигнали ворожих з'єднань, що спрямовані степом просто на нас.

Недалеко від нас почулося торохкотіння возів — то йдуть біженці. Десь тут, у цьому мороці, цією курною дорогою, можливо, бредуть і бабусині голубі воли, а курочки несуться в кошику під час руху гарби.

Залізний гуркіт майже припинився, але погустішала, почорнішала маса людського потоку. Стомлені довгою дорогою, не знаючи, де їй кінець, люди йдуть мовчки й суворо, і гул їхнього руху важко висить над степом.

Коли ми підійшли до нашої мети — мосту, нічний морок почав уже розсіюватися. Цей міст був останньою перешкодою для німців перед нашвидкуруч створеною лінією оборони біля Таганрога.

Ліворуч, за мостом, було велике село. Крізь світанковий серпанок ми вже бачили його обриси, високі покрівлі, схожі на стоги. Але село було тихе — німе й сліпе. Через міст тяглися підводи, ріденькою низкою ішли біженці з клумаками. Ми наблизилися до дороги і берегом вийшли на міст. Відірвати від них передові німецькі танки і не дати їм можливості переправитися — в цьому полягало наше завдання.

Замінувати й підірвати цей міст було нескладно. Ми робили це не раз, зриваючи німцям план наступу, затримуючи їх, аби наші частини зміцнили свої позиції.

У напівтемряві ми дружно й мовчки робили свою справу, коли раптом до нас долинув мовби залізний подих пекла. Ми відчули важкий поступ танків з тремтіння мосту, до якого прив'язували тол.

Тепер лишалося відбігти й залягти в кущах, віддалік од мосту, де я заздалегідь обрав поросли кущами яму. Ми відбігли й залягли, стежачи за дорогою.

Дорогою з гуркотом, ревищем і брязкотом рухалася танкова колона. У передсвітанковому мороці ми не могли розпізнати — фашистські вони чи наші. Колона зупинила-

ся за кількасот метрів. Брязкіт припинився, тільки глухо вурчали мотори. Аж ось і вони вмовкли.

— А що, як мені перепливти і підкрастися ближче? — невпевнено запропонував Володя.

— Поки ти перепливеш, вони будуть на мосту,— заперечив я.

Небо поволі світлішало, і на його тлі присадкуваті сталеві черепахи з кожною миттю ставали виразніші.

— А знаєш, адже це не наші. Чого б то наші боялися мосту? Це німці! — шепнув Ушаков.

— І я теж так думаю, німці,— сказав Зонін.

Залишивши біля себе Толстова, Ушакова і Зоніна, я наказав Звєздіну зайняти пункт спостереження на високому дереві, звідки добре видно той берег. А щоб прикрити наш відхід від мосту після вибуху, я розташував обслугу ручного кулемета в одному з численних окопчиків.

У світанковій тиші цвіринькнула якась пташка. Мене ж усе мучив сумнів: чи то, бува, не наша колона? Але чого б вона рухалася за останніми піхотними частинами, за похідними кухнями, за бабусиними волами? Дуже відповідальне рішення треба було нам прийняти.

«А раптом,— думав я всупереч логіці,— це все ж таки наша колона і ми відріжемо їй шлях?..»

Серце моє калатало так, як ще ніколи не билося, навіть під час бомбардування на переправі і під снарядами далекобійних гармат.

Тяжко хропучи, глухо брязкаючи, стояло перед нами стадо чудовиськ нашого століття. Але, може, ці чудовиська — друзі?..

— Чому ж вони не йдуть? — нетерпляче шепнув Володя.

— Радяться, бояться.

Але й наші танкісти могли б остерігатися мін. Якщо вони в боях відійшли від наміченого маршруту і вийшли до невідомої переправи — звідкіля їм знати, чи безпечний міст!

Раптом передній танк заревів, затремтів і одиноко поповз уперед, прямо на міст. Він рухався обережно, наче намацуючи перед собою кожну п'ядь дороги, немов сліпець.

Якщо це ворог, то ніхто не похвалить мене за забарність і нерішучість під час виконання бойового завдання. Танк в'їхав на настил мосту, він був уже близько від нас,

але ще недостатньо розвиднілося, аби добре його роздивитися.

Шеген завжди сміявся з мене, що часом я висловлюю дотепну думку із запізненням. Він називав такі ідеї «колючками на східцях», коли людина, яка йде з гостини, придумує влучну відповідь, яка не прийшла їй на гадку під час бесіди з друзями... Невже й зараз моє рішення запізниться? Треба негайно вирішувати!

Я наказав Зоніну підповзти до танка й роздивитися його знаки. Потім раптом завагався: Зонін незграбний, повільний. Я повернув його. Він неохоче спинився.

— Краще ти, Володю. Ти вже бачив їх,— кажу я Толстову.

Володя без жодного слова пірнув у траву, немов ящірка. За десять кроків навіть ми, стежачи за ним, загубили його.

Танк вступив на міст... Пройшов майже половину... І тої ж миті почувся вибух. Я зрозумів, що Володя кинув під нього зв'язку гранат.

— Підривай! — крикнув я.

Оглушливий вибух ударив з-під мосту, зі страшною силою викинувши в повітря разом з полум'ям колоди, балки, дошки, залізні кріплення, дим і хмару куряви. У суцільному мороці багряної тучі танк став дибки, провалюючись задньою частиною, і впав у воду.

Залізні кріплення, балки й дошки падали в річку й на берег.

— Здорово, правда? — сказав Володя, раптово виринувши з трави.

Ми скочили й побігли, припадаючи до землі. На тому березі зацокотіли кулемети, але кулі просвистіли повз нас. Мабуть, хмара вибуху оповила нас, і гітлерівці стріляли навмання під крутий глинистий берег, думаючи, що ми все ще там. Добігши до найближчих кущів, ми впали на землю.

Каламутний світанок спалахнув зеленими й червоними відблисками ракет. При їхньому світлі, крізь морок ранкового туману і мжичку ми побачили, як задкувала сталева колона німецьких танків.

Окремі з них зійшли на узбіччя і поповзли в бік садів за селом та до лісистого пагорба.

— Понад сто! — прикинув Зонін.

— А може, двісті? — піддрочив Ушаков.

Було зрозуміло, що тепер вони шукатимуть мосту чи

броду й зостануться тут на цілий день, замаскувавшися під деревами. Треба було ще переконатися в цьому, і ми спостерігали, лежачи на животах і накрившися плащ-палатками.

Я послав Ушакова до Звєздіна, аби той якнайточніше визначив танкову стоянку, а тоді спустився з дерева до нас.

Мжичити перестало, небо зарожевіло, і ласкаво визирнуло ранкове сонце. Лише по тріпотінню листя ми помітили, як Звєздін зіслизнув з дерева. Він ковзнув по стовбуру, як кішка, і зник у житі. Тепер, коли розвиднілося, німці, зрозумівши, що під кручею нікого нема, почали поливати з кулеметів хлібне поле. За хвилину ми побачили Ушакова, який пробирався до нас, тримаючи на спині Сергія. Сергій був поранений.

— Сергію, куди? — спитав я.

— У спину...— застогнавши, відповів він.

— Усе запам'ятав?

Він простяг мені папірця з кресленням. Усе було видно, як на долоні. Звєздін за фахом землемір, топографія була його справою, і навіть там, на дереві, він зробив малюнок, якого я не зробив би на столі.

— Відповзай у кущі, якщо можеш. Можеш? — спитав я.

— Можу...

Але Сергій не міг повзти. Довелося тягти його на палатці.

Танкова колона сховалася в садах і на лісистому схилі пагорба. Знявши для себе копію, я передав Петрові план, накиданий Сергієм, і послав його в штаб.

Не минуло й три години після того, відколи пішов Ушаков, як ми почули могутній свист снарядів, що пролітали над нашими головами, а потім ударив грім гармат, і зразу ж луною озвався на тому березі в садах. Там здійнялися чорні хмари вибухів.

— Важка заговорила! — сказав Зонін.

З могутнім свистом над нами знову пронеслися снаряди, і знову ми почули спершу глухі, далекі удари пострілів, а потім гримкотливі розриви на тому березі.

— Що думає командир з приводу подальшої долі цих танків? — спитав мене Володя.

— Вони будуть знищені! — відповів я.

— Не втечуть?

— Не наважаться серед дня.

Свист і шерех повітря над нашими головами повторювався розмірено раз за разом. Далекобійна артилерія майора Русакова почала громити фашистські танки. Нам лишалося повернутися до своєї частини.

IX

Наша дивізія вступила в бій місяць тому. Важкі дні відступу змінилися тижнями жорстоких боїв з ворогом.

Фашисти біснувалися: ті порівняно невеликі відстані, які в Європі вони звикли проходити за день-два, тут затримували їх на довгі тижні.

Крок уперед, крок назад... Уже цілий місяць ми міняємося з ними окопами і бліндажами.

І от сьогодні, в день річниці Жовтневої революції, я сиджу зі своєю групою в комфортабельному бліндажі. Ще вчора тут сидів командир фашистського полку чи навіть дивізії, якийсь там фон. Нині тут розташувався громадянин з колгоспу «Кайракти», з-під Гур'єва, казах, старший сержант Кайруш Сарталєєв, і голиться перед дзеркалом у срібній рамці, яке, тікаючи, забув той пихатий фашистський чин. Покинуте фоном на столі приладдя для гоління викликало в нас веселе бажання поголитися заради свята. М'яко водячи борсучим помазком по щоці, я добре відчуваю, якої насолоди позбувся хазяїн.

Він, очевидно, любить комфорт. У бліндажі залишено чимало різних речей, зовсім не обов'язкових на війні.

Я щойно скинув зі стіни портрет самого фюрера, який дивився на мене похмуро й люто. Гітлер, очевидно, переконаний, що в цьому погляді є дещо владне й гіпнотизуюче. Я чув, що один з царів теж був упевнений у своїй здатності поглядом зупиняти в людських жилах кров. Але ця впевненість була вихована в ньому дворовими підлесниками, які робили вигляд, що дуже боялися... В окопах фашистів ми не раз знаходили портрети фюрера, і я вже не помилюся, коли доберуся до нього! Хто з радянських бійців не мріє про таку зустріч! І це таки здійсниться!

Бліндаж, певно, спочатку був наш. Про це свідчить його колишній вхід, який фашисти засипали, зробивши собі новий, з другого боку. Але що зручно ворогові, те не підходить нам. Ми знову закрили фашистський вхід і відкрили наш, старий.

Поголившися, я згадав свою професію і взявся голити

Зоніна, руки якого пристосовані для важчих речей, ніж бритва.

— У їхнього благородія в пошані жінки,— несподівано сказав Зонін.— Бачиш, скільки понавішував!

Над ложем фона справді було багато різних фрау. Судячи з фото, всім їм не вистачало тканини на плаття.

Ушаков оглянув господарство бліндажа, залишене іменитим німцем. Тут була валіза, напхана хутром, була скринька з годинниками, брошками, обручками,— очевидно, наслідок перебування фона в якомусь ювелірному магазині; ціла коробка тонких жіночих панчіх і кілька українських рушників. Очевидно, кожна з тих напівголих дам, які прикрашали стіну, чекала подарунка.

У тім, що всі ці речі лишилися в наших руках, винен, мабуть, неповоротний денщик. Коли цієї ночі зовсім поруч з бліндажем загриміло наше комсомольське «ура», коли в німецькому тилу Володя відкрив «жовтневий салют» з ручного кулемета і кожен з нас на честь річниці жбурнув по дві-три гранати в найближчі бліндажі й окопи,— наш фон, певна річ, чкурнув, а солдат не встиг. Він підняв назустріч нам обидві руки.

Петро звідкілясь витяг зимові офіцерські чоботи, утеплені хутром.

— А в чому ж він втік? Я непокоюся за його здоров'я!

Сьогодні ми жартуємо. Це наша група, пробравшися до ворожого штабу і здійнявши тут содом, відволікала увагу німців і підготувала успіх полкової атаки — удару імені 24-ї річниці Великого Жовтня. Вийшло добре!

Німці не люблять багнета, особливо вночі, коли їх виколупують багнетами з окопів. Вони не гасять вогнів і цілу ніч пускають ракети. Перейти освітлене поле дуже важко, але якщо ми наблизилися для багнетного удару, можна з певністю сказати, що німці свої окопи здадуть.

Я із задоволенням голю Семена. Мені подобається цей великий, сильний хлопець, я завжди милуюся його широкими плечима, опуклими м'язами. На цих плечах він легко несе вантаж, під яким може зігнутися й кінь. Ці руки робили в Сталінграді трактори. Тепер, підпімаючи на багнет ворогів, він скидає їх на купу. Від ударів Семена ворожі тіла здіймаються в повітря, як пір'їнки.

Тепер він сидить, скулившись, намагаючись випадком не зачепити мене ліктем: він завжди боїться, аби когось не зачепити і не забити.

— Ну, досить, товаришу старший сержант, уже досить!.. Все 'дно з такої кінської фізіономії нічого путнього не вийде,— жалібно протестує він, і гадки не маючи, яка симпатична його «кінська фізіономія».

— Саме підходяща, Семене. Хто з німців побачить її в бою, той запам'ятає назавжди.

— А може, вуса завести, грізніший стану?

— Вуса?

— Так. Тоді й сам чорт злякається!

— Ні, Сеню, не треба. Тоді ти здаватимешся старшим, а ми повинні повернутися з війни такими самими комсомольцями, як пішли з дому. Нас чекають такими матері й дівчата.

— Ну гаразд, голи їх,— погоджується Семен.

— А ти, Сеню, теж удома кохав дівчину?

— Я? — Він ніколи не відповість, не повторивши частини запитання.— Кохав, звичайно... Я й зараз кохаю...

— Розкажи, Сеню, га?

— Розказати?

— Розкажи,— попросив я, закінчивши голити і щедро збризкуючи друга фріцівським одеколоном.

— Ну що ж... У мене не дуже складно вийшло.— Сором'язливо почав Семен.— Я, звичайно, закохався в дуже маленьку дівчинку, ну отакеньку...

— А чому «звичайно»? — перебив Ушаков.

— Чому? Куди ж мені ще й велику! Я сам, дякувати богові, з надлишком... Та й воно само собою виходить, хіба наперед знаєш!.. Вона книжками у нас на заводі командувала... Я в неї в бібліотеці якось узяв книжку про трактори. Відтоді й пішло: хочеш не хочеш, треба не треба, ідеш щодня за книжкою. А вона мені то «Петра Першого», то «Степана Разіна» підсуне. Книжки великі. За один день не прочитаєш. От і читаєш, бувало, всю ніч, щоб швидше обміняти. Потім здогадалася, що потрібно. Пішли Земфіри, Мері, Тамари, Тані... Читаю і бачу: бібліотекарка сама чим далі більше стає схожа на них, стає все краща і краща. Що ж тут діяти? З роботи, де я почав гори перевертати, біжу в бібліотеку, відношу Тамару, беру Земфіру... А вона, чорноока, дивиться на мене, сміється...

— А як її звати? — спитав Ушаков.

— Звати? Ніна... Вона, значить, дивиться, сміється: «Ви, Сеню, напевне, закохалися, що все такі книжки бере-

те». Бачить, звичайно, а питає... Ну що тут відповіси?..

— Нічого,— жартує Петя.

— Отож! Я нічого й не знав. Кажу: «Мені отут одне місце в книжці сподобалося. Хочу ще раз перечитати».— «А можна дізнатися, яке?» Я сторопів та випалив: мовляв, сорок друга сторінка... Вона зразу ж цю сторінку відкрила, дивиться і сміється, бачить — збрехав хлопець... Але книжку дала... А одного разу не застав її. Можеш собі уявити, як порожньо там було, в бібліотеці...

— Як в окопі.

— Та що ти! Тут ми всі разом, а там... І носився ж я по місту!.. Як паровоз. Обнишпорив парк, передивився всіх людей, які йшли з кіно, оббіг уздовж Волги... Нема!.. І однак розшукав її... Пізно, але розшукав — танцювала в клубі...

— З ким? — перебив Ушаков.

— З ким? Та з подругою... Якби з якимсь хлопцем, я б навік відучив його від танців! Отож стою, не дихаю і дивлюся, як танцює. Не дівчина — метелик! Мені, сам бачиш, танцювати протипоказано. А тут так хотілося завертітися.

Пригадуючи цю картину, Семен зітхнув. Захоплений розповіддю, Петя геть навалився на Семена.

Коли товариш розповідає таку зворушливу історію про себе, хочеться, аби вона швидше прийшла до щасливого кінця. Адже тут не книжка, не вигадка, а доля твого бойового товариша, якому бажаєш щастя в усьому, бажаєш усім серцем, як самому собі. Віддавшися цьому почуттю, я нетерпляче спитав:

— А де зараз твоя Ніна?

Може, я мав зрозуміти з сумних Семенових очей, що питати не слід, але я все-таки спитав... Адже в нас спільна доля. Треба ділити з товаришем не тільки його радість, а й печаль.

Кожен з нас залишив удома щось таке, чим жив і чим хотів жити далі. Залишилися плани, справи і мрії, залишилися матері, кохані дівчата... Те, що зігрівало до війни, тепер просто пече. Тижні й місяці, сповнені небезпеки й напруження, дозволяють лише на мить віддатися спогадам, і завжди в цю мить стає невимовно сумно... Так було із Семеном, ми самі спонукали його до цього своїми запитаннями.

— Поїхала у відпустку до сестри, в Одесу... Тепер хто зна...

Він похмуро махнув рукою.

Ми зрозуміли все...

Може, десь там серед отих тисяч біженців безпорадно і самотньо іде й маленька чорноока Ніна, мріючи дістатися до Сталінграда, на який фашисти уже спрямовують один із залізних зубів своїх вил. Якби зазирнути в гущу цього багатотисячного потоку і побачити в ньому цю піщинку! Тільки побачити, аби Семен утішився, що вона не залишилась у ворога... Так, ми багато їх зустріли, чорнооких і синьооких, вродливих і негарних, але любих наших сестер... Вони йшли в розтоптаних черевиках або й зовсім босі, із закривавленими ногами.

— Шукатимемо її і знайдемо! — впевнено кажу я Семенові.

Я вийняв блокнота й записав ім'я та прізвище маленької бібліотекарки із Сталінграда. На цьому ми припинили нашу сумну розмову.

Увійшов Володя. Його викликали до штабу, і я знав, що в нього є таємниця, через яку він збентежений ходитиме до вечора, доки не прийде політрук і не викриє його перед усіма... Володя якось дуже ласкаво віддав нам усім листи й потупив очі. Але Ревякін уже розповів мені, що епізод з Володиним італійцем потрапив у повідомлення Інформбюро і надрукований в усіх газетах. Я знаю, що разом з поштою Ревякін дав йому й газету, але Володя не показав нам її.

З цією поштою я одержав листа від брата з холодних, залитих водою і вже підмерзаючих окопів Ленінграда. Мій брат, як старший, завжди намагається підтримати в мені бойовий дух. Тому він пише завжди дещо пишномовно, трохи смішно. Він, мабуть, не підозрює, що тут, на півдні, золота осінь уже відійшла і що тут окопи — аж ніяк не мрія. Минулого разу він писав, що в його окопі виросли гриби. Це означає, що вони давно вже тримаються, не відступаючи жодного кроку. Тепер пише, що він звик до важкого окопного життя і тижнями лежить на холодній землі, политій осінніми дощами. Він, як зовсім неважку справу, описує бій з танками, які прорвали оборону.

«Перший твій ворог — страх»,— пише він мені. Це свідчить, що мій брат, аби підтримати мене, багато що спрощує, хоч сам не зовсім вільний од страху. Втім, і я ніяк не можу позбавитися цього неприємного почуття. Треба — лізеш до чорта в зуби, а сам завмираєш. Лиш одне

рятує — коли розлютишся. Але розлютитися можна в бою, а в розвідці не можна навіть сердитися, не можна душу відвести! Доводиться думати і за себе, і за товаришів, та ще й не показувати іншим, що боїшся, адже ти командир!..

Брат, напевне, воює непогано: на маленькому фото, акуратно приклеєному до листа, я бачу дві медалі й орден. Він про них нічого не пише,— дивися, мовляв, сам! Його вуса стирчать войовничо й мужньо...

Від братового листа я подумки повертаюся до Володі, від нього — до брата. Один дивиться на мене дещо хвалькувато, другий — сором'язливо. І сором'язливість ця від того, що він раніше за інших потрапив на шпальти газети. Він вважає, що кореспондент повинен був описати всю нашу операцію біля мосту. Він думає, що товариші заздритимуть йому... Я розумію, що його треба звільнити від почуття ніяковості.

Петро випередив мене. Поки я міркував, як краще й делікатніше зробити це, він підійшов до Володі і просто сказав:

— Що дуріеш, товаришу комсорг? Давай-но газету!

Ми оточили Володю, весело загомоніли, почали вітати його. Я хотів сказати, що слава Володі — то честь для усіх нас, як раптом почувся важкий протяглий гуркіт далекобійних гармат, і тої ж миті поруч заскавчали міномети... Це був сигнал, що хвилини солдатської лірики закінчилися...

Нас викликали до політрука. Зібрався увесь взвод.

Як вибух важкого снаряда, на нас впали слова Ревякіна:

— Москва в небезпеці!

Ми — бійці. На війні ми завжди у вогні. Але боєць не колода, він не просто горить у вогні, а народжує вогонь. Перед ним карта його ділянки, але він не забуває і карту країни. Бійці знали, що всій країні загрожує небезпека. Але тої небезпеки, про яку сказав Ревякін, ми не чекали. Нам важко було повірити...

Над нами жорстокий артилерійський двобій, від якого тріщить небо. Куди б не глянув з окопу, скрізь здіймаються чорні фонтани збуреної землі. Але ми зараз нічого не чуємо і нічого не бачимо. Для нас лунають тільки страшні слова: «Москва в небезпеці».

— Москва в небезпеці! — гримить над нами небо.

— Москва в небезпеці! — вибухами перегукується земля.

Ці слова такі страшні, що як би не хотів, від них нікуди не сховаєшся. Вони б'ють у самісіньке серце.

Ревякін говорить з нами спокійно. У нього трохи зсунуті брови, почервонілі від безсонних ночей і вітру очі серйозні. Він сповнений надії, і ми усім єством слухаємо його.

Ревякін говорив про оборону Москви. Він неначеб креслив схему оборонних ліній, які проходили скрізь — під Москвою і по всій території, окупованій нині фашистами, по степах України і болотяних лісах Білорусії, вони проходили тут, на півдні, і на Далекій Півночі. Дибки вставали міста, заводи й копальні. Бавовною стріляв Узбекистан, зерном — Сибір.

Лінія оборони проходила по Балхашу і Леніногорську, по Джезказгану і Чимкенту; вона проходила по Караганді, яка давала вугілля замість захопленого ворогом Донбасу, по віршах поетів і піснях наших степових акинів. Вона проходила по серцях мільйонів радянських людей, бо вона захищала серце Радянської країни.

— За Москву!

— За Москву!

— За Москву! — гуркочуть гармати.

У нас відразу розвіявся святковий настрій, який з'явився після нашої нічної перемоги, зникли жарти, спогади про домівку, особисті справи.

Політрук приніс нам чорновий запис промови товариша Сталіна, виголошеної на параді сьогодні вранці. Радист штабу дивізії зумів її записати. Тільки завтра вона буде в газетах, але наш Ревякін завжди встигає зв'язатися з радистами і дізнатися про всі новини раніше, ніж їх наберуть у друкарні нашої «дивізіонки», як ми називаємо свою газетку.

І хоч іще нема повного тексту промови, ми намагаємося зберегти те, що передав нам політрук, і всі запам'ятали спокійні слова надії і впевненості: «Перемога буде за нами!»

Політрук глянув на годинник і рішуче підвівся.

— Повітряна розвідка відзначила великий рух танкових колон,— сказав він.— Перед вами завдання: пробратися сьогодні у фашистський тил, пункти вкаже авіація. Скупчення танків має бути занесене на карту. Зрозуміло? Тепер ходімте до командира.

Ми пішли, а вогонь фашистської артилерії дужчав: міни розривалися вже на передньому краї нашої оборони, то там, то тут падали снаряди на наші окопи.

— Неспроста! — пробурчав Зонін.

— Що неспроста? — спитав я його.

— Такий артналіт. Я думаю, ми не встигнемо.

— Чому?

— Вони зараз самі підуть в атаку...

Один із снарядів упав кроків за сто від нас.

— Лягай! — скомандував політрук.

Тої ж миті ще три снаряди пролетіли над нами і впали ззаду. Якби ми не встигли впасти в окоп, нас розірвало б на шматки. Грудки землі падали на нас. А з переднього краю чулося цокотіння кулеметів. Воно наростало з кожною хвилиною. Так, бувало, в тихому нічному степу засюрчить коник, підхопить другий, відгукнеться третій, четвертий, і от уже заливається сухим тріском весь степ.

Кулі дзижчали над нами. Зусібіч здіймалися чорні хмари вибухів. Ми не могли підвестися. Земля двигтіла від вибухів, і раптом звідкись, ніби з самих надр, почувся гуркіт танкової колони фашистів.

Ні, не один я подумав тоді, що ми все-таки легковажні хлопчиська. Всі мої міркування під час гоління здалися раптом легковажними.

Я тоді ще не знав, що наша миттєва веселість і теплий солдатський сум були ознакою юності і невмирущості серця. Я не розумів, що цими почуттями ми ніби очистили, змили з себе кіптяву боїв, що усмішка і жарт, дружнє співчуття надавали нам сили для нової боротьби. А боротьба мала бути велика.

Ми прислухалися до гуркоту, який наростав.

Семен мав рацію: ми запізнилися з розвідкою. Серед білого дня фашистські танки йшли на прорив оборони, в атаку...

— Танки! — крикнув Володя.

— Гранати, пляшки готуй! — скомандував політрук.

Він перший вискочив з окопу й побіг займати оборону на вогневому рубежі, який охороняв штаб дивізії.

X

Гнівно і важко зітхає вибухами Ростов. Усе, що фашисти змогли накопичити на півдні, вони два тижні підряд кидали на нього в артилерійському вогні. Другий тиждень

б'ється місто, наїжачившись усіма своїми дулами. У нього поціляє кожен ворожий снаряд, випущений німцями, а він повинен розкидати свої по всіх напрямках широкого простору: по дорогах, видолинках, яругах, по садах величезних околиць, які все життя живили його, тяглися до нього сплетінням доріг і жили його життям. Густий, задушливий дим важкою хмарою оповив усе небо.

Гуркіт вибухів і ревіння моторів зливаються над містом у єдиний суцільний і невиразний гул. Цілі орди ворожої артилерії насідають на нього. Ціль досить велика, аби кожен снаряд попав у неї, чи то вдень, чи вночі.

Обстріл давить на слух, зір, на кровоносні судини. Люди розмовляють уривками, вигуками, допомагаючи рухами, виразом очей.

Ми вже давно бачимо війну, але нині вона постала на весь зріст. З гуркотом валить вона великі будинки, розсипає на порох цілі квартали, танцює вогнем.

Але в наших серцях сьогодні не лише усвідомлення загрози, яка нависає над Ростовом. Ми відчуваємо дихання важких хмар, які насуваються на Москву. На наших плечах лежить тягар суворого ленінградського неба, наскрізь просякнутого пороховим димом.

Тривожний набат Москви відгукується по всій країні, відлунює в кожному окопі, в кожному солдатському серці... Тяжко читати в зведеннях назви міст: Волоколамськ, Клин, Малоярославець, Тула, Калінін.

Нашому взводові часто доручають мости: нас посилають на найвідповідальніші ділянки. А міст — найвужче місце на широких шляхах війни. Часом на якийсь зовсім нікчемний міст за добу падає стільки металу, скільки не кожен завод може видати за місяць.

Але цього разу біля мосту ми не самі. На невеликому просторі перед мостом розташувалося багато підрозділів. Нас підтримує і артилерія, розташована на тому березі. Десятки кулеметів схрещують свої траси на підступах до переправи: в кожній щілині, в кожній улоговині стоїть міномет... Уся земля навколо зрита, як картопляне поле: її колупали і колупають снаряди, її копають лопатками солдати. Скрізь воронки, окопи, траншеї. Будівлі навколо мосту зруйновані. Біля самого берега, під схилом, прикриті бліндажі. Зараз ми підводимо кінець траншеї до бетонних водоспускних труб, через які будуть сполучені обидві сторони дороги.

На цей раз міст був потрібний як нам, так і німцям.

Фашисти розраховують після захоплення міста пустити по ньому на Кавказ свої танки і всю свою армію з технікою. Але наше командування також знає, чому ми повинні зберегти цей міст. Мабуть, незабаром має бути наш наступ. Тому, проти звичаю, жодна сторона не б'є по мосту.

На цій вузькій ділянці порівняно тихо.

Разом з листком газети, від якого я відриваю клапоть, випадає маленька газетна вирізка. У ній ідеться про трудові звершення нафтовиків Гур'єва. Вона розповідає про рідні мені місця, де люди в тилу трудяться, допомагаючи нам добувати перемогу. В ній розповідається про молоду казашку, яка замість чоловіка-фронтовика стала на викачку нафти. Цю замітку я вирізав з газети днів зо три тому і дістаю її щоразу, коли збираюся закурити. Кожного разу я мимохіть прочитую кілька рядків. Ці рядки про мою батьківщину зігрівають моє серце. Так кожен з наших бійців любовно виловлює крихточки в газетах про свої рідні місця.

По мосту в суворому порядку відходять наші останні частини, щоб зайняти новий рубіж, створити новий заслін біля воріт Кавказу. В закритій машині дорогою повз нас проїжджає маршал Семен Михайлович Будьонний. Я зразу впізнав його. Грізні вуса й орлиний погляд примушують згадати все, що ти знаєш про подвиги Першої Кінної. Він затримав машину, мовчки придивився до нашої роботи. Поспіхом засунувши в кишеню недокручену цигарку, я виструнчився й відчув, що червонію. Як бути? Підбігти, доповісти? За такої обстановки старший сержант раптом полізе з рапортом до маршала?.. Дурниці, хіба ж це можна!..

Мабуть, упевнившися, що наша робота спрямована не на знищення мосту, він кивком голови наказав їхати далі. Машина рушила через міст.

Мені пригадався відомий епізод, як у вісімнадцятому він з оголеною шаблею в руці попереду своєї Кінної увірвався серед білого дня з Батайська в Ростов, також зайнятий тоді німцями, і звільнив від завойовників місто, яке зараз йому доводиться залишати. Тепер він спрямував машину на Батайськ. Чи не цей епізод пригадав і він, коли так сумно, як мені здалося, проїхав зараз через міст? Я побажав йому такого ж переможного повернення, як у вісімнадцятому році.

Я витяг з кишені пом'яту цигарку, википув її і почав скручувати нову. До мене підійшов Зонін. Він любить нас

усіх, і ми всі дуже лагідно ставимося до нього, особливо після його розповіді про маленьку дівчину із Сталінграда. Ми всі запам'ятали її ім'я — Ніна. Я вже знаю, навіщо він підійшов, і простягаю йому кисет із старою газетою, звідки знову випадає вирізка. Семен піднімає її і ласкаво усміхається...

— Все бережете, товариш старший сержант?

Я не думав, що хтось із моїх товаришів звернув увагу на цю вирізку, а тим паче мовчазний Семен, який не відзначається цікавістю. Але, виявилося, що цей хлопець не тільки помітив, а й зрозумів моє ставлення до її змісту.

— Я теж часто думаю, як вона там зараз у Сталінграді? — сумно мовив він.— Повинні ж нам наші хлопці прислати хороші танки, незгірш німецьких.

— Пришлють,— впевнено сказав я.— Може, шлють уже, але насамперед нині — Москва... Може, шлють для оборони Москви.

— Так, звичайно, я розумію... І нам хіба не однаково звідки, аби танки! Та все ж хочеться бачити свої.— Він усміхнувся і додав: — Наче рідні...

Я його добре розумів. За сталінградським танком перед ним постало б рідне місто, його будинки.

Днів зо три тому він сказав мені, що бачив на дорозі в санітарній машині сестру-казашку і впевнений, що то моя Акбота. Правда, його опис не переконав мене, що то була вона, і я не хотів би для неї нашої солдатської долі, проте подумав: «А що, коли справді по цих дорогах проїде машина, з якої пролунає голос: «Кайруше! Костю!..» Машина, звісно, не зупиниться біля мосту, вона промчить повз, але я згоден навіть на звук рідного голосу...

Солдатська фантазія здатна все здійснити. От я вже посадив їх обох в одну машину — Акботу й Ніну із Сталінграда. Вони вже розповідали одна одній про нас, як розповіли про них ми, і раптом бачать нас обох на дорозі...

Але проходили санітарні машини, і звідти ніхто не гукав нас.

Під вечір на пости по охороні мосту вступило друге відділення нашого взводу. Ми зібралися в землянці. Як завжди, до нас зазирнув Ревякін із повідомленням Інформбюро. Знову називались підмосковні населені пункти. Ми про все розпитували, і він нічого від нас не приховував. Сказав прямо:

— Москва, як і досі, в небезпеці. Судячи з назв пунк-

тів у повідомленнях, німці підійшли ще ближче до Москви. На нашому фронті йде велика війна, і йде вона за Москву.

Ми розпитували якнайдетальніше, за скільки кілометрів від Москви Волоколамськ, де Малоярославець, де Клин.

«Москва знову в небезпеці. Німці під Москвою знову пішли в наступ». Ці слова пригнічують своєю простотою і своїм страшним змістом. Але ми знаємо, що на нашому фронті, трохи на захід від Ростова, вже три дні йде розгром армії фашистського генерала Клейста, зведення з інших фронтів останнім часом повідомляють про величезні втрати німцями техніки — танків і літаків. Адже ж їм з неба не впадуть тисячі нових танків замість утрачених! Нам треба міцно триматися, поки вони виснажать свої сили. Так каже нам Ревякін.

— Сьогодні за Доном, за нашою спиною, лежить Москва. Не віддамо Москви!

— Не віддамо, товаришу політрук! Помремо, але не віддамо! — дружно і збуджено кричимо ми.

— Помирати не треба. Житимемо для перемоги! — завершує він і виходить.

За десять хвилин мене викликає зв'язківець до командира взводу. Тут зібралися також інші командири відділень.

— Охорона мосту доручається нам. Може, через місяць, а може, і завтра він служитиме для перемоги нашої Робітничо-Селянської Армії. Скільки б не довелося тут стояти, треба триматися до останньої людини,— каже нам лейтенант.

У його відкритому погляді світиться довіра до нас, впевненість у тому, що ми не відступимо. Він показує нам розташування суміжних підрозділів. Ми — в другому ешелоні. В першому — третій взвод, він лежить попереду під снігової заметіллю біля шлагбаума. Наш взвод сьогодні — караульний. Він безпосередньо охоронятиме міст.

Надвечір наші частини повністю залишили Ростов. Припинили обстріл міста і німці. Настала безмовна тиша. Пахне димом. Не видно вогнів. Тільки десь ліворуч, у руїнах передмістя, може, над трупом хазяїна чи хазяйки виє собака...

Тяжко відчувати поблизу порожнє місто, яке топче своїми чобітьми ворог. А воно безсило й похмуро мовчить. Це мовчання сильніше, ніж зойк, кличе до помсти.

Гнітючу тишу порушують лише глухі удари далекого, наче підземного гулу якихось невидимих битв, ми чуємо закличний тривожний набат Москви.

XI

Вночі гітлерівці прорвалися вперед. Вони хотіли показати, що в них достатньо ще сили для нового удару. І, хоч Ростов обійшовся їм дорого, нам здавалося, що люті цього оскаженілого від втрат звіра вистачить, аби рватися далі... Але ми його не пропустимо. За нами — Москва! Москва лежить за оцим мостом через Дон. Ми стоятимемо тут на смерть...

Цю ніч ми не спали. Було холодно, курив колючий поземок. Ми по черзі грілися в землянці. Коли я, закоцюбнувши, зайшов у бліндаж, де в пічці кипів окріп, хлопці говорили про Москву. Володя Толстов до війни був там на з'їзді комсомолу. Делегати кілька днів оглядали столицю, її древні пам'ятники, дивовижні новобудови.

— А в Кремлі був? Був у Кремлі? Розкажи!..

Володя розповідав.

Політрук знову зайшов до нас: відчувалося — перевірити, який у нас настрій, підтримати. Може, він пожалів, що дуже похмуро говорив про Москву.

— А ти, Сеню, чого мовчиш? — запитав він замисленого Зоніна.

— Він вірші пригадує! — пожартував Петя.

Семен насправді сидів замислений і неуважний, але в його неуважності відчувалася якась схвильованість. Несподівано він пожвавішав:

— Вірші? А ти звідкіля знаєш?

— А що, вгадав?

Ми докірливо глянули на Петра: не можна насміхатися з того, чим поділився з тобою товариш у хвилини суму.

— Вгадав,— погодився Зонін. І, дивлячись на жар у пічці, почав тихо читати:

Скажіть же, дядьку, то ж не даром
Москву, охоплену пожаром,
Французу віддали?

Семен відсунувся від пічки, встав, голос його зміцнів. Він не міг випростатися в бліндажі. Вірші заполонили всіх. Ми не чули ні набридливої тріскотняви кулеметів,

пі ударів міп. Ми дивилися на нього, ніби вперше бачили, слухаючи нові для нас слова...

...Й сказав він, блиснувши очима:
— Москва за нашими плечима!
Помрем же за Москву...

Ми всі підхопилися. І щось болюче підкотилося мені до горла...

— Москва за нашими плечима! — вигукнув, не втримавшись, Володя.

...Помрем же за Москву,
Як і брати вже помирали! —

далі читав Зонін. Він зробив паузу, і всі слухали, затаївши подих.

І ми померти обіцяли,
І клятву вірності давали
Ми під Бородіним...

Дивлячись на Зоніна, ми вірили, що то були саме такі богатирі, як він, Зонін.

Наш політрук хвилювався так само, як і ми. Він відкликав мене.

— Оце читає! Аж ніяк не сподівався,— сказав він.— Нехай піде зі мною й почитає вірші молоді з поповнення... Молодець! Який же молодець! Ходімо зі мною, я дам тобі бойове завдання,— покликав він Зоніна.

— Одному? — здивувався Семен.

Ми звикли до того, що на будь-яку секретну справу нас посилають не менш ніж по двоє.

— Я з тобою,— відповів Ревякін.

Вони пішли.

«Молоді з поповнення...— сказав політрук. Але ми відчували, що з нами не тільки молоде поповнення. З нами були і Белінський, і Чернишевський, і Толстой, і Глінка, Чайковський, Горький, Суворов, Донськой, Кутузов — весь генеральний штаб російської мислі минулих віків і нашого століття. Вони дивилися на нас з надією... І з нами сьогодні Ленін,— той, хто завжди надихає на подвиг, з чиїм іменем пов'язана наша любов до Москви!

Нині спалахнув незвичайний бій. Він іде на всіх фронтах, на всіх безмежних просторах. До бою стали і розум, і уміння, і честь, і відвага, і совість радянських народів. Бій ішов на землі, на воді, в повітрі, ефірі...

Перші рядки Пушкіна дійшли до мене моєю рідною мовою в перекладі Абая. З нами Пушкін і Абай, а за ними — в халаті нарозхрист, з домброю в руці, закликаючи до окопів вітер перемоги, іде мудрий столітній акин Джамбул... Великі люди всіх народів сьогодні з нами. А Семен викликав на допомогу нам ще й лермонтовських бородінських богатирів. Їхні імена ми несемо в серцях, як знамена боротьби проти зарозумілих варварів, які не визнають ніяких культур, окрім залізного кулака, не знають іншої поезії, крім гидкої, смердючої маячні гітлерівської книженції «Майн кампф».

Семен повернувся з Ревякіним. Політрук неголосно мовив:

— Товариші! На ділянці третього взводу загроза прориву. Там тисне ворог, і хлопці дещо похитнулися. Комсомольці, за мною!

Ми вийшли в хуртовину, праворуч від мосту йде інтенсивна перестрілка. Татакають німецькі кулемети, трасуючими кулями безперервно показуючи шлях піхоті і ціль мінометам. Там же вибухають міни.

Вночі все здається лиховіснішим, ніж удень. Вогненні зливи, розриви мін, вогненний літ куль над полем роблять смерть відчутнішою, ніж удень. Вогненним роєм несуться прямо в обличчя тобі джмелі...

Але замішання тривало недовго. Воно зникає, тільки-но ми починаємо повзти, долаючи перешкоди: частини розбитих возів, машин, вирви від мін і снарядів. Вони ж є і нашим укриттям і часом дають можливість наближатися до переднього краю не повзком, а перебіжками. Дістаємося порожніх окопів. Тут може бути непогана лінія оборони, але нам треба ще вперед...

Трасуючі кулі, які летять над окопом, неприємно діють на психіку. Намагаємося переконати себе, що вдень їх летить не менше, просто їх не видно, і що ця стрілянина вогниками — лише засіб психічної дії, аби притиснути нас до землі. І все-таки неприємно...

Від одного з таких дослідів психічної дії ми вже відучили фашистів: вони більше не лізуть на наші окопи на повен зріст. Ми навчили їх страху, ми бачили, як вони дають драла. Це вже наше виховання: в Європі їх не могли навчити тікати. Але ми ще маємо дати їм багато інших уроків...

Ми вискочили з окопів під густу зливу летючих вогників, зробили перебіжку й знову поповзли... Друге червоне

віяло смертоносних вогників стає над полем. От воно націлилося на нас — німці переносять приціл. На якусь мить ми зупиняємося, нас тягне в щойно залишений окоп. Але сьогодні зволікати не можна...

— Вперед! — стиха кличе з темряви голос лейтенанта.

Раптом на нашому шляху вибухають міни — одна, друга...

— Вперед! — підбадьорює нас політрук.

Звичайно, так. Наступні міни впадуть уже в іншому місці.

Почувся стогін. Хтось із наших хлопців необережно обпікся об летючий вогник. Може, на смерть? Хто? Перебираю в пам'яті, хто був недалеко від мене в окопі... Не знаю,— може, Зонін? Йому так важко повзти: він зовсім не вміє цього.

А от і найбільше пекло: майже по сусідству з третім взводом засіли німецькі автоматники. Вони знепацька зустрічають нас дикою тріскотнею півсотні дул. От, дияволи!..

Наш бій з автоматниками зав'язався за п'ятдесятиметрову зону, яка відділяє нас від лінії окопів, зайнятих тепер ними. Вони знають силу наших багнетів і намагаються не допустити нас на багнетний удар...

Уже світає.

Ми дістались до якогось старого, занесеного снігом окопу з розваленим правим крилом. Поряд зі мною зістрибнув униз Зонін. Він був саме до речі: з його могутнім кидком гранати не міг змагатися ніхто. Діставши наказ, Семен, як завжди, дещо забарно прихилив гвинтівку до стінки окопу, скинув шинелю, зіперся на бруствер, і не встиг я його зупинити, як він вискочив з окопу і, стоячи під зливою куль, жбурнув одну по одній дві гранати і відразу ж упав. Одна граната розірвалася в німецькому окопі, друга — ближче.

Я схопив Зоніна за ноги і потяг до себе, гадаючи, що він вбитий чи поранений.

— Пусти, пусти, хто там грається! — почув я спокійний голос, і Семен заднім ходом сповз у окоп. Він був неушкоджений.

Німецькі автоматники розгубилися. Їхні кулі безладно летять угору. От би ще гранату! Але в цей час в напрямку до нас здіймаються дві червоні ракети... Біда! Ми чуємо гул танків... Поки вони не досягли нас, треба міняти окоп.

— В атаку, товариші! — чую я голос Ревякіна.

Ми рвонулися з окопу. В такі хвилини завжди сильніший той, хто сміливіший.

Хтось знову вигукнув:

— Москва за нашими плечима!

Нікому вже немає діла до того, чи цілиться в нього ворожий автоматник. Кожен шукає собі ворога для двобою і кидається на нього. Перемогти... Померти, якщо це потрібно для перемоги... Тут кожен вигукує ті святі слова, які не кидають на вітер:

— За Батьківщину!

— За Москву!

Все це відбувається за кілька секунд. Тріск автоматів відразу припинився. З мороку, освітленого відблисками далеких ракет, вищиривши зуби, блиснули з-під касок люті очі... Багнет... Приклад... Дзенькнув сталевий шолом. Якийсь хрускіт. Крики, стогони... На тлі рожевого неба громаддям вирізняється Зонін. Він лютий і нещадний... Зчепившися й б'ючи один одного, сплелися без зброї, руками добирається до горлянок... Падають під ноги інших... Просто й холодно пронизує одне з тіл багнет...

Над головами блиснула ракета. Ми ще не закінчили сутички, як на захоплений нами окоп з гуркотом навалюється танк. У розпалі бою його не встигли зустріти гранатами.

— Лягай!

Зонін ривком підім'яв під себе недобитого здоровенного фашиста й душить його. Над нами з лютим храпом танк прасує окоп, обвалюючи краї. Ми зачаїлися, засипані землею...

Танк чавить гусеницею окоп. Фашист під Зоніним затих і витяг до мене свої ноги в кованих чоботях. Зонін лежить на ньому.

Я впав на дно окопу тої миті, коли зубаста гусениця вже насувалась, і лежу поряд із застреленим мною автоматником. Я хочу відповзти від нього, але боюся, що Зонін, не бачачи, ударить мене каблуком по обличчю.

Танк чавить гусеницею окоп. Але така величезна мішень не може довго бути на одному місці. Боячись гранат, він не може непорушно стирчати над нашим окопом — і він зривається й повзе далі. Але в спину йому хлюпнуло вогнем: сусідня група вислала проти нього винищувачів. Ми також не відстаємо. З нашого окопу летить пляшка... Танк, охоплений вогнем, кинувся назад,

але під гусеницю полетіла в'язка гранат Семена. Вибух. Страховисько палаючи зупинилося...

За спиною в мене пролунав постріл. Хлопці кинулися піднімати Зоніна, який падав на дно окопу. Він застогнав. Виявилося, що фашист простяг ноги й замовк лише для того, щоб Семен перестав душити його. Коли ж Зонін кинув в'язку гранат, він, непомітно діставши пістолета, вистрелив у нього знизу.

Зонін був поранений у груди.

— Сеню, Сеню! — кинувся я до нього.

Петро упритул вистрілив у голову німця, на якому недавно лежав Зонін.

Лінія оборони випрямлена. Ми лишаємо вбитих німців і відходимо, забираючи своїх поранених. Снігова пелена і ранковий синій морок прикривають нас. Я допомагаю нести Семена. Ми спустилися до берега. Тут нас не видно. Рухаємося до свого бліндажа. Майже в кожного є трофей — німецький автомат.

— Семене, ось тобі автомат,— підходить до нього Толстов.— Він ніби не вірить, що Зонін тяжко поранений.

— Ану його!.. Суче плем'я! Що мені з нього?.. Куди його... в рукопашному легкий...— Семен сам не вірить, що вибув із строю.— Пити! — просить він.

Йому простягли відразу кілька фляжок. Він узяв одну, сам доніс до рота, впустив її і захрипів, закотивши очі.

— Сеню, Сеню!.. Хлопці, в машину його, швидше на той бік! — крикнув я.

До нас підійшов Ревякін, глянув на Семена і зняв сіру вушанку.

— Семене! — сторопіло вигукнув Володя, ще не вірячи цьому красномовному жесту.

Бійці оточили Зоніна. Він лежав непорушний, великий. Ми вже навчилися впізнавати смерть в обличчя.

Окрім Зоніна, у нас було троє вбитих і п'ятеро поранених.

Цілий день німці намацували слабке місце для прориву. Де відчували сильний опір, там вони не наважувалися натиснути й шукали нове місце. Їхні винищувачі низько носилися над нами, поливаючи кулеметним дощем. Але переправи вони не бомбили. Вони бачили, що нас залишається зовсім мало. Вони були впевнені, що міст знадобиться їм, а з нами вони сподівалися легко розрахуватися не сьогодні, то завтра...

До вечора німці поступово затихли. Ми підійшли до виритої могили на березі, де лежали наші вбиті, але ще не поховані товариші. Зібрався увесь взвод.

Підійшли лейтенант Мірошник і політрук.

На хвилину ми всі скинули шапки. Я не міг відвести очей від обличчя Зоніна, але сльози заважали бачити його.

Потім лейтенант неголосно скомандував нам вишикуватися. Ми стали по команді «струнко».

Ревякін підійшов до узголів'я вбитих. Замість промови, він просто сказав:

— Вони загинули, захищаючи Москву...

Під трикратний салют ми опустили їх у землю...

XII

В битві за Ростов у ті незабутні дні народжувалася наша перша перемога на півдні. Під натиском з півдня, півночі і сходу почався перший значний відступ німців, перша їхня втеча.

Ми вже знали з повідомлень Інформбюро, що на нашому фронті йде гігантська битва. Кілька ночей підряд ми бачили заграву і тремтливі спалахи вибухів на обрії. Ми чули на нашому фронті новий гул, ніби гуркіт гігантських литавр,— то був звук снарядів «катюші», про які досі нам тільки розповідали ті, хто прибув з інших фронтів.

І от настала вирішальна ніч — темна, сльотава. Для нас негода була найкращим прикриттям, ворогові вона несла смерть.

Ураган гніву й ненависті мчав зі сходу на захід. У мороці по тонкому льоду, провалюючись і виринаючи, переправлялася з того берега наша піхота, інколи по груди в пекучій крижаній воді.

Серед ночі раптом у самому центрі міста гримнуло російське «ура» і вулиці його заполонили суцільні потоки наших атак.

По дорогах у місто летіла наша кавалерія. Оголені шаблі, наче блискавка, сяяли в світлі сигнальних ракет.

П'ять довгих місяців ми разом з усією країною чекали цієї радісної години. Скільки наших товаришів і друзів загинули на рубежах оборони, які весь час відсувалися до сходу... Вони так хотіли дожити до перемоги...

А як легко несуть ноги в таку піч! Які зіркі наші очі, яка міцна рука! Як здушує спазм щасливих сліз від тисячоголосого вигуку «ура»!

Вони летять через місто — у світлі ракет блищать оголені шаблі кавалеристів. Грізно рухаються нещадні багнети в руках піхоти, яка навально наступає.

Гітлерівці під несподіваним дужим натиском з півдня кидають південні околиці міста і мчать до північних... Але з півночі їм теж завдають удару. Їх женуть і б'ють, і вони в шалі мчать туди, де на них чигає смерть на багнеті.

Так під час гірської грози осінньої ночі у страху й замішанні несуться табуни коней, зіштовхуючись і чавлячи один одного на вузьких стежках, натрапляють на скелі, сахаються з ляку, зриваються і падають у прірву...

Те саме сталося тої ночі з німцями в Ростові. Вони вже думали, що влаштувалися тут на всю зиму,— і раптом налетіла буря... Кидаючи машини в дворах своїх штабів, вони тікали. Зіткнувшися одна з одною, перевернуті, зчеплені колесами, з розбитими моторами стояли й лежали на вулицях і площах вантажні й легкові автомашини, гармати й підводи...

А певщухаюче «ура» в гуркоті пострілів, у полум'ї вибухів, у ревищі моторів розливалося все ширше і ширше, як море.

У цій перемозі частка і нашого взводу. Не вічно ж нам охороняти мости. На цьому посту нас замінив звичайний стрілецький взвод молодих бійців, які прибули звідкілясь із тилу і ще не були в бою.

Лейтенант Мірошник викликав мене і дав завдання: увійти в місто і розвідати вулиці південної околиці.

Ми вийшли звечора, повзли задвірками, перелізали через паркани, пірнали в якісь щілини, обстежуючи двори, визираючи на вулицю — скрізь було темно й безлюдно. В одному місці лежав перекинутий трамвайний вагон, тут-таки, біля нього, розкинувши на бруківці руки, розстріляний водій. Разів зо два нам зустрілися похмурі німецькі патрулі. Володя прислухався і сказав, що німці говорять про мороз. А хіба це мороз? Їх би до нас у Кустанай!

Ми пробралися в зайняте фашистами місто не менш як на кілометр. Маленький церковний майданчик упоперек вулиці був перегороджений барикадою, яка чорною горою височіла межи будинками. Ми підповзли до неї впритул,

довго прислухалися. З того боку до барикади підійшла легкова машина. Хтось вискочив їй назустріч, відрапортував. Володя штовхнув мене, і під шум машини, що від'їжджала, ми відповзли до найближчих воріт.

— На барикаді три кулемети і десять солдатів,— сказав Володя, передаючи мені зміст солдатського рапорту.

Я залишив його для спостереження, а сам поспіхом повернувся, розставляючи на шляху своїх розвідників.

Лейтенант Мірошник чекав на моє повернення. У нього зібралися командири інших відділень. Вони обстежили сусідні з моєю вулиці міста і доповіли командирові взводу обстановку. Тільки-но я встиг доповісти про свої спостереження, як у бліндаж лейтенанта увійшов командир полку, а за ним і сам полковник.

— Ну, Сарталєєв, які у нас новини? — запитав він мене.

— Гарні новини, товаришу полковник. Мої бійці розставлені на кілометр вздовж вулиці.

— Гарні новини! — похвалив полковник.

Нас відпустили. Начальство залишилося в бліндажі командира взводу.

По безлічі людей, які перебиралися через лід, я зрозумів, що сьогодні вночі ми знову будемо в Ростові... Хотілося крикнути «ура». Але люди рухалися мовчки, була тиша, і ніхто не порушував її. Тільки праворуч затято не припинялася кулеметна перестрілка та зрідка вибухали міни.

Переправившися, батальйон, а може, й полк розташувався під самим берегом... Чути було стриманий гомін, вигуки командирів відділень: «Розмови!» В темряві я почув рідну казахську мову й кинувся розшукувати земляків, але цієї миті лейтенант Мірошник голосно погукав мене.

Ми знову повзли й перебиралися по пройденому розвідкою шляху. Стояла та сама тиша, проте ми вже знали, що за нами тепер рухається батальйон, а за ним, можливо, полк чи дивізія...

В умовному місці мене зустрів Ушаков, залишений для спостереження. Він стиснув мені руку і повідомив, що все гаразд, можна рухатися далі.

Ми залишили головний взвод у засаді кроків за сто від барикади. Пліч-о-пліч зі мною пробирався наш лейтенант. Назустріч від стіни відокремився Володя й пошепки пові-

домив, що для підкріплення барикади щойно прибуло ціле відділення солдатів.

Ми поповзли, спираючись долонями на обмерзлі камені бруківки, і всім відділенням залягли під якимись залізними бочками та перекинутими машинами.

— Кидай! — пролунала команда Мірошника.

Кожен з нас кинув по дві гранати на той бік барикади.

Потім ми перехопилися через бочки. Колючий дріт вп'явся мені в долоню й ногу і роздер холошу, але ми вже навалилися на німецьких кулеметників. З вуличної темряви за нами бігли до барикади сотні бійців. Вони, не гаючись, перелізали через неї, розтікалися по майдану і займали будинки. Вздовж вулиць вибухали гранати, татакали кулемети. Битва сполохала ніч...

Як наростала битва, я, здається, не чув. Вона вирувала на всій південній частині міста. Її переможний гомін клекотів і ширився. На вулицях падали міни, вибухали снаряди... Фашисти утримували центр міста, поливаючи нас із кулеметів. Раптом з тилу вздовж вулиць почувся гуркіт танків.

— Гранати! — крикнув я.— Танки з тилу!

— Тихше, Сарталєєв,— зупинив мене лейтенант.— Це наші йдуть.

«Можливо, сталінградці»,— подумав я і згадав Зоніна.

Не звертаючи уваги на розриви мін, вибухи снарядів і кулеметний вогонь, танки сміливо кинулися в темінь вулиць, пробиваючи дорогу піхоті, розламуючи завали і розриваючи колючий дріт.

Світає. Передові частини б'ються десь там, за будинками, за садами, за передмістям.

Хтось кричить на вухо, що з півночі також ударили наші частини і німці тікають, кидаючи зброю.

«Німці тікають» — як радісно чути ці слова.

Ми бачимо високий будинок, над дахом якого образливо й похмуро розвівається великий німецький прапор з чорним зловісним тарантулом, що розчепірив лапи... Це його мерзенна справа — шибениці на площі й змордовані трупи радянських людей на вулицях міста...

Почувши наше могутнє, розкотисте «ура», з розбитих вікон висуваються голови. Вони радо вибігають на вулиці й кидаються до нас, але бійцям ніколи зупинятися. Вітер перемоги несе нас далі, вперед — бити ворога, добивати, чавити, знищувати.

От летить, летить кіннота... От над дахами важко повзуть на захід літаки. Уже ранок, і ми бачимо підвішані під фюзеляжами бомби. Вони скинуть їх у гущу відступаючих по дорогах фашистських машин і солдатів.

Хтось, випередивши нас, уже видерся на дах високого будинку, і звідтіля до наших ніг летить вістрям донизу фашистський прапор з чорним тарантулом, а на його місці вже майорить наш, червоний радянський прапор. Від цього мовби швидше розвиднюється. Східний вітер наче розриває хмарову завісу, і сонячне проміння осяває горде радянське знамено. Воно повернулося на захід, показуючи нам шлях переслідування.

Стрясаючи важким сталевим поступом вулиці й будинки, зі сходу йде колона гримкотливих танків. Вона переслідуватиме й чавитиме ворога... От і наші рідні бойові машини, які несуть смерть загарбникам!..

Навперейми нам з провулка біжить хлопчик у великих, явно не на свою ногу, валянках. З того, як він розмахує нам шапкою, видно, що хлопчик переповнений щастям. Він хоче повідомити нам щось дуже важливе й термінове. Про це свідчить увесь його вигляд, вимогливий і відважний.

— На завод! На наш завод ідіть, товариші. Вони там... Там їх багато! — захлинаючись від радісного хвилювання, повідомляє він, наче десь у лісі знайшов багато грибів чи ягід... Зрозуміло, що для нього найважливіше те, що він бачив на власні очі.— Тато послав мене. Він їх там стереже...

— Ну, якщо стереже тато, значить, вони не втечуть! — усміхнувся Володя.

Хлопчик подивився на нього з образою і нічого не відповів...

Це наші квартали. Очистити їх від залишків фашистів — наша кревна справа. Завертаємо в провулок за хлопчиком. Він іде сміливо. Навіть не затримався, коли неподалік розірвалася міна.

— Ось наш завод,— показав він.

Високі корпуси заводу — без вікон, сліпі — мовчать. Чи давно вони були сповнені руху й робочого гулу!

— Отут можна просто перестрибнути,— йдучи попереду, пропонує маленький провідник і показує, як це зробити.

Величезна дірка зяє над головним входом заводу. Двір

завалено перекинутими вагонетками, якимись паками, уламками металу, товстим дротом, розбитою цеглою.

У спорожнілих цехах біля стін і в кутках через розкриті двері й вибиті вікна намело снігу. Немов якісь чорні привиди, стоять верстати. Зірвані зі шківів паси сірими дохлими удавами безсило плутаються в нас під ногами.

Хлопчик робить знак, аби ми не шуміли. Ми бачимо біля бетонної колони чоловіка з характерним обличчям старого робітника. Сивовусий, з густими зсунутими бровами, в теплій чорній тілогрійці, затиснувши в руці гранату, він мовчки кивнув, показуючи через вікно на сусідній цех.

З-за верстатів один по одному до нас наблизилося ще кілька робітників з гвинтівками й німецькими автоматами.

— Ми їх чатуємо. Тут їх десятків зо два, з штабу есесівців... Увесь квартал був відрізаний; вони не встигли втекти із заводського клубу і збіглися сюди.

— А як ви дізналися?

— Мій пост був під дахом на горищі, від загону заводських партизанів... Штаб осесівців треба було підірвати, це доручив нам партком,— пояснює батько хлопчини.

Нас, розвідників,— семеро, партизанів — п'ятеро, а есесівців там — двадцять. Я очима дав знак бійцям і взяв гранату. Тої ж миті гранати взяли всі. Хлопчик благально подивився на мене. Я мовчки дав йому гвинтівку і поглядом показав місце. Він умить завмер з нею, немов вартовий. Його батько вдячним поглядом подивився на мене.

Обережно, мовби переступаючи через калюжі, великими кроками навшпиньки ми перебігли через двір поза цехом. Важкі залізні ворота цеху були замкнені зсередини. Якусь мить ми стоїмо спантеличені. Раптом один з робітників показує нагору і беззвучно, самими губами щось шепоче товаришам. Ті пожвавішали. Залишивши варту з гранатами біля дверей, ми безшумно піднімаємось на третій поверх пожежною драбиною, а потім темною і вузькою внутрішньою спускаємося на другий. Чути голоси.

Фашисти відчувають себе обложеними і готуються до оборони. Вони розставили біля вікон кулемети. Залізні двері, перед якими ми залишили варту, вони зсередини підперли верстатом. Зрідка перекидаються одним-двома словами і знову мовчать, дослухаючись до міста. Про нашу присутність вони не підозрюють, а ми не тільки чуємо їх, а й бачимо крізь отвори, зроблені в підлозі для

трансмісій. Нікому з них не спадає на думку підвести очі до стелі, інакше вони могли б побачити нас.

Я приміряю діаметр гранати, чи пройде в отвір. Володя займає прохід на сходи на перший поверх. Він стоїть за дверима в кутку, тримаючи автомат напоготові.

У цементній стелі чотири отвори. Вони невеликі, але в кожен можна одночасно вкинути по дві гранати. Я знаком показую товаришам, як діяти. Ми кидаємо вниз одночасно чотири гранати, потім знову чотири... Внизу чути зойки й стогони. Хтось дико волає:

— Капут!

Володя спускається сходами, тримаючи автомата напоготові. Ми за ним. У нижньому приміщенні з десяток фашистів уже лежать непорушно, решта майже всі поранені. Лементуючи, вони піднімають руки вгору. Нікчемні, вони благають помилування.

— Гітлер капут! — особливо азартно кричить один з них.

Він, звичайно, розуміє, що до «капуту» Гітлеру поки ще далеко, але всім своїм єством зрікається свого фюрера, щоб жити...

Полоненим показали знаками, аби вони відсунули верстат, який підпирає двері, вони з готовністю виконали наказ.

— Виводь! — скомандував я.

Вони самі стали по двоє. Троє з них не могли підвестися.

— Приведіть потім санітарів,— сказав я робітникам,— а зараз забрати всю зброю. Обстежте приміщення!

Я перший почав огляд, і раптом хтось сильно, немов ударом більярдного кия, штовхнув мене в груди... Весь цех перевернувся перед моїми очима, і я впав. Але, падаючи, помітив маленьку головку очкової змії, яка ховалася за сталеву станину верстата. Потім я почув автоматну чергу... і зрозумів, що це Володя чи Петро вбили гада.

Мене підняли. Я сів, схилившися на плече старого робітника. Він підтримував рукою мене за спину. Спершися руками об коліна, стоїть переді мною наш провідник — хлопчик. Він знизу співчутливо зазирає мені в очі. Йому хочеться запитати мене: «Дядю, болить?»

Володя, мабуть, щоб утішити мене, витяг з кутка вбитого есесівського офіцера в окулярах, миршавого, жовтоволосого, тонкошийого, і кинув його біля купи залізних стружок.

Я з цікавістю дивлюся на свого ворога — хто ж він? Капітан-есесівець?

Поруч мене розстелили палатку. Хлопці піднімають мене і обережно кладуть... Я мовчу... Я весь час мовчу, хоч бачу все... Але зір мій туманіє з кожною секундою, а у вухах ніби вата. Я, здається, чую слова, але вони пливуть, і зміст я не можу осягти...

Володя зазирає мені в очі й ворушить губами, але я вже зовсім не чую його голосу, хоч намагаюся дивитися і не знепритомніти. Я теж хочу щось сказати Володі. Сказати щось потрібне і дружнє, і, зібравши всі думки, говорю:

— Приймай командування...

Коли мене підняли, щоб нести, я захотів ще раз подивитися на того, хто в мене стріляв. Тепер уже він лежить спиною до мене, уткнувшися обличчям у купу снігу, його короткий кітель і сорочка задерлись, і на худу оголену спину вітер намітає колючий холодний сніг...

Мене несуть... Я чую брязкіт танкових гусениць. Це ще йдуть «сталінградці». Розповісти б танкістам про смерть Семена... Напевне, його там багато хто знав — такий був добрий і великий.

Мене все несуть. Вздовж вулиці над нами летять літаки. Оцей схожий на транспортний, з якого ми стрибали з парашутом. Може, його веде Шеген? Звідки йому знати, що я бачу його літак?..

Так, за ці місяці, любий Шегене, у мене багато назбиралося. Можна багато про що поговорити, товаришу капітан. Ні, тепер би я не соромився і не мовчав... Я гадаю, що став гідний тебе...

Біль у грудях гострішає. Мені хочеться сказати товаришам про все, ще не переговорене... Чомусь не здогадувалися, а це ж найголовніше... що ж найголовніше?.. Я зараз думав про щось таке важливе! І от загубив... Забув...

Непаче крізь сон, чую жіночий голос:

— Тяжке... На машину, в евакогоспіталь... Негайно...

Хто ж поранений? Може, Володя? Необережний хлопець, гарячий!.. І як я не встежив? Куди ж його тепер відправляють? Треба ж адресу взяти...

— Ти, Костю, гляди, добивайся, аби тебе знову направили до нас,— говорить Ревякін.

Акбота в білому платті лагідно бере мою руку, тримає вище кисті. Я заплющую очі. Хочу знову розплющити,

хочу щось запитати, але сплетіння багатьох голосів заглушає мій лепет — хтось поранений, когось треба відправити. Мої думки теж стали якісь короткі, уривчасті... я навіть бачу, як вони стрибають. «Адреса... Володя... Семен... Акбота...»

— Гітлер не буде в Москві. Ми зірвали йому парад. Це точно.

Я знаю, це сказав Ревякін. Він завжди говорить коротко і твердо.

«Ніколи! Ніколи не буде!» — хочу крикнути я, але відчуваю, що нема голосу.

Я чую, як завиває заметіль над Ростовом. Чую і бачу, як завиває і хурделить над Москвою... А от, уткнувшися обличчям у сніг, валяється есесівець. Сильний вітер розтріпує його солом'яне волосся і, надимаючи коротку підняту сорочку, мете йому на худу спину дрібний холодний сніг...

ЧАСТИНА ТРЕТЯ

І

— Караганда! — сповістив провідник вагона, розтягуючи всі чотири «а», які є в цьому співучому слові.— От ви й дома! Рідні, напевне, зустрінуть? — звернувся він до мене.

Дома!.. «Дім» у мене такий широкий, що на просторі від Караганди до Гур'єва можна вільно розмістити дві Франції або дюжину Швейцарій і Бельгій, а таке диво, як держава Люксембург, спокійно помістилася б на літніх пасовищах двох-трьох степових колгоспів. Від Парижа чи Лондона до Берліна ближче, ніж від Гур'єва до Караганди.

Обшири наших казахстанських просторів, очевидно, ввели в оману і тих, хто в евакогоспіталі хотів послати мене на лікування ближче до дому, до рідних і близьких. Їхні добрі наміри привели мене замість Гур'єва до Караганди.

В нашому ешелоні були й казахи, й сибіряки, і ті, хто не міг бути відправлений у свої місця, бо там фашисти. У тих, хто не був у Казахстані, я помітив дуже невиразні

і розпливчасті уявлення про нього. На цю тему ми розмовляли весь час, тільки-но минули Оренбург.

Студент геолог Гришин, поранений у ногу, певен, що в наших степах весь час дме вітер і, буцімто для того, щоб не застудитися, весь час підтягає до підборіддя шинелю, накинуту поверх сірої байкової ковдри. А у вікна вагона немов навмисне цілісінькі дні б'ється буран, підтверджуючи уявлення Гришина про Казахстан, і він мерзлякувато щулиться і благає провідника краще палити...

Мені ще важко сперечатися. Голосна і бурхлива розмова викликає хворобливий кашель, і я не можу сказати йому, що майже такий самий буран вихрився і в Ростові того дня, коли мене поранило.

Другий боєць, із забинтованою головою, мріє про Казахстан, як про країну сонця. Здається, він думає, що в нас не одне сонце, а зразу декілька,— так він хоче погрітися одразу під всіма цими сонцями, пропектися, щоб вигнати з тіла холод промерзлих окопів, від якого ніяк не може звільнитися.

— А у нас під Чимкентом зараз уже сіють,— перішуче заперечує Гришину четвертий сусід, колгоспник із Південного Казахстану.

— Сіють у лютому?

— Сіють... Тижнів зо два вже, напевне...

За вікнами вагона грає оркестр. У вагон заходить делегація «казахстанської кочегарки», яка зустрічає наш ешелон. Молодий, невисокий на зріст, кремезний казах, певно, очолює представників різних організацій Караганди — у його вітальній промові не раз прозвучало слово «обком». За ним стоїть молода жінка-казашка в чорному пальті з каракулевим коміром. Її смагляве овальне обличчя розшарілося від морозу. Жваві карі очі часто міняють вираз; вони то сяють в усмішці, то враз туманяться сумом або поблискують тривогою. Вона напружено вдивляється в кожного з нас, особливо у кого забинтована голова і чиї риси обличчя одразу не роздивишся. Чимдалі її очі стають вологіші, ніби запитують: «Чому це ти, а не він?..»

Звичайно, вона зустрічає не тільки нас. Вона не втрачає надії побачити серед нас того, хто дорогий для неї...

Люба жінко, декого ми вже не побачимо, не зустрінемо! Нехай вас утішають і нехай вам допоможуть жити його чесні подвиги, гордість за його героїзм, свята пам'ять про того, хто був батьком ваших дітей і вірним сином нашої

великої Батьківщини. По ваших очах видно, що ви не хочете миритися з цією втратою, ви чекаєте, ви шукаєте його в кожному ешелоні. Бажаю вам від щирого серця зустріти його...

— Ваш шеф,— познайомив нас із нею представник обкому.— Культурою командує в області, товаришка Куляй Даніялова.

Ще на перопі, коли нас заносили до машин, на нас війнуло диханням півмільйонного міста. Немов пасма високих, тісно зсунутих пагорбів, піднімалися над численними шахтами терикони. Тепер, уночі, вони горіли тисячами синюватих вогників, які переморгувалися з вогнями міста. Від цього здавалося, що місто розташоване на безлічі пагорбів і в ущелинах між ними...

— Що це? Хіба Караганда в горах? — спитав мене вражений Гришин.

— Ні. Гори спорудили для захисту від вітрів,— сказав я.

Даніялова, яка супроводжувала нас, охоче почала пояснювати йому, що це відвали викинутої породи, в яких відбувається самозаймання дрібних частинок вугілля.

— Як же я сам не зрозумів цього? От телепень! — уголос покартав себе Гришин.

— А яка ваша спеціальність? — обережно запитала жінка.

— Я?..— зніяковів Гришин. Після того, як він пошився в дурні з териконами, йому незручно було назватися геологом. І він невизначено відповів: — Та я так... ще студент...

Машини зупинилися біля великого будинку в новій Караганді. Нас тішило, що місто яскраво освітлене, як за мирного часу. Ніхто з нас не сподівався побачити тут, у степу, таке величезне місто. Навіть — я. Один з вихованців нашої диткомуни, син померлого шахтаря, розповідав мені про Караганду. Але він знав її такою, якою вона була десять років тому. А за нашою радянською арифметикою десятиліття — це дві п'ятирічки, кожна з яких дорівнює сотні літ царського часу. За такий час, зрозуміло, виростають нові міста на місці селищних халупок... Легко переступаючи через століття, степові люди, такі, як і моя мама, будували це місто надовго, будували для себе, для своєї Радянської країни.

— Незгірш центральних кварталів Москви,— визнав Гришин.

— А вам не холодно? — запитав я.

Ми розтеклися по поверхах і широких коридорах нового госпіталю, одні — на ношах, інші — на милицях, треті — спираючись на дбайливі й міцні руки медсестер.

Нашу групу розмістили в шостій палаті, і кожен почав пригадувати щось із чеховської «Палати № 6». Але між цими палатами стояв не лише час, відмінний духом і змістом, а і його суть.

У палаті було затишно. Посередині стояв дбайливо, по-домашньому застелений скатертиною стіл, прибраний квітами в горщиках. Лампи були в матових абажурах, голоси сестер лагідні, їхні рухи легкі й молоді, і від усього цього стало тепло й спокійно.

Вранці, після обходу лікарів, до нас зайшла наша «шеф» Куляй, яку ми дуже швидко перейменували на Гулю. Вона запитала, кому чого не вистачає, потім почала розпитувати кожного, хто з якого фронту. По тому, як вона цікавилася Україною, і особливо Харковом, я зрозумів, що той, кого вона втратила, воював з німцями на українській землі.

— Адже ж бувають у повідомленнях помилки? — не витримавши, спитала вона.

— Звичайно, скільки завгодно! — відповіли ми з Гришиним в один голос, і так впевнено, ніби не раз на собі переконалися в таких помилках.

Однак я знав, що в повідомленні про Зоніна, наприклад, помилки, на жаль, не буде...

Нам хотілося, аби ця ще зовсім молода жінка повірила нам і жила надією. І всі ми, хто як міг, розповідали їй, як легко може людина втрапити в халепу і як часом може вийти з неї, навіть не торкнута кулею (ми розуміємо, що безпечніше говорити про кулі, ніж про снаряди чи авіабомби).

Суворий подих війни відчувався і тут, у глибокому тилу. Жінка одним помахом густих, хоч і не довгих, вій змахнула сум зі своїх очей і стала серйозна й діловита.

— Кому потрібно, товариші, написати додому чи друзям на фронт? — спитала вона.

Було ясно, що ми не перші проходили через її маленькі руки.

Есесівська куля, яка попала в мене, навскоси пройшла мої груди й засіла в лопатці. Я змушений поки що лежати і сам писати не можу. Мимоволі доводиться доручати свої листи іншим.

Перший мій лист був адресований Володі Толстову. Я розповів йому, де перебуваю, просив звернутися до Ревякіна, аби після лікування допомогти мені повернутися в свою частину.

Другого листа ми писали довго, але дописати так і не змогли. Він був до моєї матері, але часом явно звертав на якусь іншу адресу: треба було нарешті з'ясувати, що з Акботою, а в мене не повертався язик назвати її ім'я в присутності іншої жінки, яка, як мені здавалося, уважно стежить за кожним хитрим вигином моїх думок. Деякі речі жінки розуміють набагато глибше і швидше, ніж чоловіки. Погляд Гулі невинно спонукував і наполягав: «Ну, назви її. В цьому нічого поганого немає... Ну, назви, я підберу для неї найласкавіші й найсердечніші слова...»

Справа закінчилася тим, що ми дали матері телеграму: «Перебуваю лікуванні госпіталі Караганді приїжджайте. Костя». Коли Гуля писала слово «приїжджайте», вона глянула на мене з ледь помітною хитринкою, але я все-таки витримав...

Решта товаришів пишуть самі, і, звичайно, усміхаються, дивлячись на мої труднощі.

Колгоспник з Південного Казахстану, вже немолодий Абен, до війни чабан, а тепер рядовий, дещо простуватий і не вміє приховати ніяковість.

— Дружині можна писати «люба»? — звертається він до мене.

— А чому ж не можна? Кого ж ще можна називати цим словом? — швидко втрутилася Гуля.

Абен, звичайно, любить свою дружину, але він, як і всі казахи, не звик називати дружину «любою». «Карагим катин» (по-російському це звучить «люба баба») смішно й недоладно!.. Він довго сидить, замисливши, і, нарешті знайшовши вихід, ділиться знахідкою з усіма:

— Написав! Ось послухайте: люба Батия!

Для нього це було велике відкриття: він написав слово, яке пробило вікову кору звичних стосунків, котрі належать байському і рабському укладу, що давно вже відійшов. Це справді велика знахідка!..

Але нас не може надовго покинути наша спільна турбота, яка міститься в слові «війна».

Гуля читає нам зведення з фронтів і з тилу. Справи йдуть непогано. Наступ німців на Москву дістав тепер назву «Розгром гітлерівців під Москвою». Війна похитну-

лась під нашим могутнім ударом, але вона ще не покотилася назад на захід.

Газета в госпіталі — постійний і любий гість, і ми гаряче обговорюємо все, що відбулося на фронтах за останній час, і, зокрема те, що сталося під Москвою.

— Це — початок краху фашистської імперії! — урочисто сказав Вася Гришин і, засоромившись, поправив себе: — Гітлер почав здихати, факт!

— Собака на людях ніколи не здихає... Він до себе побіжить здихати. Язика висолопить — так побіжить, а я — за ним! — палко вигукнув Абен, схильний у всьому шукати практичну мету.

— А ти для чого? — здивувався Гришин.

— Наздоганяти! Не можна випускати! Він живучий, як гадюка, треба добити!..

З цікавістю і якоюсь тривогою чекав я, що про ці події скаже Гуля. Що скаже ця молода казашка? Чи здатна вона оцінити суть фашистського розгрому під Москвою в усій його історичній глибині? Чи вона обмежиться привітанням з перемогою і замінить серйозну думку чарівною усмішкою?

Ні, Гулина думка працювала чітко, в її грудях тріпотіло палке серце дочки своєї Батьківщини. Вона по-своєму оцінювала події, які стрясали світ.

Презирство вільного й непереможного народу зазвучало в її словах, коли вона говорила про тих, хто по-зрадницькому розчиняв перед Гітлером ворота європейських столиць.

— І сором не задушив їх, коли, впавши на коліна, вони лизали його чоботи!.. Мабуть, ми по-різному розуміємо слова «гордість» і «честь»...

М'яко й непомітно вона перейшла до іншого образу. Серед гуркітливих хвиль непорушно височить могутня скеля. Хвилі, розбиваючись, відкочуються від цієї твердині, ім'я якої — Москва. Знамено комунізму майорить над нею, і тому скорити її неможливо.

І раптом, повернувшися до Гришина, вона запитала:

— А чому ви так змінили свої перші слова? По-моєму, ви правильно сказали: «Початок краху фашистської імперії!»

— Можливо,— зніяковів Гришин,— але мені здалося, що я сказав дещо пишномовно...

— Пишномовно, але вірно... Від краху їм тепер уже нікуди не втекти. Тріщина з'явилася, фашистський табір розколюється.

Ми всі розуміли, що попереду на нас чекають важкі дні й місяці нелегкої й грізної війни. Ми усвідомлювали, з яким сильним ворогом звела нас історія, але ми знали й те, що розгром під Москвою уже спричинив розклад цих різномовних полчищ смерті.

І Гуля, і Вася Гришин повторювали те, в чому давно була переконана вся наша країна. І, зрозуміло, всі ми одностайно прийняли формулу «розгром під Москвою — це початок краху фашизму».

У тилу пильно стежать за всіма подіями. Тут уже знають про те, що Гітлер хотів, аби зневага нашої країни і нашої столиці була увічнена монументом. Він віз із собою сімнадцятиметрову колону з рожевого мармуру із сріблясто-зеленими прожилками, аби встановити її в Москві на честь звірячого царства фашизму над країною великих сподівань усього людства.

Був у нього в запасі подарунок і для нас, казахів. У хвості свого обозу знахабнілий бандит знайшов місце колишньому кокандському ханові Чокаєву, щоб посадовити його на шию казахському народові, коли Казахстан стане колонією арійських банкірів. Він сподівався, що «хан» зуміє приборкати «азіатів», які вже відвикли від ярма рабської покори.

Тилові зведення також тішили нас: радянський тил давав фронту не лише довоєнну кількість продукції, а й те, що згідно планів мирного часу мало народитися в нашій країні через кілька років. Люди вершили справи, які здавалися неможливими.

— Виробниче навантаження кожної години в Караганді збільшилося втричі,— повідомляє нам Гуля.

І ми розуміємо, що, коли ми воювали на фронті, тут також не жаліли себе для перемоги.

В перегуку сирен заводів і шахт Караганди ми чуємо суворий наказ Батьківщини. Прості Гулині слова розкривають перед нами багатства області, дні й ночі невтомної людської праці, як сторінки величної книги. Ця маленька казахська жінка може розказувати про Караганду так, що напружене і складне життя всесоюзної кочегарки поставало перед нами в усіх подробицях.

Гуля не послаблює своєї роботи, яку доручила їй партія в цей тяжкий час; питання культури аж ніяк не відсунуте

війною на задній план. Люди мусять навчитися розуміти багато що, і річище до пізнання їх прокладає ця звичайна вродлива і молода жінка. І проте вона майже щодня, хоч ненадовго, встигає заїхати до нас.

— Я тут близько живу,— пояснює вона, коли хтось, бачачи її втому, каже, що краще їй поспати, аніж витрачати час на нас,— і до вас заходжу по дорозі додому...

Особливо прихилився до неї Гришин. Він допитується в неї про такі речі, ніби вона господарник крупного масштабу чи професор геології.

— І всі ці скарби вже освоєні?

— Ні, ще не всі! — поблажливо відповідає вона.— Адже наші степи одноманітні тільки на перший погляд, насправді ж розмаїтість їх вражаюча! Геологам ще багато тут роботи...

— І працюють вони? — вимогливо і з нетерпінням запитує Гришин.

— Звичайно. Але всього зразу не вивчиш.

Що хвилює Гришина? Чи те, що перед його очима постали багаті простори для роботи, геологічні загадки, розкриття яких таке спокусливе для кожного геолога, чи те, що маленька казашка так добре знається на заповітних таїнах рідної землі?

Гуля раптом додає:

— Ви, як геолог, маєте знати про лист капіталіста Леслі Укрварта до Радянського уряду. Він просив дозволу «поколупатися» саме в цих степах. Він вважає, що ми самі зможемо добратися до цих скарбів не раніше, ніж через п'ятдесят, а то й сто років...

Гришин обертається до мене з таким виглядом, ніби я приховував усе це від нього. Я не втримався. Гордість за рідний Казахстан окрилює мене.

— Ну, як? — переможно запитую я, сам не думаючи, що означає оте моє «Ну, як?».

Але Гришин зрозумів мене.

— Вражаюче!

— Отож-бо! Може, по війні захочеш приїхати сюди?

— А то ж як! Мені тільки тут і працювати! Тут потрібно буде стільки людей...

Чомусь одразу після цієї розмови він почав називати мене Костя, а я його Вася.

II

Останнім часом усе повернуло інакше, ніж я чекав і сподівався. Прикрощі посипалися на мене одна за одною. Біда ж одна не ходить. До двох обов'язково причепиться третя. Чекаю на третю.

Акбота, яка тричі на день писала мені, що приїде,— не приїхала. Я повезу з собою з госпіталю лише тридцять п'ять її листів і сім телеграм, які приносили мені радість і щастя, і останню, восьму, яка підсікла під корінь усі мої надії і сподівання. Усе це скромно можна вважати за одну невдачу.

Друга неприємність полягала в моїх спробах швидше покинути госпіталь. От уже кілька днів я веду переговори з лікарем. Я веду їх у вишуканих висловах і дуже делікатно. До цього я був і розумним, і дисциплінованим, і зразком здорового апетиту, і кращим госпітальним співаком. Мені дозволяли і гімнастику, і екскурсії до міста — все йшло на лад. Але зараз лікар змінив свою думку: він підозрює, що все це я «проробляв» для того, аби домогтися якнайшвидшої виписки... Гімнастику відмінили, ввели найсуворіше вимірювання температури, дисципліна моя піддається критиці і викликає недовіру, а те, що я їм за трьох, лікаря зовсім не обходить. Він каже, що це буває. Навіть свідчення такого об'єктивного свідка, як рентген, він піддав сумніву і хоче перевірити сам.

Це друга моя невдача. Правда, я все-таки домігся призначення на комісію. Але хто знає, що вони там вирішать? А поки що моя пастирливість викликала невдоволення госпітального начальства.

До того ж Вася, котрий прибув разом зі мною, Вася Гришин, у якого були серйозні ускладнення і ніяк не могла загоїтися рана, визнаний здоровим і завтра йде на виписку...

На війні і так часто втрачаєш друзів і знайомих. Мені не хочеться розставатися з Васею. Може, якби нас разом виписали, то разом би і направили в одну частину. А якщо пощастить,— то й у мою, до старих друзів, з якими Вася давно вже заочно познайомився.

А як гарно все було на початку!

«Мама виїхала, обов'язково приїду після закінчення курсів,— телеграфувала Акбота.— Подробиці листом».

Потім приїхала мама. Вона була сповнена радості, її сумки були вщерть набиті всякою всячиною.

— Це тобі, моє лошатко... І це ось теж тобі, моє ягнятко... Ось іще тобі, горобчику мій...

Я був перетворений і на козенятка, і ще на безліч різних маленьких ніжних створінь... Що для матері режим і порядки госпіталю! Вона прилетіла сюди, немов орлиця, почувши через гори й степи, що дитя її зойкнуло від болю.

Мати кинулася до мене біля парадних дверей на другому поверсі госпіталю, куди я контрабандою спустився, аби зустріти її. Це діялося через два тижні по тому, як у мене витягли кулю і я вважав себе досить сильним, щоб зійти вниз по сходинках. Здійснюючи це порушення, я побоювався лікарів і сестер, але мама виявилася найнебезпечнішою: вона розгнівалася, що мене тут погано доглядають і дозволяють вставати з ліжка. Вона майже внесла мене на руках по сходах і коридору до палати.

Я сказав матері, що вже здоровий, зовсім не відчуваю болю, і тримають мене тут уже тільки для відпочинку.

Але її вицвілі очі довго й пильно вдивлялися в мене. Вони довіряють тільки собі. Однак я витримав це важке випробування: сили справді поверталися до мене з казковою швидкістю, і ребро, перебите кулею, вже дозволяло не лише вільно дихати, але й рухатися, а зовні я вже мав вигляд зовсім здорового.

Мама довго дивилася і, переконавшися, що я кажу правду, з усмішкою витерла очі.

— Я так і знала,— прошепотіла вона.

Матері завжди думають про своїх дітей тільки хороше. Вони не можуть дозволити біді наздогнати своє дитя, а якщо таке трапляється, то свято вірять, що все погане мине...

Мати привезла мені найкращий засіб для мого повного одужання: свою материнську любов і одразу кілька листів від Акботи. Мабуть, тільки-но вона почала збиратися в дорогу, Акбота писала мені щодня і все віддавала матері, як вірному листоноші. У кожному листі Акботі не вистачало ще якогось лагідного слова, і вона писала новий, аби сказати його.

І от я читаю листи, а мати сидить поряд і допитливо читає все те, що відбивається на моєму обличчі. І, мабуть, з мого хвилювання вона розуміє більше, ніж я з листа.

— Ми з Акботою спочатку сплели тобі верблюдячу фуфайку, а потім вона каже: «Вези й це от». Вона, звичайно, краще знає...

Мама про все говорить не «я», а «ми з Акботою». І тепер уже, виявляється, не мати, а Акбота «краще знає, що треба».

Була вже провесна, а мати була бригадиром у колгоспі. Їй доручили сорок чотири гектари. На неї чекали напружені дні веснянного садіння. Тому вона не могла довго бути тут.

— Час такий — війна, мій Кайруше! — мовила вона так просто й звично, що я навіть не здивувався.

Уся країна віддавала свої сили для перемоги. Звичайно, вдова інваліда громадянської війни і мати молодого воїна також має трудитися для нашої спільної перемоги. Я радів з її відвідин. Мені було тепло від материнської ласки, і я не стомлювався розпитувати про мою Акботу, яку вона вже вважала за свою невістку. Та мати й не давала мені часу для розпитувань. Вона весь час агітувала мене на користь «білого верблюденятка», мабуть, ще не зовсім впевнена щодо моїх намірів у цьому складному й делікатному питанні.

Я не хотів, аби вона їхала, але й затримувати її не наважувався.

— Та й Акбота зосталася там сама,— додала мати.— Щойно повернулася з якихось курсів із міста, недовго разом пожили, тепер от я поїхала... Треба про неї турбуватися, про тебе їй розповісти — адже знаєш, як чекає!.. Сказала, тільки-но впорається зі своїми справами і теж до тебе приїде...

Мама обережно підібрала губи й вичікуюче подивилася на мене, ніби вимагаючи моєї остаточної і прямої відповіді.

— Нехай Акбота добре піклується про тебе, мамо. Я їй про це напишу. Вона прочитає тобі вголос,— сказав я, аби повністю заспокоїти її.

Заспокоєна й радісна, мати поїхала додому.

Як мені хотілося подарувати їм обом найцінніші подарунки, але, окрім випадкових сіреньких фотографій, у солдата нічого нема. Однак я дав їй те, чого найдужче прагло материнське серце: я запевнив її, що люблю Акботу.

Акбота так і не приїхала до мене. Не змогла. Вона завідувала районною метеостанцією. А мати вважала, що без довідок про погоду все життя в колгоспі зупиниться.

Вона уявляла, що за допомогою мудрості, якої набула на курсах її люба Акбота, можна розпоряджатися дощами, вітрами й сонцем.

Тижнів через два по від'їзді матері я почав чекати нову гостю. Вона не з'являлася. Я чекав третій тиждень, місяць... Але замість неї дочекався лише восьмої телеграми, де стояло жорстоке й незрозуміле: «Не можу». Що ж сталося?

Чи розуміє Акбота, що отим своїм «не можу» перевернула все, про що так палко писала раніше? Адже тепер перед кожним словом з усіх тридцяти п'яти листів стояло це саме «ні». Усе, що досі нашіптувало мені ніжно й вабляче «так», тепер перетворилось на волаюче «ні».

Здається, саме це змусило мене особливо квапитися з випискою, що й справило невірне враження на лікарів... Певна річ, я засумував з горя, і мені було не до їжі, не до жартів. Я і справді дещо осунувся. А лікарі раптом запідозрили, що поранення в легені не минулося мені просто. І знову почалося: аналізи, змірювання температури, рентген...

Єдиною втіхою для мене в ці дні були листи від політрука й Володі. Ревякіну було байдуже до того душевного сум'яття, яке переживав його старший сержант далеко від рідного підрозділу. Він мовби залишає вільне місце для мене в кожному новому окопі і квапить мене видужувати і приїжджати. Але все це не так просто, як здається здалеку!

Володя пише мені, що Сергій повернувся з госпіталю. Сам він разом із Сергієм і Петром вступив до партії, а Петро одержав орден Вітчизняної війни. Про свої нагороди — жодного слова, але натякає, що на мене теж чекає якась радість у зв'язку з Ростовом.

— Ну, танцюйте, от вам,— приязно всміхаючись, говорить мені головлікар, виходячи з кабінету, де ми проходили комісію. Він подає мені дев'яту запечатану телеграму.— І можете їхати разом з вашим Гришиним. Виписуємо. Вітаю...

Я, зрозуміло, весело відбив капцями чечітку не так за телеграму, якої ще не встиг прочитати, як для доказу повного видужання і готовності їхати...

Лікарі — дивовижні люди. Вони дбайливі й ревниві до тебе, тільки поки ти хворий. Тоді ти цікавий, і вони думають навіть про зміст твоїх листів і телеграм, розпитують, як справи вдома, що пише кохана дівчина. Все

це — поки ти їхній пацієнт. Але тільки-но видужав, відразу стаєш не цікавий для них, і твоє місце займає інший поранений, на якого падає злива їхніх турбот і участі.

Головлікар обрадував мене, але тої ж миті я перестав для нього існувати, і він пішов...

«Радість до радості!» — заклинаю я по-дитбудинківському і обережно розриваю телеграму, впевнений, що вона від Акботи.

І раптом наче тут, у Караганді, перед самим госпіталем, розірвався німецький снаряд — так вразив мене її зміст:

«Виїхала на фронт. Адресу повідомлю додому мамі»,— телеграфувала Акбота.

«Додому» — це, звичайно, добре, навіть дуже... Але все-таки, чому «голова дощів, командир вітрів і начальник тепла й холоду», як я називав її у півсотні листів до неї, чому цей вчений організатор клімату раптом поскакав на фронт? Чи не бити німців небесним громом?

Де і як я наздожену тепер свою Акботу на численних звивистих і важких дорогах війни?

Вранці ми разом з Гришиним відбули на «пересильний» пункт, як називали його бійці.

Передусім я звернувся до партійної совісті комісара пункту, старшого політрука Тарасенка, переконуючи його, що мені просто необхідно потрапити саме до своєї частини, де мене знають і де, якби не оце кляте й безглузде поранення, я мав вступити до партії.

Я намагаюся стояти перед ним хвацько, поновити бойову виправку гвардійської дивізії, втрачену за місяці госпіталю.

Він зосереджено перегорнув єдиною рукою аркушики моїх документів.

— На командирські курси, вчитися, старший сержант! — сказав він.

— Товаришу старший політрук! — благаючи, заволав я і сам відчув щось смішне, дитяче в своєму тоні.— А як же мені бути?

Я ладен був пообіцяти йому закінчити хоч і військову академію, але тільки після війни, після взяття Берліна...

Але цим комісара не здивуєш. Кожен боєць Червоної Армії, навіть відступаючи, навіть безсило притиснутий вогнем до розмитого дощами окопу, обов'язково думає, що йому треба бути в Берліні і що без нього Берліна не взяти... Старший політрук Тарасенко, звичайно, так думав і

сам, поки не втратив праву руку і не потрапив на цей далекий і нудний пересильний пункт.

— Треба ж готувати командирів з казахів! Ви людина з середньою освітою. Дивуюся, як це так сталося, що ви виявились раптом в армії рядовим! — невблаганно говорить комісар, і його права рука, яка ще не відвикла працювати, зробила рух потягтися за ручкою, аби накласти резолюцію. Але культя трохи поворушилася в рукаві й заспокоїлася.— У нас скрізь «своя частина»! — досить різко відрубав він на всі мої докази і завершив: — Не просіть. Нічого не вийде.

Це примусило мене вдатися до останнього засобу: я витяг усі листи товаришів — Володі, Петі, Сергія, що повернувся з госпіталю, і політрука Ревякіна. Я поклав їх на стіл, як вагомий доказ на мою користь.

— Це тут від якоїсь жінки,— сказав він з ледь помітною усмішкою, скоса глянувши на верхній лист.

Я поспіхом заховав останнього листа від Акботи.

— Вибачте, товаришу комісар.

Як не дивно, але саме цей лист змінив настрій комісара. Він посміхнувся, очі його потеплішали, і тон став інший. Дружина й діти завжди пом'якшують серця військових людей. Може, саме тому, боячись втратити потрібну суворість, вони не люблять говорити на ці теми.

В мене з'явилася надія умовити його.

Переборюючи своє небажання, комісар явно для того, щоб усе-таки не погодитися зі мною, присунув до себе пачку моїх листів і, майже не дивлячись, почав перебирати їх.

— Політрук Ревякін? Як його звати — Михайло?

— Так точно, товаришу комісар, політрук Михайло Іванович Ревякін.

— Так он він де, бісова душа! Там, значить, у Ростові сидить?

— Так точно, в Ростові.

— Та ми ж з ним он які друзі!

— Так точно...

— Ми з ним разом були на курсах у Харкові. Він же сам з Курська?..

— Так точно!

Я не встигав відповідати, бо зраділий комісар випускав свої фрази, мов з кулемета. Але мені хотілося підтвердити кожне його слово, так само, як і йому хотілося переконатися в своєму відкритті. Мабуть, я відповідав би йому

ствердно, навіть коли б це був і інший Ревякін: по тону комісара я зрозумів, що це ім'я відкриває для мене шлях до повернення в частину.

На моє щастя, наш політрук був саме тим, якого так добре знав Тарасенко.

— Що ж ти з мене душу висотував? Так би зразу й сказав, що Ревякін наказав тобі повертатися...

Бойові друзі, нагорода, яка чекає на мене, вступ до партії — все наближалося. На останнє зауваження важко було відповісти розумно, і я вже буркнув:

— Так точно... він наказав...

— Якщо він тебе цінує і якщо ти так уже йому потрібен, то їдь. Михайлові треба допомогти... Їдь... Листа від мене відвезеш.

— Відвезу, товаришу комісар.

— Та ти сідай, сідай, розказуй, як він там? Як ви з німцями воювали? Де саме? Ти мені все розкажи по порядку.

Все стало раптом просто і ясно.

Ми сиділи з ним понад годину. Я розповів йому про весь той шлях, який пройшли разом з Ревякіним. Але в мене було ще одне завдання — виручити Гришина.

З розмови я зрозумів, що Тарасенко — колишній гірник, партійний працівник у Донбасі і тільки в останні роки потрапив на військову службу, залишившись у душі гірником. По війні він не збирався залишати Караганду, навпаки — він її любив, передбачав її майбутнє.. Родина Тарасенка встигла вчасно евакуюватися і жила тут-таки, його дружина гірничий технік, під час війни стала штейгером у Караганді. Я бачив у ньому патріота цього міста і зрозумів, що Вася Гришин має свої переваги в тому, що він уже встиг закохатися в одну з карагандинських робітниць.

Ні, звичайно, Вася не кинув на нашу розумницю Гулю жодного нескромного погляду, він не сказав жодного слова, яке вийшло б за межі спільної бесіди. Але, коли вона, бувало, збиралися йти з палати, він так благально дивився на мене й товаришів, що я знову запитував її про фронт, про казахстанське господарство або про міжнародне становище, аби затримати її ще на кілька хвилин.

Я думаю, що коли навіть її коханий знайдеться і вона буде щаслива з ним, то Вася все одно повернеться сюди.

У день виписки з госпіталю, коли вже були оформлені всі документи, ми ще цілу годину підганяли обмундирування, поки до нас не долинув знайомий гудок її синьої

машини. Вася вискочив, незважаючи на те, що не встиг іще підібрати собі чоботи...

Під час останньої бесіди я попросив маленьку Гулю дозволити нам обом зрідка писати їй про себе і дізнаватися про її життя. Вона записала свою адресу до мого записника.

Розраховуючи домовитися з комісаром про Васю, я покладав надії на щирий інтерес мого друга до розробок карагандинських надр. Я думав, що, коли Вася поговорить з Тарасенком, вони знайдуть спільну мову. Тому я почав розповідати комісарові про Васю.

— Ти ба який! Пусти бабу в рай, вона за собою й корову потягне! — вигукнув Тарасенко з таким дружнім докором, що я перестав сумніватися в успіхові свого нового заходу.

Тарасенко викрив мене, але Гришина все ж таки було викликано в кабінет комісара, і він, як і я, одержав закритий пакет...

Так само, як і прибули,— вночі, але вже м'якою, літньою, залишали ми Караганду, насилу відриваючи погляди від величних териконів, усіяних безліччю вогнів. Біля вікна вагона ще раз промайнуло обличчя Гулі. Вона махнула нам своєю маленькою ручкою. А очі її сяяли теплом і передавали вітання всьому нашому фронту і тому одному єдиному, якого ми, може, все-таки зустрінемо...

Адже бувають помилки і в повідомленнях про смерть!..

III

Якби я був письменником, то, напевне, вважав би, що подібні ситуації не варто описувати. Особливо уникав би повторів у показі таких неприємних для бійця операцій, як відступ.

Але особливість великих воєн полягає в тому, що вони не рахуються ні з читачем, ні з письменником і мають деяку одноманітність і повторення.

Щоправда, ці повторення завжди тільки уявні. На кожному наступному етапі одна сторона ближча до перемоги, друга — до поразки. Одна слабшає, друга набирає сили. Але слабіюча сторона квапиться і робить відчайдушні спроби розбити ворога, перш ніж той добре підготується, аби нанести у відповідь досить могутній удар...

Я дістався до своєї частини в один з невеселих днів нашого відступу на Кавказ. Товариші не встигли навіть

як слід роздивитися мене і вдосталь намилуватися. Я гадаю, їм хотілося б розпитати мене про глибокий тил, який він, чим дихає, чи надійно й спокійно б'ється його серце.

Сам я їхав з думкою про те, що везу з тилу впевненість у наших силах. Я бачив по дорозі ешелони здорових і міцних бійців, які обганяли нас, бачив довгі, навантажені поїзди, перед якими відкривалися позачергово всі семафори. У глибокому тилу я бачив на дорогах важкі сталеві машини на широких гусеницях; бачив, як високо в небі, далеко від фронту, кружляють, сяючи на сонці, десятки нових літаків. Я бачив поля високої колосистої пшениці і навіть вистрибував з переповненого вагона, аби торкнутися долонею колючих і важких колосків... Я віз для них стільки бадьорих розповідей про вугілля Караганди, про мідь і марганець... Втім, ні. Цю останню тему я, звичайно, залишив для Васі, який прибув зі мною. Я непокоївся, чи потрапить він до нашого взводу, але все минулося добре. У ці дні ніхто не давав поповнень, і бійців, адресованих безпосередньо в дану частину, приймали без зайвих розмов. Обох нас одразу направили у взвод Мірошника, і, не гаючи часу, Мірошник наказав мені:

— Товаришу старший сержант, приймайте своє відділення...

Війна вже вперлася у відроги Кавказу. Похмуро дивиться велетень Казбек, грізно зійшлися під білою папахою його сиві брови, і гучно розкочується в ущелинах його дихання, відбиваючись від скель. З кам'яних грудей велетня б'ють гармати по наступаючому ворогу. Але з кожного більш-менш зручного і досить широкого проходу на нас з грізним рохканням лізе тупе свиняче рило танка.

Тяжко поранений під Москвою ворог оговтався, знову зібрався на силі і простягає кігті до Сталінграда, до Волги. Танки в шаленстві рвуться на Дон і через ущелини Кавказу — до Грозного.

Моє нове місце було між старими друзями. Тепер нам надіслали партію добре навчених бойових собак. Ця розумна, хоч і безмовна команда винищувачів танків складалася з любих мені ще з дитинства, не дуже породистих, не дуже по-арійському чистокровних, але цілком нормальних різномастих дворняжок.

Втупивши в мене благальні голодні очі, вони всі чекають, коли я виведу їх і покажу, під яким німецьким танком шукати їжу.

Ми сидимо майже біля самої дороги в чудовій, захищеній зусібіч печері межи скель, порослих миршавими сіренькими кущами. Ми пробралися сюди вночі і зайняли позицію перед оборонними розташуваннями заслонів. Ми — крайній ар'єргард відступаючої армії, і ми ж — передній край нашого заслону.

В нашій печерці є своє маленьке диво: на самому споді її збирається в ямочці джерельна вода — якраз на одну солдатську фляжку. Вода не піднімається вище одного рівня, але не опускається і нижче. Тільки вибереш її до дна, як одразу ж набігає та ж невичерпна фляжка води.

Праворуч і прямо перед нами розмістилася німецька піхота і через наші голови поливає вогнем наше розташування. Окопуватися немає жодної потреби. Весняні гірські води створили тут протягом багатьох віків стільки складок, що в них можна сховати цілі дивізії.

Німці сьогодні там, де ми були вчора. За ними широка долина з колгоспними полями, а далі — аул у дрімотних тінистих садах плодових дерев.

Сергій і Вася Гришин залягли із снайперськими гвинтівками за великий камінь біля самого входу до печери і, не поспішаючи, на вибір, знімають німецьких офіцерів, які навіть не дивляться в наш бік, заклопотані знищенням вогню підрозділів, які лежать за нами. Їм невтямки, що передній край оборони може бути значно ближче до них.

Ліворуч лежать з протитанковими гвинтівками Петро і один наш новий товариш, якого я ще не знаю.

Під обстрілом нашої артилерії по всій широкій рівнині повзуть фашистські танки, готуючись до чергового кидка. Коли вони кинуться на наші позиції, вони підійдуть праворуч і ліворуч від нас: наше укриття між двома невеличкими висотками неприступне для танків. Ми нетерпляче очікуємо на них.

— Чого ж це ти, Костю, так довго лікувався? Одружився, чи що? — запитав мене при першій зустрічі Володя. Це питання цікавить його й зараз.

Справді, одружився я чи ні? І цього разу я невесело відмовчався, бо мені здалося, що я назавжди втратив Акботу.

— Щось змінилося? Зрада? — допитується він.

— Ні, гірше...

Володя, котрий, як мені відомо, не знає нічого гіршого на світі, ніж зрада в усіх її виявах, збентежено замовк, боячись необережно торкнутися моєї рани.

Наша артилерія з дивовижною точністю знаходить німецькі танки в будь-якому укритті і не дає можливості їм зосередитися. Очевидно, саме тому танки ворога рушили на наші позиції незнайомим нам бойовим порядком: вони зібралися докупи перед самісіньким переднім краєм і з гарчанням кинулися в атаку.

Танки йшли справа і зліва.

Ми не мали права виявити себе. Хоча наше гніздо добре захищене від танків, на нас може накинутися численна піхота.

Відроги Кавказу вкриваються палаючими танками. По них б'ють і наші протитанкові гармати й гвинтівки. Кожному хочеться серед своїх трофеїв мати хоч на один танк більше.

Але німецькі танки знову й знову з'являються з-за обрію і все вище й вище повзуть на схил.

Надвечір німці виявили нашу схованку. На нас посипалися тонни снарядів. Біля входу в печеру виросла купа кам'яних осколків. Не встигнувши продзижчати, кулі цокали об каміння, ламали гілля найближчих кущів. Досить було підняти на багнет каску, як фашистські снайпери починали бити по ній з кількох точок.

Наша кулеметна охорона змушена була замовкнути, аби не бути розчавленою завчасно і мати можливість підтримати нас тоді, коли сюди кинеться гітлерівська піхота. А вона вже скоро піде.

— Обходять справа,— вдруге каже Вася Гришин.

— Зліва — теж,— відповідаю я.— Сунутися не наважаться — вони не знають, які тут сили...

Я помилився: неподалік, з якоюсь танцювальною легкістю раптом нахабно схопилася на ноги невеличка група автоматників. Ми зустріли їх вогнем.

Тепер вони знають про нас трохи більше. Знають, що у нас теж є автомати.

Обійти нас ліворуч їм не вдасться: там ми прикриті вогнем нашої передової лінії. Автоматники перебіжками почали спускатися у видолинок. Вони скупчилися там, але при кожній спробі вибратися на другий бік знову котились у видолинок, де ми їх добре діставали своїм вогнем.

Правий бік у нас більш оголений. Німецькі автоматники залягли там уже великою групою. Можна не сумніватися в тому, що вони скрадаються до нас, немов мисливці до кущів, під якими сидять перепілки.

Наближається найтяжча мить. У півкільці оточення невеличка група з дев'яти бійців зустрічає цілу роту, і ми загинемо, якщо не витримаємо, поквапимося, не врахуємо відстані чи, навпаки — втратимо момент. Повинен бути точний розрахунок. Ворога треба не відганяти, а знищувати на підступах до нашої позиції.

Відстань між нами все скорочується. Найважче відраховувати цю віддаль і ці секунди. Тремтиш не від страху, а від напруження, яке слід стримувати в собі ще довгі дві секунди.

— Півтораста... Сто тридцять... Сто двадцять кроків...

А треба підпустити ще на двадцять... це і є та сама мить, коли, мов живу, пригадуєш Анку із заповітного фільму «Чапаєв» перед «психічною атакою» білогвардійців. Це та мить, яка буває майже в кожному бою...

Я побоювався за свій слабенький тенорок, боявся, щоб моя команда за такої нервової обстановки не прозвучала тривожною невпевненістю. Солдат гостро сприймає тон команди: її звучання народжує в ньому або впевненість, або тривогу...

І моя команда «вогонь!» прозвучала так твердо, ніби переді мною стояли полки, а не відділення з дев'яти бійців.

Слід віддати належне — ряди німецьких автоматників не здригнулися ні від цієї команди, ні від нищівного вогню нашого кулемета і автоматів. Вони лише пришвидшили крок, продовжуючи поливати нас вогнем... Цієї критичної миті на нас спереду, прямо в лоб, кинулася друга група фашистів.

Я досі бачу лютий блиск в очах моїх товаришів, коли — один проти десяти ворогів — почорнілі від гніву, ми намертво вп'ялися в свої автомати.

— Жодного кроку назад! — нагадав я товаришам твердий наказ верховного командування. Це був наказ Батьківщини. Чесний боєць не міг порушити його.

Німцям також було заборонено відступати, але зовсім іншими засобами. У цьому ми переконалися на власні очі того самого дня.

Автоматники, які атакували нас, притиснуті до землі нашим вогнем, залягли перед самим нашим укриттям, не далі як за двадцять метрів. Ми стріляли тепер по лежачих. І саме тут вперше сталося те, що ми пізніше спостерігали неодноразово: солдат, який лежав за каменем за три десятки кроків від нас, раптом з криком скочив

на ноги, жбурнув автомата і побіг до нас, піднявши обидві руки. Він з розгону впав у наше кам'яне гніздо. Я своєчасно стримав Васю від пострілу. Але навздогін перебіжчикові вдарили постріли ззаду. Він був поранений у спину, в плече і в п'ятку.

Він виявився зовсім не з тих «арійських» блондинів, а смаглявий, худий, невисокий на зріст угорець. Він розумів, що йому важко буде вижити з трьома кулями в тілі, і, може, саме тому поспішав передати нам свої заповітні думки. Перебіжчик говорив поспіхом, і кожен звук з його грудей виривався з недобрим свистом. Він часто облизував сухі губи язиком. Я простяг йому фляжку і поки що залишив його в спокої.

Група, яку кинули прямо нам у лоб, залягла і довго не піднімала голови, а ті, хто ліз справа, відповзли назад і зникли у видолинку.

— Чекають ночі,— сказав Володя.

— А він каже інше,— вказавши на перебіжчика, мовив Вася Гришин, який непогано знав німецьку мову.— Він каже, що все це — угорці й румуни. Вони не підуть вперед, поки їм ззаду не піддадуть німецькі автоматники... В атаці вони більше шукають такого прикриття, щоб їх не діставали вогнем ні ми, ні гітлерівці...

— Як? Як? Про що він говорить?

Поки Гришин намагався уточнити відповідь, ми всі побачили: з двох точок по автоматниках, які залягли, перехресним вогнем вдарили німецькі кулемети. Кожен автоматник озирався назад з виразом злоби і біг уперед, аби наразитися на наш вогонь. Нічим не захищені від нього, гнані смертоносним батогом німецького кулемета, вони гинули без смислу і мети — безпорадні, розгублені, нещасні істоти. Вся ця група автоматників загинула, не завдавши нам шкоди і навіть не зачепивши краю нашої печери своїм безприцільним вогнем.

Якщо народ не бачить для себе смислу у війні і не хоче її, його можна примусити загинути. Але примусити його перемагати — неможливо.

Угорець усе ще белькотів і, кволо жестикулюючи, відповідав на Васине запитання.

— Я мріяв потрапити в полон ще з минулої осені,— перекладав нам Гришин.— Я знаю, що нам, угорцям, у Росії нічого не треба... Правда, наші тут теж сваволять, грабують... Людина із зброєю і без ідеї легко перетворюється на бандита, а гітлерівці заохочують грабіжни-

цтво... Я християнин. Я перед смертю вам не збрешу. Угорець війни не хоче... Давно не хоче...

Він скривився від болю. Йому було все важче говорити. Слова стали млявими, начеб лінивими. Переклад Гришина став уривчастий. Вася насилу вловлював зміст іноземної мови і зрештою замовк, немов батюшка, який читає «відхідну» над помираючим, мимоволі замовкає, помітивши мить смерті...

Вночі мене викликав до себе командир. Тільки тут я побачив ще один кубик на петлиці його гімнастерки.

— Товаришу старший лейтенант, старший сержант Сарталєєв за вашим наказом з'явився! — за формою відрапортував я йому.

Мірошник з усмішкою потис мені руку і кивнув, запрошуючи сісти.

Він і Ревякін сиділи в добре захищеній кам'яній заглибині. Завісивши плащ-палаткою куток, вони навіть запалили каганець, при світлі якого Мірошник, майже припадаючи очима до паперу, намагався прочитати бліді букви щойно одержаного наказу. Я подав йому електричний ліхтарик, якого забрав у померлого угорця, і розповів про цю подію, яка зміцнила бадьорість наших хлопців.

Мірошник повідомив обстановку. Загальна лінія нашої оборони знову вигнулася, і назавтра її вирівнювання не очікувалось. Щоправда, про це він не сказав, та й хто ж коли говорить! Але тільки поганий солдат не відчуває, що на нього чекає завтра. Краще вже зовсім не спати, аніж заснути в невідомості щодо завтрашньої обстановки.

Наше завдання — ще три доби втримувати це гірське роздоріжжя. Ще протягом доби наша позиція залишається важливою, після чого, якщо будемо живі, ми можемо залишити наші укриття і підтягтися слідом за всією частиною ближче до серця Кавказу. Отже, ми знову відступали, і це було найгірше...

Я пригадав свою останню ніч перед пораненням. Яка чудова вона була, незважаючи на її непроглядний морок, на мороз, на заметіль!.. Як легко й радісно переносили ми тоді всі незгоди!.. Тоді ми наступали...

Я віддав Ревякіну листа комісара пересильного пункту Тарасенка. Коли я йшов, хлопці просили мене принести зведення.

— Що зведення! — сказав політрук.— Сьогодні у нас його нема, з наказом не надіслали. Зачекаємо до завтра. На Сталінград лізуть, гади! — сказав він, зітхнувши.

— Отут вони зуби й зламають! Хіба радянський народ віддасть Волгу? — відповів Мірошник.— Як гадаєш, Костю, віддасть?

— Що ви, товаришу старший лейтенант! — вирвалося в мене навіть з якимсь переляком.

— Ну от і я кажу — не віддасть! — потвердив Мірошник.— Наше завдання я зараз так розумію: зберігати сили. Стояти до останнього. Висіти в них на плечах якомога важче. Отож, Сарталєєв, тримайся ще добу... Треба протриматися!..— закінчив він.

Далі не було потреби говорити. Все було ясно. Кожен з нас розумів, що для нашого взводу завтра випаде важкий день...

Командир подав мені руку.

Я глянув на Ревякіна, і вмить у моїй голові народилися слова, які я зараз напишу і віддам йому: «На випадок смерті прошу вважати мене...»

Але, подавши руку, Ревякін перебив мене:

— Завтра, товаришу старший сержант, коли повернемося в частину, ви одержите орден, який давно на вас чекає... І завтра прийматимемо тебе в кандидати партії.

Статутом не передбачено обніматися з політруком, але я обійняв його.

Ми попрощалися, і в темряві, по камінню, від куща до куща, я поповз назад до себе в гніздо, де на мене нетерпляче чекали хлопці.

В одному місці кулі, що низько свистіли, примусили мене припасти до каменя й перечекати. Я лежав і уявляв собі завтрашні партійні збори. Вони відбудуться в просторій залі, де замість колон — стрімкі бескиди, а за стелю буде темно-синє кавказьке небо. Мене приймуть до партії під яскравими й великими зірками.

Я дістався до своєї печерки саме тоді, коли Петро привів туди нову зграю чотириногих винищувачів танків. Поки що було темно й тихо. Видолинок біля дороги був зайнятий нашими спостерігачами. Німці боялися темряви і зрідка пускали освітлювальні ракети. Подекуди лунали поодинокі постріли. Бойовий день закінчився.

Він показав нам, що наше відділення може простояти тут ще один день, а може, й усі три. Це обійдеться Гітлеру в сімдесят дві години затримки. І вона не буде для німців відпочинком.

IV

— Костю, де тепер твоя дружина?
— Усе там же.
— А що вона пише?
— Це не від неї...

Відпочинок і переформування наближаються до кінця. Ми помиті, поголені, вдягнені, як кажуть, з голочки. Свіжо й приємно пахнуть і нова білизна, і нова гімнастерка з незвичними погонами. Чоботи порипують: вони на таких товстих підошвах, що в них можна дійти до Берліна.

Вася в новій формі з орденами й медалями, відпочивши, став напрочуд гарний. Кілька днів відпочинку настроїли його на ліричний настрій, і він запитує, аби щось сказати. Незважаючи на свою звичайну акуратність, він забув викинути стоптані черевики, які валяються в нього під ліжком, роззявивши пащу, як молоді бегемоти; навіть наш ощадливий старшина відмовився забрати їх на обмін і залишив Васі «на згадку».

Я продовжую читати листа, але від несподіваного запитання рядки розповзаються, і кожне слово, тікаючи від мене, як мурашка, разом з Василем теж запитує мене: «Де ж твоя дружина?»

І справді, де ж моя дружина?

Я вже зовсім звик до думки, що Акбота — моя дружина. У цьому мене переконують і товариші:

— Привіт! Які можуть бути сумніви, коли вона пише такі листи? Так пише тільки дружина, факт!

Ніхто з наших хлопців не одружений і ніхто не знає, як пише дружина до чоловіка, але всі впевнені, що саме так має писати дружина чоловікові.

І мама дужче непокоїться за Акботу, ніж за мене. Вона вважає, що така робота, як війна, хлопчикам дається легше, а як бідній Акботі... Повідомивши мені номер її польової пошти, мама впевнена, що я з'їздив туди і влаштувався разом з моєю Акботою. Вона запитує, чи п'є Акбота чай з молоком, який так любить. Єдине, що вона чітко не уявляє собі,— це те, що на війні нема ні айрану, ні кумису. Вона наказує мені більше піклуватися про Акботу... Їй здається, що коли вже ми на одній війні, то нас в одній колгоспній бригаді.

А я, окрім номера польової пошти та дуже приблизного уявлення про Акботину роботу, нічого й не знаю...

— А від кого ж тоді? — вдруге наполегливо повторює Вася.

— Від Гулі, з Караганди.

Вася спалахнув, відвернувся і знову почав щось писати, посилено рухаючи правим плечем.

— От, значить, який буде Ферганський канал! Га? Бачив, товаришу старший сержант? Бачив, га? — вигукує Самед Абдулаєв, узбек, щойно прибулий до нас із поповненням.— Бачив же?

— Звичайно ж, бачив...— відірвавшися від власних думок, відповідаю я.

Ми разом дивилися кінохроніку, де був показаний великий канал, що його будував на той час Узбекистан. У такий спосіб ми були присутні і при урочистій обіцянці узбецького народу підвищити врожайність і перевиконати план по бавовні. Самеду хочеться, аби ми ще раз підтвердили своє захоплення справами його земляків.

— А клятву яку дали по бавовні, га? — продовжує Самед.

Я підтверджую все і додаю в тон йому:

— А наша Караганда тепер замінила Донбас.

Самед, раптом ставши серйозним, кілька разів стверднo киває головою.

Вася зрозумів, що я відповів Самеду рядком з Гулиного листа, і раптом повернувся до мене:

— А що вона пише про новий завод, яким тоді захоплювалася?

— Незабаром закінчать будівництво.

Вася люто шматує черговий аркуш паперу, мабуть, визнавши викладені в ньому думки негідними. Навколо нього валяються розірвані й зім'яті клаптики, мовби він пише роман. Олівець його постукує по столу, наче стукають із сусідньої кімнати.

Я здогадуюся, що Вася пише листа Гулі. Він, звичайно, вирішив написати їй ліричного листа, але я певен, що він намагається зробити це у вигляді зізнань своєї любові до Караганди, перелічуватиме багатства її надр, і його лірика буде геологічною...

Зайшов Ушаков, брязкаючи медалями. На ньому навіть пілотка ніби всміхається.

— От, хлопці, я дав крупний план! — сяючи низкою білих зубів під хвацькими чорними вусами, оголошує він.— Іди, Васю, на крупний план!

— А ти звідкіля знаєш, який ти «дав план»? — усміхається Гришин.

— Сам оператор сказав! Говорить, гвардійський значок на екрані буде, як долоня...

Так, наші товариші заслужили, аби їх показали крупним планом на екранах країни. З першої ночі нового, сорок третього року ішли ми до цього відпочинку у вогнях невпинних наступальних боїв. Ішли пішки, їхали на машинах і танках, наших і чужих, доганяючи ворога, який тікав.

Добре для нас почався новий рік! Як радісно він усміхнувся до солдатів! Весело виблискували срібні вершини Кавказу, коли, підганяючи фашистських втікачів, переступаючи через їхні трупи, кожен боєць вигукнув: «З Новим роком, дідусю Кавказ!»

У ранковій синій імлі велично здіймався сивий Ельбрус — суддя і пам'ять історії. Він був свідком того, як радянські люди відстоювали Кавказ, він бачив, як ми вимітали фашистські полчища з усіх долин і міжгір'їв...

Ми вже знали тоді, що на сталінградське намисто туго натягнений сталевий обруч, який чимдалі тугіше й тугіше врізується в горлянку фашистської армії. Ми розуміли, що відрізаний від решти орди гітлерівський табір під Сталінградом відлічує свої останні дні. Артерії були вже перерізані і не живили більше здихаючу голову гадюки, хоча вона продовжувала ще щирити зуби й огризатися.

Ми зустріли Новий рік у штабі майора Крюгера, в аж ніяк не блискучому товаристві його шести офіцерів, які скромно сиділи біля грубки під охороною наших бійців.

Аби піднести дух солдатів, які вже почали втрачати віру в свою непереможність, пан майор вирішив зустріти свій останній Новий рік з ілюмінацією. Різнобарвні вогні ракет і трасуючих куль, немов серпантин, злітали над невеличким селом, куди пан майор відійшов перед самим Новим роком.

Ще вчора вони в паніці тікали від нищівного вогню «катюш». А сьогодні раптом вирішили безтурботно зустріти Новий рік у селі, від якого лишилися самі руїни.

— Хоробрість хочуть показати, чи що? — сказав Петро, разом з яким мене було викликано до Ревякіна.

— По-моєму, просяться в полон,— заперечив Ревякін.— Підіть, друзі, перевірте, яка там у них обстановка.

Ми вийшли в розвідку. Місяць тому ми з боєм залишили це село. Тут нам знайомий кожен камінь. Пробратися

поміж руїнами було не важко, і за півгодини ми вже доповідали старшому лейтенантові Мірошнику, що й солдати, і офіцери — всі п'ють.

— Захопимо нахаб! — сказав Мірошник, дивлячись на п'яну ілюмінацію фашистів, які забули про будь-яку обережність.

Ревякін з нашим відділенням — із заходу, Мірошник з двома іншими — з півдня, наблизившись на відстань сотні метрів, вдарили разом з кулеметів і з криком «ура», який потряс усю околицю, кинулися в атаку. Очманілі гітлерівці, припинивши свої святкові вправи з вогниками, без жодного пострілу почали кричати: «Капут! Капут!»

Фашистські солдати сиділи за кожною купою гною, під кожною руїною, але, замість того, щоб відстрілюватися, піднімали руки.

І от Мірошник сидить за новорічним столом, накритим на підвітряному боці великої російської печі, а насправді — просто на вулиці, бо самої хати вже нема, зосталися хіба що дві стіни, навіть без даху. Втім, задля новорічного банкету уламки були прибрані і підлога для панів німецьких офіцерів була чисто підметена нижніми чинами.

В кутку, за піччю, на цій чистій підлозі сиділи ті, хто влаштував свято. Незручно зігнувши коліна, всі шестеро панів офіцерів, протверезілі від нового становища, сором'язливо відверталися від дул двох автоматів, які вперто дивилися в їхній бік. Що й казати,— відчуття неприємне, коли на тебе впритул дивиться дуло. В центрі групи сидів сам майор Крюгер і кидав ворожі погляди білястих очей на нашого старшого лейтенанта.

На вулиці, збившись у сіру купу, немов барани, сиділи біля колодязя полонені німецькі солдати.

— Ми добровільно здалися... Я сам кинув зброю! Я сам кинув свій автомат!..— кричали вони Васі Гришину.

— Ми воювати не хочемо! Ми вам не вороги! — перебивали вони один одного.

У другій групі полонених, яких вартував один Сергій, раптом почалася якась сутичка. Сварилися на всіх мовах Європи.

— Що там таке? — спитав я Сергія.

— Розраховуються,— спокійно відповів він, навіть не рушивши з місця.

В центрі групи вже лежало на землі двоє побитих гітлерівців. На них показувало багато рук, і багатомовна

юрба кричала: «Фашист! Фашист!» Очі тих, які кричали, палали ненавистю.

Чорний кудлатий румун з артистичною спритністю мімікою й жестами зобразив, як ці кулеметники, що зараз валялися під ногами, гнали його в бій. Сидячи в укритті, його штовхали у вогонь. Потім, прибравши зневажливого вигляду, він надмірно й повільно підійшов до тих, що лежали долі, і, не дивлячись, наступив на одного з них. Не встиг я зупинити його, як він, не змінюючи пози, вигукнув німецькою мовою: «Встати, румунська свинюко! Вперед!»

Я хотів схопити його, але він миттю відскочив і знову, вертячись, немов чорт, і шалено жестикулюючи, почав пояснювати мені щось незрозумілою мовою, показуючи то на себе, то на німців. Втім, нам усе було зрозуміло і без слів... «От, мовляв, як вони ставилися до нас!»

— Це він демонструє фашистську «дружбу народів»,— усміхнувся Сергій.

Непокоячись за життя цих двох німців, які могли знадобитися в штабі, я наказав Сергієві потурбуватися, аби їхні союзники більше не висловлювали їм свої «дружні» почуття. Усе це нагадало нам епізод з угорцем.

З того дня ми не знали більше зупинок. Ми йшли вперед, залишаючи за собою все більші й більші простори, звільнені від фашистів. З кожним днем до нас доходили звістки, що їх женуть тепер на всіх фронтах. Серед зими тікали вони спустошеними степами і гинули в снігах... Ми гналися за ними, але відставали, і от по дорозі нас почали обганяти важкі «тривіски» з молодими бійцями в новому обмундируванні. Нас обганяли танки з червоними зірками і написами — «На Берлін!», «Смерть фашизму!», «Вперед, до перемоги!».

Ми із заздрістю проводжали очима тих хлопців...

Самі ж були кинуті на очищення тилів.

Наступна наша зупинка була біля того джерела, де колись жаліслива Мері, потай від старших, підняла склянку, випущену Грушницьким. Але з нами не було ні Печоріних, ні Грушницьких, у нас свої герої нашого часу і свої Мері.

От саме цих героїв нашого часу і запрошують сьогодні зніматися в кіно крупним планом.

Вася пішов до виходу. Він, бідолаха, так напружував свою думку, що глибока зморшка лягла в нього межи брів. Я бачу, що він знову не задоволений своєю писани-

ною і, звичайно, не написав жодного придатного для листа рядка... Це може позначитися на якості крупного плану. Я більше не мучив його і передав листа від Гулі, адресованого нам обом.

Сергій перетворив свій відпочинок на муку. В одному із зайнятих нами сіл німці покинули багато різних награбованих речей, серед них полотно, пензлі та фарби. Це відкрило ще одне слабке місце нашого землеміра. Сергій виявився аматором живопису. Цю пристрасть він відкрив у собі, коли навчався в технікумі. На його утриманні після смерті батька були мати і дві маленькі сестрички. Треба було їх утримувати, і він не мав можливості вступити до художньої школи. Побачивши пензлі й фарби, Сергій став мов сам не свій, і хоч нам тоді здавалося, що наш наступ не втратить швидкого темпу до самого Берліна,— він усе-таки захопив з собою ці речі.

Тепер він розплачувався за це. Відпочинок для нього важчий, аніж бої: сидить з ранку до ночі перед полотном.

Першу його картину ми одностайно схвалили і подарували її директорові курорту, де нині розташувалася наша частина для поповнення і для відпочинку.

На цій картині Сергій намалював утечу німців. Широкий степовий пейзаж, і скрізь, немов блідо-зелені гарбузи, валяються німецькі каски із свастикою. На передньому плані — мертва голова з темними провалами очей і емблемою смерті на касці, а перед нею сидить крук, ніби хоче пересвідчитися, що на його долю очей уже не залишилось. По-злодійському косуючи на голову і на крука, згорблені, абияк закутані збоку прослизають тіні німецьких солдатів, які дуже нагадують втечу французів у 1812 році.

Сергій зразу ж узявся за другу картину, яка поки що не закінчена. Володя, прилаштувавшися за спиною художника, критикує його.

— Що це за символізм? Ранкові промені завжди спершу падають на вершини гір. Ти що — забув, як вони палахкотять на засніжених вершинах?.. Наче застиглі блискавки!

— Ну, ну, гаразд. Цей пункт визнаю,— погоджується Сергій.

— А оце — не визнаєш? — з викликом показує Володя кінцем пензля на знайому всім ущелину над Тереком.— Не визнаєш?

Сергій дивиться на нас, наче просить підтримки проти невблаганного критика, який вважає його реалізм символізмом!

— До чого тут юрба голодранців і жебраків? — запитує Володя.

— А полонені, пригадуєш?

— Геть з картини гітлерівців! Чого це ти за них учепився? Ти наших хлопців покажи! Та щоб сонце сяяло в очах, щоб ішли вперед!

Ми всі беремо посильну участь у творчих муках нещасного художника: одному не подобаються фарби, інший хоче все наше життя на Кавказі, всю зиму відтворити на одному полотні.

Темою картини, яку ми йому замовили, було «Прощання». Це ми самі, наш взвод, перед тим, як увесь фронт рвонув у наступ. Терек — крайній рубіж, який ми довго утримували в своїх руках.

Ми бачимо на картині бурхливу річку, яка перекочується з каменя на камінь. Вона стала в ті дні сестрою для нас, ця норовиста дочка двох дідусів — Казбеку і Каспію. Ми любили її і оберігали від ворога. Ці стрімчаки були нам як брати, які захищали нас своїми кам'яними плечима від куль і снарядів...

Навіть у боях наша молодість не залишила нас. У кам'яних складках гір ми читали ті рядки, які в них колись вичитав Лермонтов. Ми чули в пісні Тереку ті слова, які свого часу чув Пушкін... Ми вирішили, що наш улюблений поет стояв на цій криваво-чорній скелі, і його задумливий погляд сягав від тих сріблястих вершин до цього темного похмурого міжгір'я.

Це було на Новий рік. Наша частина вийшла вперед і просувалася з боєм, а нам було наказано чекати особливих вказівок. Мірошника викликав до штабу командир дивізії. Наш взвод залишився в міжгір'ї біля гірської дороги. Перші два відділення розташувалися нижче, а ми були на майданчику біля темної скелі.

— Який могутній поет був! — сказав Володя, закінчивши читати «Мцирі». Він спустився до річки і зачерпнув сталевою каскою воду з Тереку.

— Пізнє відкриття,— сказав Гришин,— ми чули про це раніше.

— Дивак! То чули, а тут бачиш на власні очі!

Ми провели тут усю зиму і не пізнали всього так, як нині. Тепер мали доволі часу, аби відчути поетичний

Кавказ Лермонтова. Радість нічної перемоги, чудові звеження Інформбюро, відчуття того, що наступаємо,— омолоджувало нас і робило щасливими, і те, що жило в нас з дитинства, але забулося в тяжких боях, тепер оживало. Мені самому довелося вперше прочитати вірші Лермонтова в перекладі Абая, але для мене вони звучали так, як для інших по-російському. Поети перегукувалися через простори, через довгі десятиліття. Якщо їхня співзвучність так глибоко відгукувалася в народних серцях, значить, вона народилася в долях народу.

Сергій мовчки підняв з купи трофеїв багнет і на темному камені окреслив портрет поета. Ми побачили вперше його вміння в цьому мистецтві і позаздрили.

Накресливши контури портрета, він почав їх карбувати. Тоді я й Володя одночасно почали писати на відшліфованому дощами бескиді ті слова, які кожен з нас хотів залишити на пам'ять Кавказу.

Мірошник не повертався. Ми продовжували свою справу мовчки й зосереджено, ніби вершили якийсь священний акт.

Коли я, закінчивши писати, підійшов до Володі, він теж ставив останні крапки. Я прочитав, можливо, трішки калічачи слова, але повністю зберігаючи зміст:

...И Терек, прыгая, как львица
С косматой гривой на хребте,
Ревел,— и горный зверь, и птица,
Кружась в лазурной высоте,
Глаголу вод его внимали...

Нічого дивного не було в тому, що на другому боці скелі був видряпаний казахською мовою Абаїв переклад цих самих рядків. Щоб зробити мені приємність, Володя почав читати по-казахському:

Асау Терек должанип, буирканип,
Тауди бузип, жол салган, тасти жарип...

Так, Лермонтов залишив глибокий слід у душі й творчості казахського поета. Не тільки перекладі, але й оригінальні вірші Абая віють величністю:

І з вершини скель
У світ слова кричав;
Далеч вертала луною...

Тепер перед нами був не просто бескид. Це стояла священна скеля з портретом і словами великого Лермонтова,

до якої вже ніколи не підійде ворог. На ній я залишив ім'я Абая. Ця скеля здіймається, немов прикордонний стовп на крайній точці, куди доходили німці і звідки під Новий, 1943 рік вони почали свій відступ, який швидко перейшов у втечу...

Я пригадав свою прикордонну службу і смугастий стовп, якого охороняв. Там також весело струменіла річка, перестрибуючи з каменя на камінь. Звідтіля насувалася загроза. Микола Шуруп, який і досі охороняє той кордон, писав мені місяць тому, що і він очікує з години на годину, коли йому доведеться випробувати свою бойову удачу. Якби хвилі німецького наступу не розбилися об цю скелю, а пішли далі, ті бовдури з кривими дідівськими шаблями накинулися б на Миколу. Але тепер Михайло Іванович Ревякін вважає, що «такий історичний варіант виключено».

— Тепер їм уже пізно. Адже вони не геть дурні, розуміють! — каже він.

Хто зна, які ще «історичні варіанти» готували нам вороги (а може, і деякі «щирі друзі») в надії на те, що кавказькі гори не витримають їхніх ударів, що перед ними не встоїть скеля Степана Разіна, що гітлерівцям вдасться прорватися за Волгу?

В розпалі сталінградських боїв, коли слово «Волга» відлунювало в серцях бійців, як важкий біль, коли кожен з нас, куди б його не занесла доля, серцем летів у Сталінград, наші «друзі» й союзники лише запитували: «Як вам здається, ви ще можете чинити опір?» Але вони одержали чітку й сувору відповідь, адресовану не лише гітлерівським фашистам, але на всяк випадок і тим, хто слідом за ними насмілився б засумніватися в нашій здатності до опору — будь-якому агресорові, який би забажав забезпечити собі світове панування.

Тепер по той бік знайомого мені й Миколі стовпа, напевне, почали менше розмахувати шаблями. Замість барабанного грому Микола, мабуть, чує звідтіля ніжні й співучі звуки флейти, яка вже намагається підібрати ліричну мелодію...

Подій наринуло стільки, так змінилося усе від минулорічної осені, що, коли озирнутися назад, мигтить в очах... І чи дивно, що наш іще недосвідчений художник розгубився перед цим багатством мотивів і тем!

На фоні широкого пейзажу він намалював колони танків, які тоді нескінченним потоком ринули по всіх

дорогах Кавказу. У ті дні кожне міжгір'я, кожна гірська складка, здавалося, народжували танкові колони. Вже не боячись фашистського повітряного бомбування, серед білого дня неслися з наших тилів важкі автомашини із свіжими військами, із солдатами в погонах... А ми стояли тоді біля скелі в старій формі, в простелених шинелях з плямами своєї і ворожої крові й заздрісно дивилися на цих хвацьких хлопців, які кричали нам «ура» й махали шапками. Скелі відповідали громовою луною на гул моторів у небі й на землі...

Сергій намагається охопити одразу все, що спалахує в пам'яті, і тому за дрібницями втрачає головне.

— Які ж це танки? Це якісь таргани біжать,— обурюється нещадний Володя.

— Ти, Володю, зрозумій загальний задум... Адже це фон, настрій, а в центрі картини — наша скеля,— розгублено заперечує Сергій, червоніючи, немов школяр перед учителем.

— Скеля? — критично перепитує Володя.— Скеля просто списана з Лермонтова. Ти нічого не додав свого.

Ми всі, звичайно, бачили Кавказ очима Лермонтова. Адже сам Володя читав нам тоді «Мцирі».

— Вам, товаришу художник, треба шукати свій творчий шлях, а поки що ви перебуваєте в полоні у великого художника і копіюєте... Кажуть, що цей шлях до слави не приводить,— пустує Володя, розігруючи з себе маститого знавця.

Сергій бачить, що за жартами Володі ховається правда. Він, звичайно, не чекав ні від кого з нас такої критичної спритності і навіть дещо вихвалявся вмінням малювати, а тут — маєш! Сергій розгубився. Я б на його місці сказав, що, мовляв, мій творчий шлях, товаришу критик, останні роки пролягав по окопах, танках та бліндажах...

— Ви, безперечно, маєте обдарування, товаришу художник, ви створите великі полотна, але вам поки що не вистачає власного обличчя,— завершує Володя.

Він обійняв Сергія і сів поруч.

— Та ти не сердься, Сергійку. Давай створимо з тобою колективну солдатську роботу... От подивися на цього хлопця. Яким вродливим ти його зробив. Можна подумати, що це сам Печорін, а він же наш спільний знайомий... Сказати, що він дуже гарний — наклеп! Давай його зробимо таким, який він є, і нехай ображається не на нас, а на бога! Я пам'ятаю, на ньому була велика бойова ши-

неля, вся в дірках. Він уже на машині потім намагався щось зашити...

Я роблю вигляд, що не чую і не розумію, що це про мене.

— Ти розумієш, Сергійку,— захопився Володя,— старостиха Василина ввійшла в історію зовсім не тому, що була краля... Гадаю, навіть його дружина не образиться на тебе за це.

Дружина... Так, моя дружина!.. Тут, на відпочинку, я почав одержувати листи від неї на три-чотири дні раніше, ніж колись, але де вона і що робить,— мені й досі не відомо. Судячи з листів, у них спека, достигли фрукти. Значить, вона також десь тут, на Південному фронті...

Сигнал грає тривогу. Лунає команда капітана Мірошника, він сяє новим обмундируванням і чотирма зірочками на погонах.

Перед нами — транспортний літак. Заходимо по одному, вантажимося...

Літак тремтить, закручуючи вихор пилюки. Пожовтілі вже осінні трави прилягають до землі від могутнього потоку повітря, який жене пропелер.

Наша рота розділилася на дві частини. З нами летить замполіт, капітан Ревякін. У другий літак Мірошник візьме решту.

Без жодного прощального ритуалу літак бере курс на південь...

V

Змалювати те, що робиться під час великого нічного бою, дуже важко, а коли важко щось змальовувати, ми для більшої переконливості вдаємося до порівняння з речами, які всім знайомі, або (як не дивно) з тим, що нікому не відомо,— з такими, приміром, штукенціями, як пекло.

Цієї ночі в палаючому місті і його околицях кипіло, мов у пеклі. Усе було охоплене суцільною вогняною повінню, і здавалося, що від вибухів снарядів падають не будинки, а якісь палаючі скелі. В хмарах диму, в задушливій кіптяві зліва від нас, над морем, нависло важке чорне небо без жодної зірки, і лише зрідка блідим сіреньким пузирем десь дуже далеко пробивався місяць.

Снаряди і міни летіли на нас з палаючого міста, безперестанку падали в полі, на мить спалахували велики-

ми багряними кущами з широкими вогненними листками, які відразу ж оповивалися димовим мороком і хмарою здійнятої землі.

Праворуч від нас, немов з вулкану, виливалася лава вогню, обволікуючи ніч чорним димом, горів цементний завод. До останнього вечора його територія була нічиєю. Тепер вона зайнята ненажерним полум'ям.

Це було рідне місто Володі Толстова. Тут він народився й виріс. На цьому заводі раніше працював його батько.

Ще правіше, за заводом,— низка високих пагорбів. Удень це були голі сірі гори, схожі на гігантських слонів. Не було жодної ознаки життя на їхніх м'яких схилах. За ніч на них начебто виросло нове місто, яке спалахувало вогнями, здавалося, в сотнях вікон раз по раз засвічують і вимикають світло. На цих висотах до ночі розташувалася наша важка артилерія.

Ми пробираємося до міста берегом моря. В палахкучому сяйві ракет і снарядів бачимо ліворуч високі хвилі, але їхній звичний гул тоне в гуркоті бою. Нам наказано з'ясувати положення морського десанту, який учора висадився в місті біля пристані і зв'язок з яким порушений.

На кожному кроці натикаючись на трупи людей і коней, під густим обстрілом артилерії і кулеметів, ми повільно наближаємося до міської смуги. Пересуваючись поповзом від вирви до вирви, від одного людського трупа до іншого, ми залишили за собою вже п'ять кілометрів.

На спині в мене прикріплені до пояса кінці двох шнурів, кожен по двадцять метрів. На других кінцях цих шнурів — Самед і Володя, який добре знає місто. Шнури служать нам для безмовних переговорів і для того, аби не загубити один одного серед сотень людських тіл, які під ракетами здаються теж живими і повзуть то з нами — до міста, то назустріч — до моря, в залежності від того, в який момент атаки скошені вогнем ці змішані наші й ворожі солдати... Від трупного запаху повітря над полем важке, навіть вітер не може очистити його.

Володя потяг мене за шнур: «Стій!»

«Що таке?» — питаю я таким же чином.

«Іди сюди!» — квапить шнур.

Ми підповзаємо на клич.

Біля чорної туші вбитого коня лежить червоноармієць. Поруч з ним — Володя.

— У чім річ?

— Німецькі розвідники попереду.

— У воронці... кроків за півста звідсіля, не більше,— додав поранений червоноармієць.

— А ти хто?

— Розвідник.

— Важко тебе поранило?

— Обидві ноги... Я весь час за ними стежу... Вони ще в присмерку підійшли, а далі не наважаться... Он там, у воронці, сидять... і курять... димок доносило сюди...

Тяжко побачити отак свого бійця, якому потрібна допомога, а ти не можеш її надати... Ми змушені були залишити його, обмежившися тим, що наклали джгути на рани.

— Будемо живі, підемо назад — заберемо,— обіцяв Володя розвідникові.

— Добре, хлопці... Спасибі, йдіть... Тільки мене... прихиліть до цієї коняки... щоб усе бачити. Я однаково... не боєць...

Говорити йому було важко. Шепіт злітав з губів уривчасто. Він хотів ще хоч раз побачити бій, якщо вже не може взяти участі в ньому. Він хотів побачити ще одну нашу перемогу. Він говорив спокійно й просто, без тих високих слів, які, вмираючи, виголошують герої романів. Я нахилився, щоб подивитися йому в обличчя, але, на-че на зло, жодна ракета не спалахнула в ці короткі хвилі.

Ми залишили йому фляжку з водою і кілька цигарок.

— Ви мені краще, хлопці, махорочки та газету — хай хоч руки щось роблять... Так дуже нудно...

Залишивши його, ми поповзом наблизились до воронки, де сиділи вороги.

Ми не боялися ні шуму, ні пострілу: цієї ночі автоматна черга, вибух гранати було б чути не гучніше, ніж дитячі оплески.

Біля самої воронки ми побачили людей, які збилися докупи.

— Йя, ханнан! — крикнув Самед.— Так ми били вас у Сталінграді!..

Ми залягли, але після двох вибухів гранат у ямі більше не було ні руху, ні стогону.

Пізніше я запитав у Самеда, що означає на його мові: «Йя, ханнан!»

— А хто його знає! Так кричав Ходжа Насреддін, коли бив голоблею ханського візира, який украв у нього дружину...

Морський десант тримався, щільно притиснутий до самого берега. Володя підвів нас упритул до берега моря. На цій крихітній ділянці стояв суцільний гуркіт, ніби по дахові барабанив град. Часті вибухи ручних гранат, голосні вигуки і нестихаючий тріскіт кулеметів та автоматів свідчили багато про що, але невеличкий простір, що відділяв нас від десанту, був увесь зайнятий ворожою піхотою, мінометними та кулеметними точками. Підійти ближче і встановити зв'язок було неможливо...

На зворотному шляху ми знайшли залишеного бійця: він, як і перше, сидів, прихилившися до вбитого коня. Очі його були розплющені, і в них відбивалися спалахи вогнів і вибухів, але він більше не бачив їх...

Коли я повернувся, капітана Мірошника в бліндажі не було.

— Він довго вас чекав... пішов у штаб берегової артилерії і наказав і вам з'явитися туди. Третя печера від нас понад берегом.

Штаби наших наступальних частин розташовані в печерах старих каменярень над стрімким берегом моря. Тут навіть чути плескіт прибою. На море виходили отвори, які вдень служили для спостереження, але ввечері тут не можна було засвітити вогонь, щоб не виявити спостережних точок. У мороці печери крізь шум моря я почув голос нашого капітана:

— Так точно, товаришу гвардії полковник, давно вже вислав. З хвилини на хвилину чекаю на їхнє повернення.

Я зрозумів, що йдеться про нас. Було б нерозумно чекати в темряві, поки на мене звернуть увагу.

— Товаришу гвардії полковник, дозвольте звернутися до товариша гвардії капітана Мірошника,— подав я голос.

— Хто там? — озвався з темряви голос полковника.

— Командир першого відділення першого взводу роти розвідки, гвардії старший сержант Сарталєєв з'явився за наказом командира роти, гвардії капітана Мірошника,— відповів я точно за статутом, як вимагав капітан Мірошник.

— Костя? Дружок з переправи? А казали, що ти в госпіталі пропав,— вигукнув полковник, і я впізнав у ньому старого знайомого, майора Русакова.— Ну, доповідай, Костю.

Я доповів про все, що вважав за важливе.

Мене запитували то наш капітан, то полковник, уточнюючи розташування наших десантників.

— Ну, дякую, друже,— сказав мені полковник. Його сильна рука спіймала мою і в темряві різким рухом притягла до себе.— Ех, хлопчику, хлопчику! — додав він не те, щоб обійнявши, а якось поставивши впритул до себе.

Мені хотілося побачити його обличчя, але вже зовсім темно...

Запищав телефон.

— «Тула» слухає.

— Я «Огірки», Русаков,— озвався полковник.— Слухаю, Іраклію Георгійовичу. Іду... Генерал-лейтенант викликає, хвилин за п'ять повернуся, зачекайте,— сказав Русаков, уже виходячи з печери.— Ти, Костю, теж...

Я згадав переправу. Цигарку, яку він по-дружньому сунув мені. І я був радий цій зустрічі із свідком наших перших кроків дорогами війни...

Виходячи з печери, полковник крикнув комусь: «Лягай!» Тої ж миті перед самою печерою з гуркотом упав ворожий снаряд. Слабенький синюватий просвіт входу став темний, ударило пилом і димом. Десь поруч дрібно падало каміння і грудки землі. Потім у тиші, яка знову запанувала, почувся плескіт прибою, і хтось неголосно, злякано вигукнув:

— Полковник убитий!

«Убитий»... Як часто ми чули й самі вимовляли це коротке страшне слово!.. Скільки разів доводилося навіки прощатися з товаришем, з яким у колі друзів курили одну цигарку, який зігрівав тебе теплою участю й турботою, з яким ділив свою фронтову радість і печаль! З кожним товаришем, який загинув у бою, ти ніби ховаєш і часточку самого себе.

Неголосно вимовлене в цій темній печері слово «убитий» для мене прозвучало голосніше, аніж би його вигукнули цілим взводом.

Тільки-но встиг капітан Мірошник доповісти про десант новому командирові, який прийняв командування замість Русакова, тільки-но ми встигли з ним повернутися до себе, як наша рота рушила берегом моря в голові піхоти, яка наступала.

Над нами висів подвійний вогонь: на нас звалили артилерійський, кулеметний і мінометний вогонь фашисти, і через наші ж голови розчищала нам шлях своя артилерія.

Ми йшли по слідах наших снарядів за вогневою завісою, а коли наздоганяли її, залягали. Тоді наші снаряди розривалися в якійсь сотні метрів перед нами... І знову вогонь переносили вперед і ще вперед, звільняючи дорогу для нового кидка.

Новоросійськ, рідне Володине місто, був останнім могутнім оплотом гітлерівців на східному березі Чорного моря. Німці шалено опиралися, але раптовість ударів піхоти перевертала їхні методичні розрахунки. Вони чекали на звичайну артпідготовку, а після неї — кидка піхоти. Чекання не виправдалися. Піхота навалювалася на них майже водночас із снарядами. Відчайдушна сміливість піхотинців поєднувалася з дивовижною чіткістю і точністю нашої артилерії.

— Йя, ханнан! — нагадував про себе Самед Абдулаєв.— Так ми били вас у Сталінграді! — примовляв він після вибуху кожної своєї гранати.

— Так били, так б'ємо! — відповідав йому Вася Гришин.

Підрозділи, певна річ, іноді змішувалися. Часто на твій крик відповідав незнайомий голос. Яка-небудь влучна фраза, кинута десь на фланзі, підхоплена сусідами, летить далеко на другий фланг і, неодноразово змінюючи свій зміст, повертається до свого автора в новому значенні.

Десь солдат згадає свого загиблого товариша і крикне:

— За Гришу!

Це він відчув, що настала хвилина помсти за бойового друга.

— За Ольгу! — підхоплює сусід, згадавши загиблу подругу.

І раптом, як спалахи гвинтівочних пострілів, підуть по рядах піхоти жіночі імена:

— За Шуру!.. За Любу!..

Всі вони тут, з нами, кожна з них окрилює душу бійця: одних ми захищаємо, за інших мстимося ворогові — і от усі вони прийшли помагати нам у бою...

— За Женю! — долинуло до нас звідкілясь зліва.

— За дружину! — тут же передав могутній голос Самеда.

Але є гасла, які в найзапеклішому бою виголошуються точно, і, обійшовши увесь фронт і повторившися безліч разів, повертаються незмінні. Вони втілюють в собі наші священні синівські почуття до Батьківщини...

Не чекаючи перенесення артвогню, нестримно кинулася наша піхота на зближення з нашим морським десантом. Їм там тяжко. Вони б'ються, спливаючи кров'ю, нехай наше «ура» додасть їм сили, підтримає...

— Ура-а-а-а!..

Тепер ти вже не біжиш — ти летиш на могутній хвилі, тебе несе вперед те напруження, яке наростає в кожному бійці і тепер вибухнуло в цьому крику. Це та мить, якої, буває, чекаєш тижнями. У такі хвилини бою кожен солдат перестає відчувати себе окремо від інших. Його «я» розчинилося, злилося разом з усіма, хто летить уперед крізь полум'я з невмовкаючим криком, який розриває груди й горлянки:

— Ур-ра-а-а!..

Мені не раз випадало пересвідчитися в тому, що наростаючий могутньою хвилею вал наступального штурмового «ура» — один з найгрізніших богів війни.

Коли ми ввірвалися в район яхт-клубу, гітлерівці кинулися врозтіч, кидаючи зброю... У світлі заграви я побачив моряка, який, переслідуючи їх, з розгону жбурнув за ними гранату, потім повернувся до нас і, хитаючись, пішов назустріч. Голова його була забинтована наскрізь просоченим кров'ю бинтом, з-під якого дивилося одне праве око. Він підняв руку з автоматом, ніби для обіймів, але раптом, притиснувши грудьми мою праву руку, прихилився до мене, наче вмить заснув... Я обійняв його.

— Забери руку... Спина... Там живого місця нема,— прохрипів він.

Я відсмикнув руку. Вся долоня була в крові.

Поруч наші піхотинці обіймалися з моряками. Але на вияв почуттів не було часу...

— Вперед! — пролунала команда.

Мені здалося, що це був Володин голос.

— Бий! Тікають! Бий! — лунали багатоголосі вигуки попереду.

Моряк важко похилився на мене, і я відчув, що він втрачає сили, і обережно посадив на якийсь ящик.

— Ну, товаришу, ти тут відпочинь... Прийдуть санітари,— сказав я йому, кидаючись уперед.

— Бач, який: відпочинь!..— почулося вслід.— Я теж уперед... Уперед!

І він майже поруч зі мною нерівним важким кроком побіг переслідувати ворога...

Над ранок німці залишили місто «із стратегічних міркувань», як заспокоював Геббельс стурбованих за власну долю гітлерівців.

Як завжди, на нашу долю випало знищення розрізнених бойових точок, очищення підвалів і горищ...

Петро Ушаков підбіг до ворожої легкової машини, яка врізалася на перехресті двох вулиць у залізний ліхтарний стовп. Розкривши дверцята, він штовхнув ногою зад, який сховався під сидіння...

— Вилазь, собацюро!

З машини з піднятими руками виліз офіцер у знайомій нам чорній формі есесівця.

— Полон, полон...— белькотів він з переляку.

Не встиг Сергій крикнути «стій!», як Петро вже прошив есесівця впоперек грудей автоматною чергою.

— Ти що, Петре!..

Вперше я побачив у Петра Ушакова таке обличчя: його губи викривилися, вуса настовбурчилися, білки очей налилися кров'ю, ніздрі роздулися. Він важко дихав і, зліснo блимнувши на Сергія очима, мовчки почав витягати з кишені фашиста його документи.

— На, ти ж любиш «Золоте руно». Тютюнець наш — покури,— сунув він у руки Володі Толстова коробку.

Вона здалася Толстову надто важкою. Він відкрив її: там було кілька пар годинників, каблучки, сережки, золоті зуби й мости, виламані в розстріляних чи ще живих — хто зна...

Місто, яке лежало в руїнах, продовжувало палати. Дивний вигляд мали окремі вцілілі будинки. Ми обійшли десятки вулиць і не зустріли жителів... Місто було мертве, і кожна купа руїн волала про помсту.

Проходячи повз залишки цегляного будинку на південній околиці, Володя раптом тремтячим голосом сказав:

— Костю, зайдімо...

Я все одразу зрозумів: ми наштовхнулися на те, про що намагалися не говорити з ним у ці тяжкі дні. Ми знали, що Володя родом звідсіля і що його батьки жили тут. Йому було відомо, що вони встигли врятуватися від нашестя фашистської орди, але подальші їхні сліди загубилися.

Тепер він дивиться на руїни й каже «зайдемо», за яким чується «до нас...» А зайти вже нема куди...

Перед нами, як древній склеп, стоять руїни з однією

обваленою стіною, біля якої недоладно стирчить кругла фарбована піч...

— Отут... жили мої...— говорить Володя. Губи його складаються в усмішку, від якої щемить серце.

Він нахилився, розглядаючи кут стіни, навіть провів по ній пальцем. Він нібито щось шукає. Ніяковіючи, незграбно розгріб сміття на підлозі кімнати і показав на фіолетову пляму.

— Тут сестричка Тетянка розлила моє чорнило...— знову всміхнувся він.— Тетянка любила писати, а до школи тоді ще не доросла... я, звичайно, надавав їй стусанів... От бачиш — на печі карлючки: «Т» — це «тато» а от «М» — мама»... А «В» закреслила, бо стусанів надавав їй... Помирилися, лиш коли йшов на фронт, я все ж таки встиг потрапити додому...— Він і далі розглядав піч і раптом, зрадівши, вигукнув: — Костю, Костю, дивись! Знову написала! От бачиш: «В», «В» і «В»! Дивися, скільки разів!..— Він не витримав, голос його затремтів.

Здавалося, йому легше було бачити зруйноване місто, рідне гніздо, ніж побачити цей знак дитячої туги.

За годину, коли ми вже були на машині і їхали на Тамань, Володя знову був такий, як завжди. Він жартував, сміявся, але жодного разу не озирнувся на своє зруйноване місто.

VI

Таманський півострів аж ніяк не найкращий і не найзатишніший куточок на землі. Грунт його постійно просякнутий гнилою водою. Площа лиманів, мабуть, більша за його суходіл. Ноги солдатів раз у раз потрапляють тут у багно. Повзеш — промокнеш, почав перебігати — загруз... Особливо погано тут у березні, коли тане сніг і безперестанку йдуть дощі.

Через весь півострів важкою ходою пройшли німецькі танки й колони машин, потім — наші; і ось тепер він лежить весь посмугований їхніми слідами, вкритий горбами братських могил, купами підбитих машин і горбатими силуетами спалених танків. По глибоко вдавлених коліях тяжких воєнних доріг ліниво течуть каламутні й сонні весняні води.

Після кавказької і кубанської строкатості здається, що цей похмурий півострів притягли звідкілясь і кинули тут, біля західних дверей Кавказу, немов старий килимок.

Таманський півострів відокремлений лише вузькою

протокою від Керченського, який ще зайнятий гітлерівцями. Напевне, наша доля готує нас до стрибка через протоку у Крим. Ніхто, певна річ, нам про це не каже. Але ми дійшли до кінця суходолу. Тих фашистів, яких не знищили, ми скинули в море. Далі нікуди наступати.

Про правильність наших солдатських здогадів свідчить і те, що нас навчають нового мистецтва: ми сідаємо в катер, він описує в морі півколо метрів за п'ятдесят від берега, і ми маємо, стрибнувши за борт, вибратися на берег і тої ж миті відкрити вогонь. Тонути не дозволяється ні за яких обставин. Плавати в одязі аж ніяк не легко. Пристосування, які можуть врятувати від смерті, не допомагають від крижаної води. Але найдивніше те, що при такому купанні ми перестали застуджуватися.

Лишень подумати: як би розохалися матері, дружини, сестри, якби, випадково випавши з човна в таку пору року, ти прийшов додому мокрий! Тут були б застосовані всі сили сучасної науки і всі засоби предків, тебе вклали б у ліжко під ковдри, шуби, перини; напували б гарячим чаєм з малиною, розтирали б і зітхали... А тут — по ковтку горілки, і назавтра знову купання. От і все... Може, половина хвороб людського роду від того, що їх так бояться...

Важко доводиться Петрові Ушакову: він вирішив узяти ручний кулемет і захопив зайву пару дисків, не враховуючи гранат. От він вискочив з води, відстрілявся і, швидко роздягшися, почав викручувати гімнастерку. З Керчі летить снаряд... «Лягай!» Усі впали. Здійнявся фонтан води біля самого берега. Ми піднялися не дуже чистенькі, але особливо «пощастило» Петрові: він підвівся чорний, як негр, від липучої берегової багнюки, сердито витирає зі своїх шанованих усіма вусів липкий бруд.

— От хамство! — бурчить він.

Коли снаряди летять на тебе під час обстрілу, ти бачиш, який небезпечніший, і вчасно падаєш на землю. Але коли з'являється такий, випадковий, усі вважають порятунок від нього якоюсь особливою удачею. Веселе пожвавлення поймає всіх.

— Це свідчить, любий Петре Опанасовичу, як сказав би наш шановний гвардії старший сержант Костянтин Сарталєєв,— навмисно довго і витіювато жартує Володя,— що такого ворога треба негайно поставити перед вами так, аби ви одним стусаном вибили його з Криму, а другим — з Берліна!

Сам Володя, приморський житель, член того самого яхт-клубу, на території якого відбулася при взятті Новоросійська наша зустріч з моряками-десантниками,— чудовий плавець. Він перший вискочив з води, примудрившися навіть не намочити нагрудних кишень, і перший перевдягся.

— Виявляється, в морі вода як вода... Не добре, що дуже холодна...— каже Самед.— У нас в Узбекистані ходити по воді сама радість. А холоду я не люблю.

— Нічого, Самеде, коли з холоду вискочиш у гаряче діло,— одразу зігрієшся! — обіцяє Вася.

Володя жартує з усіма. Він називає Петрові вуса — моржовими, він піддражнює і мене, й Сергія, і Васю, і уральського лісника Єгорушку, паруб'ягу не меншого на зріст, ніж був наш Зонін. Володя запевняє, що той не потоне ні на якій глибині, бо голова все одно стирчатиме з води. На його жарти ніхто не ображається, і тільки Петро, наїжачивши вуса, глухо огризнувся на нього і без жодного натяку на усмішку почав чистити свого записника. Він зберіг його від води, поклавши в пілотку, але не врятував від багнюки, коли впав. Тепер перегортав і діловито витирав кожну сторінку.

— Що, Петре, змило твій рахунок? — наполегливо втягує його в жартівливий тон Володя.

— Ні, мого рахунку не змиеш, він залишиться,— все ще сердито відповідає Петро.

Петро веде свій особистий рахунок по графах: солдати, офіцери, автомашини й танки. Після кожного бою акуратно уточнює свої бойові справи і, лише діставши підтвердження товаришів, пише до свого записника. Його рахунок уже давно переступив за дві сотні, але, як йому здається, він нічого не додав у список після нічного бою за Новоросійськ. Як завжди, у великому бою, особливо вночі, важко врахувати вбитих саме тобою ворогів, а приписувати ціле місто незручно.

Я думаю, що наш Петро повернеться додому з війни суворим і недосяжним для жартів, дуже вимогливим до себе і до людей.

— У твоїй бригаді, де б ти не працював, завжди буде порядок! — завважує Сергій.

— А в твоїй не буде? Ні, друже, ти теж працюватимеш, як і зараз. Ану, Костю, почитай йому ще раз листа від матері. Нехай запам'ятає, як працюють нині жінки: кожна за трьох.

На цю тему Петро може говорити так впевнено, ніби він протягом усієї війни тільки й думає про колгосп, наче завтра увесь взвод виїжджає на сівбу...

— А де той Геленджик? Там, може, буде краще? — запитує Самед у Володі.

— Вода буде глибше, а берег набагато вищий.

— А багнюка?

— Ні, багнюки не буде.

Серед солдатів ходить чутка, що нас перекидають для тренування в Геленджик. З цього робимо висновок, що на нас чекають високі береги і справжнє море. Я не боюся ні моря, ні високих берегів, але в мене є причина шкодувати, що ми підемо з Таманського півострова. Останнім часом я вже зовсім близько чую голос Акботи: її листи доходять до мене на другий день. Десь за цими лиманами чи за тими невисокими червонястими пагорбами живе Акбота. Я тепер навіть співаю казахських пісень у надії, що вона почує, коли проходитиме повз нас. Я співаю найзадушевніші пісні, але співати можна тільки під час відпочинку в бліндажі. Може, саме тому мене й не чує Акбота... Чому б їй випадково не пройти повз наш бліндаж і, почувши знайому пісню, зайти, і, віддавши за статутом привітання, дзвінко й весело вигукнути:

— Товаришу гвардії старший сержант, дозвольте звернутися!..

Однак, яким би не був приємним цей варіант зустрічі чоловіка з дружиною, мені він здається не найкращим. А що, коли переді мною постане жінка в гарно підігнаному військовому вбранні, і тоді просити дозволу звернутися доведеться мені... Відставити!.. Нехай краще вона відповість мені такою ж піснею... Однак війна не опера, і цей варіант швидко розвіюється. Мені дуже хочеться побачити її, але як?..

Війна зруйнувала мільйони родин. У нашому рідному гнізді живе тільки стара мати. Брат — на крайній Півночі, я — на крайньому Півдні... І от відчуваєш десь тут, поруч, близьку істоту, можна сказати — дружину, але вона, виявляється, так само далеко від тебе, як була б удома...

— Чи можу я запитати, чому так спохмурніло ваше обличчя, мій начальнику? — запитує завжди веселий Володя.

— Справжній воїн завжди подолає печалі й скорботи

свого серця,— намагаючись втрапити йому в тон, відповідаю я.

— Самеде, розкажи про муллу Насредділа,— просить Сергій.

— Потім, зараз буде відбій.

— Встигнеш! Он там за косою хлопці ще тільки з води вилазять.

Самед зручно влаштовується і прибирає серйозного вигляду.

Він знає безліч розповідей про муллу Насредділа і володіє даром гумору. В його оповідях мулла Насреддін оживає в окопах Вітчизняної війни, потрапляє в розвідники і забирається в гітлерівський штаб, топить фашистів у якійсь криниці, де йому ввижаються горезвісні «курки» і «яйки», він зустрічається з Рузвельтом і Черчіллем на тегеранській вулиці і ставить їм підступні запитання про другий фронт...

Сигнал на збір. На катерах повертаємось до блінда-жів...

Усі ці дні я пильно спостерігав за Самедом. Він потрапив до нас із госпіталю в останні години перед посадкою на літак, який віз нас до Новоросійська. Він уже тричі ходив з нами в розвідку і показав себе як хоробрий і розумний солдат. У бою за Новоросійськ він сміливо підхоплювався на повен зріст, кидаючи гранату, влучно поціляв, а в рукопашному бою бився чим міг — навіть прикладом. Довгий, худий, сухорлявий... Я намагався вгадати, хто він за фахом: колгоспний рахівник, вчитель початкової школи, може, агроном чи технік-будівельник?.. Але виявилося, що він кіномеханік, який роз'їжджав на мотоциклі по чайханах і колгоспах і примудрявся за вечір прокрутити фільм на трьох-чотирьох екранах. Можливо, звідсіля і взялася його оперативність і акуратність, з якими він виконує і бойові завдання, і найдрібніші доручення.

Він робить усе з якоюсь особливою легкістю, яка часом здається навіть безтурботною. У хвилини небезпеки два ряди його білих зубів сяють усмішкою до товаришів, ніби йому самому ніщо ніколи не загрожує. Самед зійшовся з усіма просто, по-солдатському — на «ти». Тільки зі мною він зберігає статутне «ви» і тон підлеглого, але його гострі карі очі водночас кажуть мені: давай перейдемо на «ти». Жарти зриваються з його вуст і тоді, коли, здавалося б, не до жартів. У кожному випадку він обов'язково згадає народного мудреця муллу Насредділа і його вислів.

Але безтурботність і жартівливість Самеда нікого не дратує, навпаки,— йому всі вдячні...

Коли ми повернулися до себе в бліндаж після чергового купання, я підійшов до нього і простяг свого кисета.

— Мулла Насреддін радить не завжди підкорятися корану,— сказав Самед, скручуючи козячу ніжку.

Примруживши, він глянув мені просто в очі і сказав тоном не припущення, а ствердження:

— Товариш гвардії старший сержант вирішив розібратися, що я за дивак... Вгадав?

— Ні, ні,— пробурмотів я, дещо розгубившися від прямого запитання.— Просто я хотів би взнати, звідкіля у вас стільки цікавих оповідань...

— Від старого друга, якого одного разу зустрів під час бою,— відповів Самед.

— Я чув, що ви із Сталінградського фронту...

— Так, довелося,— промовив він коротко, і його обличчя спохмурніло від спогадів про пережите.

— А чому ж ти не розповіси нам про сталінградські бої? — спитав я, відчуваючи, що йому самому хочеться поділитися спогадами.— Сталінград і для нас рідне місто. На Кавказі ми теж билися за нього... Розкажи!

— Цього не розповість вам жоден солдат,— відповів Самед.— Мабуть, і цілий полк солдатів не розповість. Хіба що зібрати батальйон генералів, вони як-небудь з цим упораються...

— А ти розкажи, що сам бачив.

— Не так уже й багато... Адже солдат бачить лише те, що в нього на лінії прицілу... Три місяці і три дні я майже не рухався з місця. Ми утримували будинок. Це був чудовий будинок — з кам'яними склепіннями, залізобетонними балками, йому б віки стояти. Праворуч від нас був великий гарний театр, за ним відкривалося широке, чудове місто. Спочатку я сидів з кулеметом на горищі. Через три дні знесло верхній поверх. Ми спустилися нижче, замість розбитого кулемета поставили новий. Тоді стало видно менше, театр усе закрив перед нами, окрім найближчої вулиці. Потім щодня у нас розбивали по поверху, і ми опинилися в підвалі. Над нами висіла наполовину завалена стеля та стирчали бетонні стовпи,— от ми їх і захищали... Ти був у Самарканді? Ні?.. До повернення Аксан-Теміра [1] з війни його найвродливіша дружина Бібі-

[1] Аксан-Темір — кульгавий Тимур.

ханум наказала побудувати дивовижну мечеть. Коли дивишся на неї, завжди шкодуєш, що час зруйнував цю красу. Але час працював шість століть, а тут у нас на очах ціле місто перетворилося на руїни гірші, ніж мечеть Бібі-ханум... За три місяці від нашої роти зосталося тільки дев'ять чоловік... Ми забули, яким буває обличчя людини, коли вона сміється... забули, як звучить голос, коли людина жартує... Коли нас залишилося семеро, німці кинули прямо на нас батальйон в атаку. Командир послав мене просити підмоги. Поки я пробирався крізь камені, чавун і залізо, які сипалися, наступила ніч... Підкріплення мені не дали, я повертався назад і чув, як німці насідають на нас. У ті хвилини я думав про те, що треба будь-що дістатися живим до своїх хлопців — адже я був для них усе-таки підкріпленням... І тут я зустрів старого друга, який шепнув мені кілька слів і примусив мене всміхнутися. Це був мулла Насреддін. Так ми з ним і повзли по руїнах, обговорюючи його пораду. Коли дісталися до наших, живих було тільки троє. А фашисти все насідали... Але ми з Насреддіном зіпсували їм усе. «Йя, ханнан!» — закричав Насреддін, кидаючи гранату, і, вискочивши з укриття, кинувся з автоматом назустріч фашистам... Я за ним, а хлопці за мною — і фашисти втекли. Насреддін обдурив їх: вони подумали, що у нас з'явилася ціла свіжа рота. Ми з Насреддіном одержали за це орден Вітчизняної війни і відтоді домовилися не розставатися...

Самед усміхався весело й тепло. Я міцно потис йому руку.

— Гаразд, любий Самеде, воруши частіше муллу Насреддіна. Нехай воює з нами. Гарний солдат на війні ніколи не зайвий!

Солдатські чутки виправдалися. На світанні наш катер на найбільшій швидкості зробив своє звичне півколо на новому місці — під високим берегом Геленджика.

— Це фальшивий Геленджик,— шепнув мені Володя, але не встиг пояснити, що означає «фальшивий», і стрибнув за борт.

За ним — Самед, Єгорушка, Петро, Сергій, Василь...

Підходив і другий катер...

Самед і Єгорушка, дістався дно ногами, хотіли йти до берега.

— Пливти! — крикнув я.

До ранку ми тричі атакували берег з моря під тріскіт автоматів і вибухи «гранат» з берега, де був уявний «ворог».

Володя був чудовий плавець, але Петро випереджав його і швидко відкривав вогонь. Виринувши з крижаної води, немов з-під важкої ковдри, він раніше за всіх давав чергу з ручного кулемета, подавляючи береговий вогонь «ворога». Найгірше виходило в Сергія. Він останній виходив з води і останній видирався на каміння.

— До вечора я зрівняюся з усіма, от тільки заміню чоботи — великі! — казав Сергій.

Холодне сонце піднімалося з-за хребтів, коли ми, нашвидку викрутивши одяг, одяглися й схопилися за фляги.

— Магомет не велів пити вина! — сміявся Самед, стукаючи зубами об горло фляжки.

Випивши ковток, Сергій робить «біг на місці», а Ушаков усе ще викручує свою гімнастерку.

— Міцніше тисни, щоб більше не промокало! — підбадьорюють вони один одного.

Ми вже вдяглися й вилили воду з чобіт, і хоч по тілу від ковтка спирту вже розливається тепло, зуби цокають і не вистачає веселого, дружного сміху, аби повністю зігрітися. Адже сміх — це внутрішній вогонь людини.

— У аллаха була два дружина...— раптом, зумисне спотворюючи мову, починає Самед один із своїх анекдотів.

Від несподіванки піднімається спільний регіт.

Наш дружний сміх, відлунюючи в голих прибережних скелях, привернув увагу трьох чоловіків, які сиділи неподалік на камінні. Вони рушили до нас. Ми впізнали капітана Мірошника. Поряд з ним двоє в мішкуватих авіакомбінезонах. Давши команду «струнко!», я чекаю наближення капітана. Переборюючи озноб, хлопці виструнчилися. І раптом у тому пілотові, на якому були погони підполковника авіації, я впізнав найближчу мені людину: до нас підходив Шеген.

Я стояв перед ним мокрий, змерзлий, але сповнений гордості за пройдений мною шлях. Його очі зустрілися з моїми і відразу зігріли всього мене. Шеген, як старший з офіцерів, подав команду «вільно!» і звернувся до Мірошника:

— Тут мій братик у вас, товаришу гвардії капітан.

Ні, ми не кинулися один одному на шию, не цілували-

ся. Нічого такого не відбулося. Ми навіть не поплескали один одного по плечу...

Кожен з нас, роздивившись іншого ближче, зрозумів, як воював і як воює інший.

Шляхи наші перехрещувалися не раз, коли Шеген пролітав над моєю головою. Це бувало, як виявилося, так часто, що він знав усе, що я міг йому розповісти.

Мабуть, згадавши своє колишнє ставлення до мене, Шеген мимохіть зауважив:

— Ну, ти в цій війні побачив, напевне, набагато більше, ніж я зі своєї висоти...

Я промовчав.

Непомітно ми торкнулися теми, яка колись здалася мені дитячою для розмови з Шегеном.

— Пригадуєш свій перший день у Гур'єві? — спитав він мене, і в його очах я прочитав усе наше гур'євське літо.

Переді мною встало і саме місто таке, як я його вперше побачив: скупчене, тісне, шумне, як базарна юрма. Мені тоді здавалося, що будинки поставлені так близько один біля одного тому, що всі люди живуть на базарі, а місто і є базар. Не те що в аулі... Пошле тебе Кара-Мурт покликати дядька Сабіта. І простягається перед тобою ціле поле — ні вулиць, ні провулків. Побіжиш через усі двори, перестрибнеш через знайомого пса, гайнеш іще вбік, аби перестрибнути ще й через прив'язане телятко, пробіжиш по дахові землянки... Тепер навіть дивно, як така землянка не обвалювалася на своїх мешканців. У такій землянці жив і я, в такій землянці народився і жив у ранньому дитинстві Шеген. Ми з ним могли пригадувати навіть те, що переживали колись нарізно,— так багато спільного було в нас на самому початку життя...

Перебиваючи один одного, згадували ми те, що переживали разом.

— Пригадуєш нашого міліціонера? — з теплотою в суворих очах нагадує Шеген, і, не дочекавшись моєї відповіді, сам із захватом відповідає: — Як він хотів, аби ми вчилися!..

— Він тепер головує в нашому колгоспі.

— Та ти що? Дай його адресу. Я напишу й вишлю йому карточку,— Шеген дістає записника.— От, до речі...— він простяг фотографію маленької жінки з дитиною на колінах,— дружина й донька. Дружина тебе знає не

гірше, ніж я. Цілий місяць під час відпустки я розповідав їй про наше дитинство.

Шеген записав до записника адресу нашого голови колгоспу, потім і мою, відірвавши аркушик, написав номер своєї польової пошти. Згорнувши аркушик, він віддав його мені, а я сховав за закот пілотки.

— Знаєш, Костю, давай не будемо більше один одного втрачати з очей. Напевне, разом дійдемо до Берліна... До зустрічі,— прощаючись, мовив він.

— У Берліні?

— Та що ти! Побачимося раніше. Адже тепер я знаю, що ми весь час сусіди і воюємо разом.

Днів через два ми навчилися миттю вибиратися на берег з води, і навіть Сергій не відставав від інших.

Нам видали нове обмундирування. Чоботи були на таких товстих підметках, що на них можна було дійти не тільки до Берліна.

Вночі перед строєм усієї роти командир прочитав нам спеціальний наказ верховного головнокомандуючого по нашій частині: на цю ніч був призначений десант на Керченський півострів.

На наказі ми написали свою солдатську клятву виконати бойове завдання.

VII

Чорний берег нічного бурхливого моря. Різкий вітер пронизує нас, і неприємно думати про те, що в цій холодній, ревучій воді нам доведеться ще купатися. Ми чекаємо, поки підійдуть катери.

— Готуйся! — лунає команда Ревякіна в розташуванні сусіднього взводу, метрів за двадцять від нас.

Ми вже давно готові. Солдатські збори не складні. Крізь вуркотіння моря вітер доносить до нас рокіт моторів. Ідуть? Ні, обман слуху...

Я писав Шегенові листа, коли в бліндажі з'явився Ревякін. Він прийшов поговорити про майбутнє завдання.

— Ви маєте здійснити десант у тил ворога. На якийсь час цей десант може бути відрізаний...

Ревякін готував нас до найбільших несподіванок.

Йшлося про те, про що говорив Володя Ушакову: сильним стусаном вибити ворога з Криму. Для цього насамперед треба було створити плацдарм. Наше завдання

полягало в тому, аби видертися на Керченський півострів з його південного боку. На північному давно вже трималась одна група...

На завершення розмови Ревякін витяг із сумки і поклав перед собою кілька складених трикутничків — листів. І по тому, як його погляд зупинився на мені, я зрозумів, що один з них від Акботи. Ревякін давно вже навчився розпізнавати її листи по почерку.

І справді, коли він роздав нам листи, один був мені, другий — Васі... Розкривши його, я аж підскочив: він був написаний сьогодні вранці...

— На листи відповідайте сьогодні ж, краще зараз,— багатозначно підкреслив Ревякін.

Але ми й самі розуміли, що після такої розмови до початку бойової операції мине не багато часу.

Отже, Акбота десь поряд. Може, за кількасот метрів... Може, завтра я зміг би її розшукати.

А раптом ми справді ще нікуди не підемо сьогодні! Адже ж може бути, що операція відбудеться не сьогодні, а завтра?..

Однак про всяк випадок я написав їй листа, доручаючи її піклуванню Шегена, заочно відрекомендувавши його як свого старшого брата. В листі до Шегена я висловив прохання розшукати Акботу і повідомив її адресу. Не соромлячись у почуттях, я розповів, як боляче довідатися, що вона зовсім поруч, а в мене вже нема ні часу, ні можливості розшукати її. Про майбутній десант я нічого не писав.

Закінчивши обидва листи, я витяг із-за закоту пілотки аркушик Шегена, на якому він написав номер своєї польової пошти... Я глянув на нього і зажмурився, немов від блискавки: це була та сама чотиризначна цифра, що й на адресі Акботи, тільки після цифри замість звичного «А» стояла літера «Д».

Війна забороняла нам повідомляти один одному про точне місце перебування частини і про її характер. Я, щоправда, писав Акботі, що я розвідник, вона ж, як жінка, була педантичнішою, ніж я, і не писала нічого... Але як же я сам досі не додумався, де в армії місце «командирам вітрів» і «господарям хмар»!.. «Треба бути цілковитим дурнем і бовдуром, щоб не зрозуміти, що вона в авіації!..» — докоряв я собі.

— У першому кварталі план перевиконаний на двадцять три! — випалив Гришин.

— На двадцять три? — Я не зрозумів, про що він мені повідомляє.— Зачекай, який план?..

— Як-то — який? Ти звідкіля впав? Квартальний!

— Квартальний?

Він хитнув головою.

— Карагандинський! Що ж тут незрозумілого! І завод пустили...

— А... так, так... Вітаю...

Вася відповідає: «Дякую». Він уже так зріднився з Карагандою, що моя нетямущість його образила. Він думав потішити мене звісткою з батьківщини, і йому здалося, що я не досить радо прийняв його повідомлення...

Але я думав про інше. Якщо ще залишиться завтрашній день, я відпрошуся в Мірошника на аеродром з попутною машиною. Я знаю, що він тут, лише за десять кілометрів звідсіля...

Однак саме в цей час нас вишикували, і от ми стоїмо, очікуючи прибуття катерів.

Я розповів Володі про те, що сталося, зізнавшися, що тепер я боюся знову опинитися далеко від дружини. В мене щойно створилася ілюзія близькості і відносного благополуччя в нашій з Акботою «родині» — і от маєш...

— Ходжа Насреддін говорив мені якось,— втрутився Самед.— «Погано чоловікові, якщо він не знає, де його дружина і що вона робить. Але аллах посилає чоловікам такі випробування, щоб вони знали, що дружини теж не люблять невідомості про долі своїх чоловіків...»

Самед перервав свою мудру тираду, прислухавшись до гуркоту хвиль. Так, це вже не просто рокіт хвиль, це мотори... Отже, йдуть катери.

Мотори гудуть сильніше. На чорній хвилі мелькнули при світлі місяця, який з'явився між хмар, силуети катерів. Вони злітають на гребенях хвиль і знову відходять, боячись каміння.

— Готуйся! — лунає поряд з нами команда капітана Мірошника.

Висячи на хвилі, з моря виринає катер і затримується біля берега.

— Йя, ханнан! — вигукує Самед, ввалюючись у катер.

Поруч я бачу величезну фігуру його сусіда, Єгорушки. Я впізнаю решту хлопців, які стрибають на палубу. Ми всі тримаємося за поручні. Хвиля підкидає катер разом з нами, але от він стає важчий і стійкіший від нашого вантажу. Капітан уже на катері.

— Сарталєєв, усі повантажилися?
— Так точно!..
— Горін, ваші теж усі?
— Так точно.

Напереріз гривастим хвилям, то злітаючи на них, то сповзаючи, як з гори, униз, іде наш катер. Коли він, немов жук, виповзає на гребінь хвилі, нам на мить видно інші катери. Спочатку вони були поруч, тепер розходяться і зникають.

Море б'є наше суденце спереду, ззаду, в боки, підкидає вгору й кидає в прірву...

— Дно пекла не глибше,— зауважує Самед.

— А ти бачив?

— Сам не бачив. Ходжа Насреддін листа звідти написав...

На нас промокло все до нитки. Зігрітися рухами не дає тіснява. Задубілі пальці не відчувають поручнів, за які ми тримаємось. А рульовий сміливо розтинає хвилі.

— А що іще пише Ходжа Насреддін? Розкажи, Самеде...

У відкритому морі катери підтяглись і зблизилися. Ми знову побачили при місяці, яка ми грізна бойова армада. І от, круто повернувши, катери помчали до берега...

Який би не був сильний гул моря, німці почули звук моторів і відкрили вогонь. Над нашими головами заревіли фашистські літаки, і раптом високо над нами почали засвічуватися вогні освітлювальних ракет, яскраво осяваючи нашу флотилію. Обстріл з берега сильнішав. Снаряди падали між катерами, здіймаючи фонтани води.

— Йя, ханнан! Попади!

Самед приклався і пострілом збив вогонь, який завис над нами...

Черги трасуючих куль злетіли з катерів по ракетах, гасячи вогні. Але снаряди густіше й густіше сипалися на десантників.

Наш катер швидко плив до берега. За ним у світлі ракет вирували два довгі сиві буруни. Біля берега стояла стіна вогню — ракети, трасуючі кулі, вибухи снарядів. Але наш катер був чомусь поза цією зоною, ніби воювали не з нами: кулі свистіли вище наших голів, літаки бомбили ззаду...

— Ми відірвалися від решти,— спокійно зауважив Мірошник,— але для нас це па краще...

Зрозуміти думку капітана було не важко. Фонтани води залишилися в нас за кормою. Пройшовши освітлену смугу, катер знову потрапив у густий морок. Ми проскочили зону вогню, і перед нами уже чорнів берег...

— Ніхто не поранений? — запитав капітан.

— Начебто ніхто.

І тільки через хвилину, переборюючи ніяковість, зізнався Сергій:

— Мене трішки зачепило...

Виявилося, що він поранений у праву руку. Ніяка інша його рана не засмутила б нас так, як ця. Нехай він нині солдат, але ми бачили в ньому майбутнього художника.

— Зовсім дрібниця...— бурмотів він, коли йому перев'язували рану.

— На цьому ж катері повернетесь назад! — наказав Мірошник.

Неподалік від берега катер зробив своє звичайне півколо.

— Стрибай! — скомандував капітан і перший кинувся у воду...

Так ми розсталися з Сергієм, навіть не встигши попрощатися. Хто зна, як він добереться, все-таки краще було б бути разом... Один тільки Петро, знімаючи з нього автомата і гранати, встиг обійняти його, перш ніж стрибнути в море, яке кипіло біля берега, немов казан.

Вистрибнувши, я відчув під ногами морське дно, але над моєю головою зімкнулася глибока крижана вода, яка в першу мить просто скувала рухи. Інстинкт рвонув моє тіло вгору. Я вискочив до пліч над водою і на повні груди вдихнув нічне повітря. Хвиля підхопила мене, обкотила, понесла, і я відчув було під ногами камені, але важким ударом мене перекинуло знову і потягло на глибину. Наступний удар знову викинув мене на каміння. Я вхопився за нього і в момент відливу встиг утекти від хвилі...

Переді мною в мороці виросли двоє. Я вмить згадав про свій автомат і звів його.

— Відставити! — неголосно зупинив мене капітан Мірошник.

Кожен по-своєму переборював підступність морського прибою. З води вибралися всі. Пілотки, сумки і все інше зайве залишилося в морі. Автомати і боєприпаси збереглися повністю. Море відпускало бійців по одному і по

двоє. Викинутий одним з останніх, Самед кинувся до Володі.

— Йя, ханнан! — крикнув він.

Перед нами височів крутий кам'яний берег. Майже над самими нашими головами два німецькі кулемети, наче знехотя, з паузами, посилали черги в морський простір. Німці бачили, що катери відійшли, вважали десант відбитим і, очевидно, огризалися про всяк випадок. Так собаки одного аулу лініво відгукуються на бійку в сусідньому.

— Тут справжній рай,— сказав Самед,— тільки плову не вистачає!

Але ми й без плову відпили з фляжок по ковтку спиртного...

Десь, набагато лівіше від нас, тривав і не слабшав артилерійський обстріл моря. На морі більше не було видно жодного катера, який ішов би в наш бік. По рухові ракетних вогнів, по розривах шрапнелі і по польоту трасуючих куль з берега можна було припустити, що десант повернув назад. Бій на морі не був ні в наших планах, ні в можливостях.

Лежачи на животах під самою береговою кручею, ми за пропозицією капітана Мірошника відкрили першу «воєнну раду»...

Очікуючи, що німці почнуть зараз «прочісувати» берег, ми вислали в обидва боки вздовж вузької берегової смуги по одному бійцеві в дозор.

— Ширина території у нас зараз рівно п'ять метрів. Над нами каміння, а за спиною море. Це і є саме те, що називається «в тісноті, та не в образі»,— сказав капітан бадьорим і навіть дещо веселим тоном.— Відступати нам, друзі, як бачите, нема куди. Зате для наступу простору скільки хочеш. Значить, ми з вами підемо в наступ. Адже півострів наш, радянський. Доведемо німцям, що ми господарі нашої землі, нехай вони відступають від нас!

Ми пам'ятали клятву, яку дали при оголошенні наказу. Наша «воєнна рада» вирішила наступати.

Кожен розумів, що десант з двох десятків бійців не здатний брати міста. Але утримувати територію, з якої він допоможе наступному, більшому десанту, може, якщо не втратить голову. Цією головою для нас був капітан Мірошник. А двадцять бійців, які знають собі ціну, під командою розумного й сміливого командира могли стати силою. Ми знали, що прийшли сюди не на прогулянку. Всі були готові до того, що тут, можливо, доведеться

віддати життя за Вітчизну. Але це не означало, що ми збираємося загинути абияк...

Кулемети німецької берегової охорони продовжували ще про всяк випадок обстрілювати темне вируюче море, зрідка освітлюючи ракетами прибережну смугу.

Поки ми лежали під кам'янистим берегом, задерши ноги, щоб з чобіт повитікала вода, шинелі наші трохи висохли, зброя була оглянута і приведена в належну бойову готовність. Капітан розділив наш загін на дві групи. Лівим крилом він командував сам, праве передав мені.

Карта місцевості була нам усім знайома. Мірошник її уточнив.

— Якщо ми не дуже далеко відхилилися, то за три кілометри звідсіля повинне бути село, яке нам треба проскочити зі швидкістю кулі. За півкілометра на північ є курган. Згідно плану великого десанту, наша рота була призначена на захоплення цього кургану. Будемо діяти так, як було наказано. Бойове завдання залишається попереднім: взяття найбільшої над берегом висоти на північ від села. Усім зрозуміло?

— Так точно, зрозуміло.

По тому капітан дав кожному бійцеві окреме гасло, аби голосів здавалося більше: «Смерть фашистській гадині!», «За радянську землю!», «Смерть окупантам!», «За Крим!», «Уперед до Севастополя!». Тільки-но капітан виголосить своє гасло «За Батьківщину!», голоси бійців не повинні змовкати, поки не досягнемо кургану.

Капітан Мірошник розподілив між нами також і команди:

«Український батальйон, уперед!»

«Казахський батальйон, уперед!»

«Узбецький батальйон, за мною!»

І нікому не здалося смішним, що в кожному «батальйоні» по одній людині. Ми мали замінити цілий полк.

— Просуватися мовчки, поки не наштовхнемося на опір. Орієнтуватися по мені,— закінчив капітан.

Я йшов зі своїм відділенням, дотримуючись встановленого капітаном інтервалу між бійцями в десять метрів. За п'ятдесят метрів від нас з лівого боку йшов зі своїми бійцями наш капітан.

Ми вибралися нагору безшумно, але на першій же півсотні кроків від берегової кручі осине гніздо загуло, і зав'язався бій.

Наш капітан крикнув своє гасло. Я протяжно прокричав найдовшу в світі команду:

— Ка-аза-ахський ба-та-ль-йон, упе-ред!

Командири наших «батальйонів» прокричали не менш грізні команди, загриміло «ура», і наш «полк» рвонувся в атаку крізь тріскотняву автоматів...

Ми справді наступали на ворога, як цілий полк, і разом з тим рухалися до наміченої мети — кургану. Досвід підказував, що там мають бути окопи, а може, й кулеметні гнізда...

Наші голоси лунали не змовкаючи. Самед горлав своє дивне й люте: «Йя, ханнан!» Ми закидали гранатами кілька німецьких окопів і, не вступаючи в рукопашний бій, пронеслися над ними до мети. Захоплені зненацька, німці кидали гранати, які вибухали вже за нашими спинами на безпечній відстані. Інші, налякані шумом і вибухами, кидалися навтьоки.

Як було наказано, «зі швидкістю кулі» ми проскочили село, пустивши по вулицях віялом автоматні черги.

Перед нами на тлі неба вималювався горб наміченої висоти. З висотки з двох точок у темряву вдарили кулемети. По нас били не лише ці два кулемети: били справа і зліва, спереду, ззаду, били на голоси, на вибухи гранат, на звук здійнятої нами стрілянини.

Піднята німцями метушня нас і врятувала: збоку здавалося, що ведеться могутній перехресний вогонь великого нічного бою. Найменше тут було, звичайно, нашого вогню. Але німецька стрілянина допомагала нам,— ми вже перебігали через вороже розташування, і піднята навздогінці нам стрілянина вражала самих же німців, які, певна річ, сприймали її за вогонь ворога. Їм здавалося, що полк, а може, й два ввірвалися на півострів і в темряві, змітаючи все на шляху, рухаються вперед...

Ми дісталися до кургану з такою швидкістю, що кулемети обстрілювали лише наші сліди. Начебто поступово прокидаючися, на постріли озивалися кулемети по всій околиці. Німці, нервуючи, відкривали вогонь по всьому острову. Як зізнався потім капітан Мірошник, у нього так само, як і в мене, на мить з'явилася надія, що ми не самі, що то, мабуть, слідом за нами пішли в атаку бійці, які висадилися на всьому узбережжі...

Ми вже біля самого кургану, і над нашими головами свистять тільки випадкові кулі. На курган ми видерлися без жодного пострілу, прикриті темрявою, потім, піднявшися, атакували вершину... Декілька сірих постатей

вискочило з темних окопів під нашими автоматними пострілами.

— Лягай! — скомандував нам Мірошник.

Почулися вибухи. Наші гранати полетіли в щілину доту...

— Хенде хох! Йя, ханнан!..

Гарнізон фашистського доту був знищений.

— І на хвилину не припиняти обстрілу схилів кургану! Знайдіть ракети, пускайте на всі боки! Нехай вважають, що курган їхній...

Володя і Єгорушка почали палити із залишених німецьких кулеметів.

— Сарталєєв, іди оглянь розташування і доповіси, яке в нас хазяйство!

Бійці працювали чітко й швидко. Дот був очищений від убитих німців, у небо злетіли ракети...

Я з Петром оглядав укріплення, капітан знайомився з хазяйством усередині бліндажа.

Висота була добре укріплена, але ще не було закінчено обладнання. Головне приміщення залізобетонного доту з'єднувалося підземними ходами сполучення з двома бічними кулеметними гніздами. Глибокі криті траншеї вели до замаскованих бойових окопчиків стрілків-автоматників. Тут був навіть бетонний артилерійський майданчик для кругового обстрілу, але без гармати.

Я доповів про все. Капітан Мірошник непорозуміло стенув плечима.

— Якого ж дідька вони так дешево віддали нам цю фортецю?

— Не ображайтеся, будь ласка, на них, товаришу капітан,— подав голос Самед, який рахував трофейні боєприпаси.

Розбираючи залишені трофеї, ми знайшли план захопленого укріплення. Підрахували свої втрати. До вершини кургану не дійшло сім чоловік. Ми були впевнені в тому, що серед наших бійців ніхто не здався в полон. Для трьох з половиною кілометрів бойового шляху і для такої операції, як взяття домінуючої висоти в самому центрі ворожої території, це були казково малі втрати. Якби така операція була проведена батальйоном у повному складі і висота захоплена із втратою третини бійців,— операцію можна було б вважати виконаною на відмінно.

Капітан накреслив по плану, де розташувати вогневі точки.

Наша рота — як головний загін десанту — має підняти над курганом прапор. Петро вийняв з-під шинелі довірений йому прапор Ростовського райкому комсомолу.

— Товаришу капітан, дозвольте підняти наш прапор над дотом!

— Зачекаємо, сержанте Ушаков.

Телефон гудів безперервно.

— Сарталєєв, покликати до мене Гришина! — наказав капітан, розглядаючи документи вбитих німців.

Вася з'явився.

— Візьміть трубку. Ви будете обер-єфрейтор Груббе. Скажіть, що в нас усе спокійно, атаки відбиті.

Вася взяв телефонну трубку і заговорив по-німецькому:

— Алло! Так точно... Обер-єфрейтор Груббе... Так точно... У нас усе спокійно... Так, так. Мій голос? Я не Груббе? — обличчя Васі витяглося.— Обер-лейтенант Вайсберг спить... Так... Я не Груббе? Я свиня? — і раптом Гришин закінчив російською мовою: — Сам ти мерзотник, собака! Спробуй сунути носа!

— Ти що? — підскочив на місці Мірошник.

— Все одно не вірить. По-російському лається, мерзотник! — пояснив Василь і продовжував кричати в трубку: — Я більшовик, а ти сучий син, фашист! От ми вас тепер і придушимо!.. В полон? Ну-ну! Не на тих напали!.. Нічого, нас тут вистачить! Чого? Дурень ти! Спочатку візьми курган, а потім подивимося... Мотузок на всіх не вистачить. Залиш собі вдушитися!

— Ну, годі, пошли їх до біса! — наказав Мірошник.

— Наш генерал наказав послати тебе...— розійшовся Гришин.— Винен, товаришу капітан! — витягся він перед Мірошником, кинувши трубку.

Мірошник махнув рукою.

— Ушаков! — покликав він.— Розгорніть над дотом радянський прапор.

VIII

Перша ніч минула в підозрілому мовчанні й виснажливій тривозі. Нічого нового в наше становище вона не принесла.

На найменшому острівці, який тільки може бути в світі, в повній невідомості про те, що відбувається навколо і що чекає вранці, залишилася жменька радянських бійців.

Десант не вдався. Потоплені наші катери чи відбиті, повернулися вони назад чи половина їх лежить на дні моря,— ми нічого не знали. В наш бік не бив жоден постріл, тільки зрідка з оточуючого нас ворожого світу злітали вогні кольорових сигнальних ракет. Наша охорона, в свою чергу, випускала освітлювальні ракети — їх було в нас достатньо.

В центральному приміщенні доту нас семеро...

— Теж пускають вогні,— вголос зауважив Самед, який спостерігав крізь щілину.

Ніхто не відповів йому. Думки всіх були зайняті зовсім іншим. Ми всі сидимо мовчки й нерухомо, наче кожен приріс до свого місця. Окрім втоми, нас обсіли ще й важкі думки.

Тільки вчора ми мріяли в цих нових чоботях дійти до Берліна, а зараз сидимо в незвичній, гнітючій тиші, відрізані від рідного радянського світу. Кожен удає, ніби йому хочеться спати, і треба було б поспати, аби стати бадьорішими і боєздатнішими: адже через дві години треба змінити бійців, які сидять у гніздах. Але сон не бере нас. Усі сидимо або лежимо на нарах, і кожен вперто думає.

— Товариш Насреддін якось сказав мені: «Те, що думаєш ти, може думати і твій ворог»,— звернувся Самед до Володі.— Про що твої думки, друже?

— Про те, що німці вважають, що ми вже в їхніх руках.

— Ай-яй-яй! Ніколи не вважай ворога дурнішим, ніж ти! — заперечив Самед.— Ворог не дурний, він розуміє, що в такій ситуації може опинитися й він.— Самед переходить на свій звичайний тон.— Ти, мій любий Володю, кажеш так тому, що боїшся. А мулла Насреддін говорить: «Якщо хочеш здаватися ворогові страшним, то насамперед не бійся сам».

— А про нас він нічого не сказав? — усміхається Вася.

— Оце про нас і сказав!..

— А твій мулла був на війні? — звернувся до Самеда Єгорушка.

Він ніколи раніше не чув імені мудрого жартівника, тому ніяк не може розібратися, хто ж він такий, той Насреддін. Між іншим, навіть я, казах, і то не зразу второпав, у чім тут справа. Спершу я думав, що кожного разу Самед пригадує вислів мулли, який він узяв із розповсюджених у народі анекдотів про Насреддіна, що їх чув і я.

Але з часом зрозумів, що помилився. Самед нічого не цитував, він творив власного Ходжу Насредднна, по-новому освітлюючи його образ, створений батьками й дідами. Так, напевне, і народжувався у віках з вуст сміливих передових людей Насреддін — життєлюбний борець за правду, простакувато-хитрий і веселий філософ, який ненавидів тиранів і допомагав людям зберігати бадьорість і впевненість у кожній важкій справі. Тепер наш Самед прикликав Ходжу Насредднна в армію, і той чесно служить народові, допомагаючи нам у тяжкій солдатській праці...

— Е-е, мулла Насреддін такий, брат, вояка — все життя воював один проти тисяч! — відповів Єгорушці Самед.— Нікого не боявся...

— Он воно як! — шанобливо сказав той.— Мабуть, Героя одержав? Герою чого ж боятися, на те він і герой.

— А ти не герой? — піддрочив Самед.

— Який я герой,— відмахнувся Єгор.— Я хіба вихваляюсь! Я й дружину боюся. Як вона розгнівається — я гайда з хати в ліс...

— А в лісі ведмідь! — усміхнувся Володя.

— Ведмідь — не біда. Я трьох заколов та п'ятьох застрелив.

— Один ходив на ведмедя? — втрутився Петро.

— Що ж, я дружину поведу на нього, чи що!.. Шинка з нього хороша,— раптом завершив Єгор.

— От би нам!

— Товариш Ходжа Насреддін радить не мріяти про те, що неможливе. На Керченському півострові не знайдеш жодного шматочка ведмежини.

— Вранці одержите сухарі,— сказав я.— Капітан велів оголосити, що запас дозволяє видати кожному тільки по триста грамів.

— А на скільки днів вистачить? — запитав Петро.

Це було необережне запитання. Запас продуктів для гарнізону — завжди воєнна таємниця. Але навіщо зберігати таємницю від цих хлопців? Це були надійні, досвідчені бійці. Я не приховав од них правду.

— Запас на два дні,— відповів я.

— Тоді, значить, треба зменшити. Хай буде хоч на три,— рішуче заявив Петя.

— Наші фляжки дадуть нам ще два дні — от і п'ять,— усміхнувся Самед.

— А вода? — запитав Володя.

— Вода? «Коли нема води,— каже Ходжа Насреддін, подумай про саксаул: живе в пустелі, води ніколи не бачить, а терпить, росте!»

З ним усі погодилися.

Я запитую себе: що це — бажання прожити на два дні довше чи бажання довше протриматися в бою? Але, власне, це пусте запитання. Як говорить Шеген,— метафізика. Адже хоч круть, хоч верть, а виходить те ж саме: зайвий день життя — зайвий день у бою...

Вранці ми визначили становище. Виявилося, що займаємо вершину одного з курганів, розташованих широким колом по морському узбережжю навколо древнього Керченського городища. Якщо навіть кожен з них мав по такому ж доту, наш мав перевагу: він височів над усіма.

Уночі нам здалося, що ми відійшли далеко від берега, але з кургану побачили, що море зовсім поруч — не більш як кілометр по прямій. Було видно, що від горбів до моря раніше тяглися колгоспні сади. Тепер тут усе було зрите й випалене. Обгорілі руїни лежали подекуди серед пустки. На північ від нас сяяло холодною лисиною озеро, на сході виднілося місто Керч. Зруйновані околиці всоте підтверджували, що Гітлер хотів перетворити всю нашу країну на пустелю.

Навколо зайнятого нами кургану маршірували німецькі солдати.

— Тут фронт, а вони стройовою зайнялися! — здивувався Єгор.

Мірошник, який дивився в трофейну стереотрубу, пояснив:

— Вони хочуть показати, що не бояться нас... Мабуть, зрозуміли, що собою являють наші грізні нічні «батальйони».

— От негідники! — вигукнув Петро і припав до свого кулемета.

Курган оточений двома рядами окопів, призначення яких — захищати його. Німці вже оточували нас кільцем і йшли до цих окопів.

Ми не звикли бачити ворога так близько і не стріляти в нього. Кожен чекав команди «вогонь», і кожен приготувався до стрільби, зайнявши амбразури. Але капітан спокійно подав іншу команду:

— Відставити! Вони хочуть викликати вогонь, а ми помовчимо, поки можна мовчати. Зрозуміло?

— Так точно, зрозуміло!

Капітан продовжував спостереження. Він похитав головою, і гвинт у його руці почав крутитися нервовіше.

— Що за чортівня? Що за чортівня? — бурмотів він, переносячи огляд на нову точку. І знову: — Що за дідько?..

— Товаришу капітан, що сталося? — насмілився я звернутися.

— Подивися на вершини курганів,— сказав він.

Я почав спостерігати.

Над кожною вершиною, так, як і над нашою, майоріли наші рідні червоні прапори. Значить, фашистська метушня була не випадковою; значить, за власним криком і пострілами ми не чули, як наші товариші з інших катерів атакували інші кургани...

— Андрію Денисовичу, наші скрізь. Ура! — вигукнув я.— Наші! На всіх курганах...

— Ура! — підхопили хлопці, кинувшись до бойових амбразур, аби пересвідчитися на власні очі.

Капітан продовжував крутити свого гвинта. Нервові сухі пальці рухалися нетерпляче.

— Дурниці,— нарешті сказав він,— фальшивка!.. Якби стільки точок було зайнято нашими, німці не лізли б на рожен...

— Ви гадаєте, вони самі підняли червоні прапори? Навіщо? — здивувався я з його ствердження.

— Можливо, очікують на десант і хочуть, щоб наші не розібралися, де ми... Хочуть сплутати карти.

— Ходжа Насреддін умів з кожної карти зробити козирного туза,— несміло бурмоче Самед.

Він не наважується розповідати про Ходжу капітанові, але той уже давно знайомий з Насреддіном. Він ставиться з явною симпатією до цього досвідченого товариша і готовий зарахувати його до своєї роти, взявши на озброєння весь арсенал його бойової мудрості.

— Спробуємо і ми повчитися в Ходжі Насреддіна,— в тон Самедові говорить капітан.— Передусім — спостереження. Візьмімо одну з висоток під свій нагляд. Ходіть сюди, товаришу Самед. Сідайте й дивіться, не відриваючись.

Самед займає пункт спостереження.

Втім, ми всі спостерігаємо за тим, що діється навколо. Спостереження — нині єдине наше заняття.

От серед німців настає пожвавлення. Забігали. Деякі дивляться на обрій... Літак! Наші! Весь півострів здриг-

нувся від гуркоту. Летить розвідник. Немов пушинки з вати, навколо нього з'являються димки від розривів зенітних снарядів. Блимають іскри... Але літак маневрує, миттю втрачає висоту, пікірує над курганами, і, вже не піднімаючись, притискаючись до землі, летить до моря.

— Сорок три дванадцять! — захоплено вигукує Гришин, який встиг роздивитися номер розвідника.

Він вигукнув так, ніби зустрів знайомого.

І знову всі відчули, що ми не на покинутому острівці, а в непереможних лавах Червоної Армії.

Знову, немов вихор, пронісся розвідник і знову зник. Ми наче чуємо крик пілота: «Де ви, товариші?»

— Треба викласти на самій висотці якийсь розпізнавальний знак, до якого не дотумкаються німці,— наказує Мірошник.

Володя вийшов з доту і поповз по вершині, порослій бур'янами. З бинтів він викладає номер нашої дивізії, який ніяк не зможуть викласти німці...

Він повернувся, не помічений німцями. Розвідник знову з'являється на значній висоті, серед зенітних вибухів робить коло над курганами і, ледь помітно хитнувши крилом, іде на схід.

— Сказав: «Бачу вас!»

— Сказав: «Доброго ранку!» — перекладають хлопці сигнал розвідника.

Він, звичайно, сказав і те, й інше. Але він сказав ще й набагато більше, аніж ці привітання, сказав таке, що не висловиш словами. Щоб зрозуміти його, треба сидіти на цьому кургані в оточенні багатьох тисяч ворогів.

Опівдні з міста в напрямку нашої висотки вийшов фашистський танк, на якому був білий прапорець «добрих намірів».

Про «добрі наміри» фашистів ми чули на війні багато і добре знали їхній характер.

— Парламентер... Доведеться приймати,— сказав капітан.— Гришин, приготуйся!

Вася поправив комір, виструнчився, вдяг Володину пілотку, єдину, що залишилась у нас, і глянув у кишенькове люстерко.

— Непристойно! — комічно сказав він, побачивши свою неголену фізіономію.

— Треба було вчора поголитися! — зауважив Володя.

Разом з капітаном вони спустилися в окоп метрів на п'ять нижче від нашого доту.

— Не вб'ють їх? — боязко запитав Петро.

— З білим прапором?! — вигукнув Самед.

— То ж фашисти! Що їм білий прапор?

— Приготуй про всяк випадок гранати,— сказав я.

— А я візьму під приціл цього самого «парламентера»,— відповів Володя.

Люк танка відкрився, і з'явилася голова офіцера. Вона дуже нагадала мені очкову змію, яка вжалила мене в цеху ростовського заводу. Змія навіть ледь усміхалася й почала розмовляти таким тоном, ніби бажала нам доброго ранку.

— Він запитує, чи не хотіли б ми самі провести переговори з німецьким командуванням,— перекладає Вася.

— Скажіть йому, товаришу сержант,— говорить капітан голосно, аби ми всі чули його слова.— Скажіть, що ми не вповноважені нашим урядом вести мирні переговори з фашистською Німеччиною.

Німецький офіцер люб'язно всміхається і робить вигляд, що аплодує.

— Браво, браво! — вигукує він. Потім говорить щось довго й пишномовно.

Але Гришин перекладає дуже коротко:

— Пропонує, щоб ми здалися, собака. Каже, що все одно ми в полоні.

— А що він сказав про Берлін?

— Обіцяє відправити на літакові в Берлін.

— Передай, що ми туди прийдемо дуже скоро. Нехай зачекають.

Вася з особливою гордістю твердо вимовляє німецькою мовою слова капітана. Обличчя офіцера міняється. Замість усмішки на ньому вираз суму і співчуття.

— Я пропоную вам те, що дорожче над усе. Ви врятуєте життя,— каже офіцер.— Невже воно вам не дороге?

— Саме тому ми й не здамося, що життя дороге. Ми прийдемо в Німеччину і пояснимо всім вам, що життя — дорога річ! — говорить капітан.

Офіцер стає сухий. Він підносить до очей наручного годинника і тоном сильнішого застерігає:

— Година часу. Рівно годину ви можете думати.

— Ми прийшли сюди не на годину. Ми господарі цієї країни. Курган, на якому ми розташувалися, повністю й назавжди звільнений від гітлерівських загарбників. Розмову закінчено,— твердо відповів Мірошник.

Офіцер махнув рукою, спускаючись у люк. Тої ж миті по нижньому окопу, де стояв капітан, вдарила черга з німецького автомата, і капітан, похитнувшись, упав.

— Вогонь!

Петро кинув в'язку гранат. Володя і я вдарили з автоматів, але люк закрився.

— Знищити танк! — скомандував я, не звертаючись ні до кого, але з цим вигуком зрозумів сам, що я вже взяв на себе командування.

Всі разом кинулися по траншеї на мій наказ.

— Відставити! Куди ж ви всі? — довелося крикнути мені.

— Я! — вихопився Петро вже з траншеї верхнього ярусу.

— Йди!

Петро рвонувся і одним стрибком був у поросломy травою древньому яру, що ними оточені всі кургани. Він упав поряд з танком, який уже завів мотор. Петро був тепер поза обстрілом його кулемета, але сховатися від осколків власної гранати йому не було де. Однак, не думаючи про це, він кинув в'язку гранат, упавши навзнак. Танк від вибуху закрутився на місці. Ушаков підскочив і почав гупати кулаком по сталевій броні.

— Виходь, фашистський гаде!.. Однаково ти вже не повернешся в Берлін!

— Петре, лягай! — кричав я, побачивши зверху, що гітлерівець з люку замахнувся гранатою.

Петро впав ницьма і, як мені здалося, заридав від люті. Володя встиг застрелити солдата з гранатою, і вона розірвалася по другий бік танка.

Я збіг униз по траншеї. Капітан лежав, поранений у груди і в плече, важко й хрипло дихаючи. Я нахилився до нього.

— Капітане! Андрію Денисовичу! — крикнув я.

Він подивився на мене суворим поглядом великих чорних очей, повіки опустилися і завмерли. Він перестав дихати. Ми з Єгором занесли його нагору.

— Йдіть! — сказав мені Самед і кивнув уперед.

Я припав оком до оглядової щілини.

Поливаючи вогнем курган, зусібіч на нас рухалися фашистські автоматники.

Вони біжать на нас. Скосити б їх усіх до дідька, але нам не можна видавати своїх сил. До того ж Петрові поки

що не можна підвестися: він може встати лише тоді, коли атаку буде відбито, коли німці побіжать назад.

Я наказав зосередити приціл трьох ручних кулеметів, але не стріляти, підпустити ближче.

— Із заходу група атакуючих автоматників!

— З півночі!

— Зі сходу! — весь час доповідають мені на командний пункт доту.

— Бачу. Тримайся!

Самед і Володя поставили приціл на тридцять метрів перед танком. Сам я теж уп'явся в кулемет і чекаю...

— З півдня!

— Бачу. Стій на місці!

Боже мій! Та хто ж ти сам? Та чи вистачить у тебе розуму і витримки на те, аби не згубити даремно життів цих відважних людей, аби не віддати ворогові цей клаптик звільненої Батьківщини? Капітан казав, що ми навіки звільнили цей курган від фашистів. Слово його повинне бути твердіше від криці. Він умів дотримувати слово...

— Вогонь!

Ми плеснули вогнем їм у пики... Падають, прокляті... Рвуться вперед!

— Вогонь! — командую ще, аби надати духу бійцям.— По фашистських гадах точніше приці-іл!.. Даєш!..

У статуті такої команди нема, але вона допомагає.

— Ура-а! — чую я з лівого флангу, де автоматники здригнулися й побігли.

— Ура-а! — підхопили ми всі...

Користуючись сум'яттям і втечею фашистів, Петро жбурнув їм у спини останню гранату і встиг перескочити з рову в траншею.

Залишивши з кожного боку по одному бійцеві біля кулеметів для спостереження, я скликав другу керченську «воєнну раду».

Боєприпасів до автоматів було в нас не дуже багато. Трофейних також.

— З автоматів стріляти тільки поодинокими пострілами,— пропонує Володя.

— З кулеметів бити тільки впритул,— каже Самед.

— З півночі можна підпускати на гранатний кидок. Там траншея зручна для гранат. Кулемету на північному схилі залишити одну стрічку. Я засяду там з гранатами. Чудова справа! — похмуро жартує Петро.

Це і були основні пункти рішення «ради».

Наш невеликий «фронт» довелося розділити на західний, північний, південний і східний напрямки. На кожному з них було від трьох до п'яти бійців. Окрім того, ми користувалися німецьким телефоном, який працював справно, зв'язував усі точки з командним пунктом.

Натиск фашистів знову почав наростати.

— «Поки не зіпрієш, це ще не робота!» — сказав мулла Насреддін,— підбадьорював Самед.

З півночі німці лізли вже на курган, а Петро з двома бійцями очікував, розіклавши гранати, коли раптом повітря загуло від важкого ревіння наших бомбардувальників, які з'явилися далеко над морем.

Навперейми їм зграями піднялися легкі німецькі машини, але, коли наші бомбовози наблизилися, ми побачили, що вони йдуть під охороною великої кількості винищувачів. Німці не наважилися прийняти з нами бій, а повернули на захід і зникли.

— Ага! Пам'ятаєш, Костю, як у сорок першому вони лізли на нас? Тепер, бач, притихли! — радісно крикнув Володя, до якого я спустився в бетоноване кулеметне гніздечко, як ласкаво він називав свою вогневу точку.

Серця радісно билися, коли ми бачили, як наші бомби трощили німецькі окопи навколо нашого доту. Ще, ще ескадрилья! Шукає ворога... Нам з кургану видніше, де треба бомбити,— ще вранці ми видивилися, де може бути штаб, де мінометна батарея. На одному з сусідніх курганів явно був дот, на зразок нашого.

— Володю, трасуючими! Покажи їм, де курган з дотом! — крикнув я.

Володя замінив стрічку і дав довгу чергу червоних куль. Але пілоти не бачили їх.

— Ще дай, довше!

Вогневий струмок полився в повітрі.

Ура! Ланка бомбардувальників відокремилася, і на вказаному кургані один за одним ударили могутні вибухи.

— Давай-но на штаб, у той садок біля школи! — заохотив я Володю.

Він пустив туди ракету.

Вибухи бомб, ще і ще... Загорівся будинок. Нам видно, як розбігаються фашистські офіцери...

Перед нами все наче вимерло. Гітлерівці поховалися в щілини.

Так само ми вказали і мінометну батарею, куди зразу ж полетіло кілька бомб. Мені здалося, що я розмов-

ляю з Шегеном, а він слухається моїх порад і робить те, що я вважаю за потрібне.

«Шегене, ти чуєш мене?»

Він чує. Він розбив уже три добре замасковані бліндажі, які з повітря побачити неможливо. Під ударами бомб із землі вивертались колоди накатів, дошки і все разом здіймалося до неба... Як би я хотів, аби бомби впали ближче, аби вони добили цей підбитий танк з очковою змією всередині, аби вони влучили он у ті ближні окопчики, заповнені німцями, які знову підуть в атаку, тільки-но відлетять літаки, і вже тепер постараються віддячити нам за все...

Шегенові буде що розповісти Акботі про наш спільний бій.

— Оце так так! Оце так так! — вигукує Єгор, захоплюючись роботою авіації.

«Прощавай, Шегене! Ти чуєш мене?»

Літаки відлетіли, залишивши нам упевненість у тому, що ми не одні, що ми не просто якийсь там оточений підрозділ, а гарнізон радянського укріплення в тилу у гітлерівців.

До вечора німці декілька разів піднімалися атакувати нас у лоб, але відкочувалися під скісним вогнем кулеметів.

В один з таких фашистських набігів, уже перед самим заходом сонця, знову з'явилася ланка «яструбків» і на бриючому польоті почала косити з кулеметів гітлерівців, які атакували нас... Друзі начеб говорили нам, щоб ми трималися, що ми тут потрібні. Це додало нам сили, хоча всі стомилися, були голодні й смертельно хотіли пити.

Сонце сіло за чорну хмару, по морю покотилися, здіймаючись, гриваті хвилі.

— Ох і шторм буде! — шепнув мені Володя.— За такої погоди ніяк не пройти катерам... Цієї ночі десанту не буде...

Перед смерком на нас упав артилерійський удар. Важкі снаряди один за одним падали навколо бетонного ковпака, під яким ми притулилися. Усе навколо було всіяне осколками і землею, ніби з неба падала залізна злива з камінням і піском... У цей момент можна було не боятися атак піхоти...

— Хлопці, ходімте відпочинемо в нижньому ярусі. Не так буде гримати. Адже тут оглухнути можна,— погукав я Володю і Самеда, які не відходили від амбразур.

— Зачекай, товаришу старшнй сержант, я не піду,— відмовився дисциплінований і точний Самед.

— Чому не підеш? — здивувався я.

— За танком спостерігаю. Двічі люк піднімався. Мабуть, бояться вилізати під снаряди. Тільки-но насміляться, я їх гранатою.

— Скільки ж ти чекатимеш?

— Ходжа Насреддін зварив якось для друга суп із курки, потім самому йому довелося сидіти на яйцях, поки не вилупилися курчата. Я теж так сидітиму...

По кургану били підряд дві години. Але цей бетон міцно вріс у землю. Вони не змогли подолати його і вночі знову полізли в атаку.

— Не жалійте ракет, хлопці,— он скільки їх: менше витратимо патронів,— порадив я.

Раптом один за одним пролунали два вибухи.

— Курчата, курчата! — крикнув Самед.— Він думав — темно, я не бачу! А я бачу! Все темно та темно. Я став наче кіт. А він відкрив люка, лізе. Я мовчу. Другий лізе — мовчу. Третій лізе... Як дам! Та ще раз як дам!.. Усі троє лежать! — торжествуюче розповів Самед про своє полювання.

Я мовчки потис його довгу тонку руку. Ми випустили ракету. Вона освітила три фашистські трупи біля танка.

Втім, навколо кургану їх було вже не десятки, а сотні. Але німці всерйоз вирішили розправитися з нами. В темряві вони лізли на нас. Кулемети розжарилися від безперервного вогню.

— Лізуть із заходу!

— Лізуть з півдня!

— Стій на місці,— відповідав я кожному.

— Не вистачає патронів, давай!

— Вітю, тягни,— посилав я зв'язкового, молоденького добровольця з відділення Горіна.

Вітя безупинно бігав по ходах сполучення, підносячи боєприпаси.

— Насідають у лоб, понад сотня! — повідомив по телефону Володя.

— Стрічки є?

— Є!

— Ну, тримайся...

IX

День, який закінчився, значно погіршив наше становище. По-перше, вибув єдиний офіцер, капітан Мірошник, і хоч у нас була група активних і досвідчених бійців, але ні я, ні будь-хто інший не могли його замінити. По-друге, нас залишилося всього дев'ятеро. По-третє, під час німецької атаки загинув командир другого відділення Федя Горін. Петро Ушаков тепер командує замість нього відділенням, де лишилося всього четверо разом з ним. У моєму відділенні також четверо, п'ятий я сам.

Але найважче те, що на кожному напрямі лишається всього по двоє бійців.

— Один напрям нам треба скоротити,— пропонує Петро,— треба створити оборону по траншеях.

План укріплення на кургані давно підказував таку думку, але раніше у нас не було часу на перегруповання. Траншеї були побудовані так, що контролювали всі чотири напрямки, взаємно доповнюючи одна одну.

Я прийняв його пропозицію.

Підрахунок набоїв виявився зовсім невтішний. Маса ракет, залишених нам колишніми хазяями, не замінить ні кулеметних, ні автоматних патронів. Втішає лише те, що німці навряд чи підуть удруге на такі жертви. Тому гадаємо, що боєприпасів вистачить на два дні оборони.

Про гранати ніхто не сказав жодного слова. За мовчазною згодою ми відкладали їх на кінець, коли доведеться захищати свої останні хвилини на самій вершині кургану.

Дві німецькі снайперські гвинтівки розподіляємо по двох відділеннях. Розподіляємо серйозно, ніби йдеться про доданий нам артилерійський дивізіон.

Вася, глянувши на годинника, розбудив Самеда, який заснув на нарах. Вони йдуть на зміну охорони.

— Давно не спав на гарному матраці... Ходжа Насреддін каже: «Добре поспав, добре попрацюєш».

— Куди ж він подівся? — тяжко зітхає Петро.

— Боюся, що вбитий,— відповідаю я.

Ми говоримо про Єгорушку, який уже години зо дві тому пішов по воду, та так і не повернувся.

Після цілоденного важкого бою ми випили всю воду, знайдену в бідоні. Припало не більше, як по півсклянки на душу. Самед розподіляв, а Петро стежив, аби всім було

порівно. Єгор вирішив спуститися до води — і от його немає.

— А він точно знав, де вода?

— Авжеж. Точно.

Удень, спостерігаючи навколишню місцевість через стереотрубу, ми, мов на долоні, побачили на дні яру біля села струмочок. Єгор запевняв, що, коли ми вчора пробивалися до кургану, він мало не впав у нього. Окрім того, струмок було позначено і на нашій карті. Якби виявилося, що німці охороняють струмок, Єгор мав просто відійти, не вступаючи з ними в сутичку.

Ми знали, що Єгор не з тих, хто по-дитячому розуміє хоробрість, а на місцевості він орієнтувався найкраще. В нашому становищі легко було зрозуміти, що на нас чекає завтра, якщо ми залишимося ще й без води. А ніч була єдиним часом для її добування.

А тому, що без води
І ні туди, і ні сюди...—

заспівав Єгорушка, підводячись з місця.

І от його нема. Втратити одного з дев'яти — це зараз важче, ніж коли б там не було.

— Як ти гадаєш, Костю,— раптом несподівано запитує Петро,— як ти гадаєш, може все-таки статися, що ми перші ввійдемо на вулиці Берліна?

— Звичайно, може...

— Ні, серйозно? Коли ми відступали, то були завжди в ар'єргарді... Так?

— Ну?

— А як перейшли в наступ, ми завжди в авангарді.

— Ну то й що?

— Значить, характер у нашої роти такий, що вона завжди найближче до ворога.

— Ну, правильно.

— То, може, нам і пощастить першими підняти радянський прапор над Берліном... Знаєш, я тут знайшов офіцерського записника з планом Берліна. Можна по ньому вивчити всі вулиці, щоб швидше прийти до центру. От здорово було б, якби ми цей самий прапор, який несемо від Ростова, донесли до Берліна!.. Тільки ж дуже продірявили його нині, не дуже гарний буде...

— То не біда. Рани на прапорі — бійцям не сором.

— А все-таки можуть запитати: що це за прапор? Тобі доведеться доповідати маршалу, злякаєшся?

— Чого ж мені боятися? Так і скажу: «Товаришу Маршал Радянського Союзу, прапор взводу розвідки енського полку енської стрілецької десантної дивізії підняв Герой Радянського Союзу Петро Ушаков...»

Петро аж свиснув.

— Ого, куди залетів!

Може, в цій розмові було щось дитяче, але такі солдатські мрії народжуються в найважчі хвилини.

Повернувшися з охорони, Володя подивився на нас і запитав:

— Чого ви так тішитеся? Єгор повернувся?

— Ми взяли Берліп! Капут фашизму! — азартно вигукнув Петро.

— Фашизму капут? Ну, німецькому — так,— серйозно сказав Василь.— Але фашизм іде від слова «фашина» — зв'язок. Чий зв'язок? Звичайно, капіталістів, банкірів. А тому, поки живий капітал, він буде прагнути до фашизму.

— Значить, що ж, товаришу професор, і після Берліна накажеш тримати автомат напоготові?

— Мабуть, не всім доведеться здавати автомати.

— А я хотів одразу в поле! — вигукнув Петро.— Хай йому біс, ти завжди зіпсуєш настрій...

— Та я й сам не люблю воєнного ремесла. Вчитися треба, а час іде. Що ж, я в сорок років, чи що, інженером стану? Нічого не вдієш! — Вася розвів руками.

До нас долинули звуки автоматних і кулеметних черг.

— От сволота! Знову йдуть!

Ми схопилися й кинулися по місцях.

Стріляли, як виявилося, зовсім не в нас. З боку села, просуваючись уперед, ближче й ближче до кургану, падали освітлювальні ракети, а в центрі вогнів рівниною біг Єгор з бідоном. Було ясно, немов удень, і ми бачили, як під яскраво освітленою фігурою Єгора металася його тінь. Тепер, коли був упійманий світлом, йому марно було залягати, і він біг зигзагами, кидаючись то праворуч, то ліворуч. Рої трасуючих куль летіли зовсім поруч з ним. Петро і Вася відкрили кулеметний вогонь, прикриваючи відступ Єгорушки. Але вони не бачили мішеней. Єгорові залишилося всього два десятки кроків до траншеї. Він упав, і бідон відлетів убік. Якби він просто впав, то не випустив би бідона. «Значить, він поранений»,— подумав я. Але Єгор скочив, підхопив свою ношу і вже хитким кроком уперто рушив до нас. Досягши траншеї, він кинув

туди бідон і звалився сам, але зверху ми бачили, що одна його нога нерухомо стирчить над траншеєю... Вбитий...

Вогні погасли, але мені здавалося, що і в мороці я бачу цю довгу й нерухому ногу.

— Залишилося вісім бійців,— зітхнув я.

Так, нас залишилося усього восьмеро. Щоб зробити перекличку, багато часу не знадобиться.

З бідоном увійшов Володя. Оцинкована посудина була прострелена в трьох місцях, і води майже не залишилося... Це була дорога вода. Заради неї загинув безстрашний товариш.

Ми не чули останніх слів нашого Єгорушки. Він не висловив нам своєї останньої і заповітної думки, але ми знали її: поранений, він, замість того щоб сховатися в укриття, спочатку кинув туди воду, щоб додати своїм товаришам сили для боротьби. Ми знаємо всі його думки й почуття — це наші почуття й думки. Ми знаємо його мрію — це наша мрія...

— Я ж говорив, що заштормить сьогодні. Не менш, як дев'ять балів. Реве! — сказав Володя, ставлячи бідон.

Пострілів не було чути, і в тиші, навіть тут, на відстані, ми чули, як вирує море.

Помовчали. Подивилися на Володю, очікуючи, що він хоч що-небудь скаже про Єгора. Але він закінчив:

— Катери не пройдуть.

Було зрозуміло, що ніч нічого доброго не принесе.

Петро спокійно перелічив гільзи, розстріляні ним і Васею для прикриття Єгора.

— Мінус п'ятдесят сім,— сказав він.

На одного бійця скоротився наш особовий склад. На значну частку скоротився запас набоїв.

Володя, помітивши, що всі мовчать, раптом додав:

— Я добре знаю Чорне море. До світанку заспокоїться, побачите самі.

Його ласкаві очі блищать навіть при блідому світлі тьмяного ліхтаря. Він хоче, щоб ми обов'язково повірили в те, що могутній десант встигне прийти нам на допомогу.

З простреленим і розірваним прапором увійшов Самед.

— Прямо в держак поцілив якийсь гад! Треба міцно зв'язати...

Світанок сколихнув висоту важким ударом. За п'ятдесят метрів проти нас вишикувалися п'ять самохідних гармат «фердинандів» і прямою наводкою почали громити наш дот. Німці могли переконатися, що недарма витра-

тили час: укріплення витримувало удари бронебійних снарядів. Німці били в лоб, намагаючись влучити в амбразуру... Удари розлягалися в цій залізобетонній коробці так, ніби її хотіли розрубати сокирою.

— Так...— багатозначно каже Вася,— вирішили розколупати.

Ми вже бачили, як артилерія роздягає залізобетонні доти, потім розбиває їх.

Ми знали, що в нас над головою два-три ряди рейок, перекладених бетоном і зверху накритих ще надійним бетонним ковпаком. Німцям найлегше почати колупати з амбразури, але це робота тривала й дорога. Однак довбання гнітюче діє на нерви. Від перших же ударів цього тисячопудового молота обличчя у всіх змарніли й посіріли.

На допомогу «фердинандам» виповзли три «тигри» і теж вступили в бій.

Дуже неприємний настрій опановує, коли ти не можеш відповісти ворогові. Адже бити по танках з кулеметів смішно.

Могутня методична довбанка починає діяти. То здійметься пилюка перед самою амбразурою, то відлетить осколок бетону.

Вершину нашого кургану почала обволікати хмара. Вона росла й густішала.

— Костю! Костю! — прямо у вухо кричить Василь.— Кулеметне гніздо на північному боці знесене. Разом з Вітею!..

Ще одного бійця нема.

— Спостерігаю за морем. Шторм затих, але на обрії нема нікого,— повідомляє Володя.

— Даремно чекаєш. Адже ж удень вони не полізуть... До ночі можеш туди не дивитися... Якщо протримаємося...

Снаряд гримнув десь унизу, під стіною доту. Гора землі злетіла в повітря перед амбразурою й завалила огляд. Від вибуху по стелі, мов по шкаралупі яйця, пройшла тріщина. Пора вибиратися. Забравши кулемет і бінокль, ми з центральної частини доту відійшли в бокову точку.

Гармати змовкли. Німці хочуть перевірити, що з нами. Рота автоматників з'являється з траншей і врозсип іде до нас.

— Кулемети! — командую я.

— На цій справі ми зберегли боєприпаси,— ощадливо каже Петро.— Тепер маємо право трохи потратити... Ого! Дивися, Костю, як усе видно з гнізда!

Німці зрізали виступ кургану й відкрили широкий простір...

Я спостерігаю за фашистами, що атакують нас.

— Вогонь!

Різонули в три кулемети.

Виявляється, це була провокація: вони хотіли тільки викликати наш вогонь. Відступають, залишивши сім трупів... А нас усього семеро живих.

«Фердинанди» нахабно наблизились. Зараз вони почнуть громити бокові кулеметні точки. Тоді справа в них піде швидше...

— Костю, я бачу двох навідників у «фердинандів», дай мені сюди снайперську,— просить Петро.

Він з біноклем припав до амбразури, вишукуючи ще мішень.

Я подаю йому снайперську гвинтівку, але Петро раптом осідає всім тілом.

— Петро,— кричить Володя, підтримуючи його.

Голова Ушакова безпорадно звисла. Посередині лоба чорніє дірка. Крові ще нема...

Ударив залп «фердинандів», ще і ще...

— Амбразуру завалило землею,— повідомив кулеметник із західної точки.

— Винеси кулемет у траншею!

Нас шестеро. Залишилося єдине надійне кулеметне гніздо — південне.

— Мабуть, вони вже більше не будуть бити по центральному доту. А в руїнах можна знайти укриття для кулемета,— висловлює свою думку Володя.— Подивитися? — питає він.

— Подивися,— відповідаю я.

Тепер ми вже не бачимо «фердинандів». Наш огляд дуже вузький. Але гармати змовкають. Можливо, міняють позицію.

— Лізуть із заходу! — чуємо голос Самеда.

— Хлопці! Десант!.. Товариші! На морі бій! — кричить зверху Володя.

— Самеде, тримайся!

Ніколи навіть поглянути на море. Самед, ховаючись у траншеї, спорудив для себе нове кулеметне гніздо в сусідній свіжій воронці.

— Тримайся, Самеде! Десант! — крикнув я йому.

— Десант! Десант! — кричали ми один одному, не відриваючись від кулеметів.

— «Фердинанди» поїхали до моря! — кричить Володя зі свого імпровізованого пункту спостереження, де, здається, почувається непогано.

Крізь гуркіт наших кулеметів і тріскіт автоматів ми швидше вгадуємо, ніж чуємо, його слова.

— За Батьківщину! — кричимо ми.

— Смерть окупантам!

— Бий гадів-фашистів!

Наша висота збоку, мабуть, схожа на вулкан, який уже перестав викидати лаву, але ще куріє. Користуючись тим, що ми погано бачимо крізь дим, який оповив курган, автоматники вперто лізуть нагору, але їхній вогонь у диму теж втратив прицільність. Самед уже встиг покласти одного прикладом у голову, коли той уже добирався до його воронки і зразу ж сам упав на дно.

— Гранати!

Гранати — це вже був останній засіб, до якого ми вирішили вдатися в окопі, на вершині кургану.

Ми жбурнули їх з десяток підряд. Вася припав до кулемета Самеда.

Я кинувся до Самеда. Він лежав, усміхаючись.

— Куди, Самеде?

— Мабуть, туди, куди відправились усі,— з усмішкою відповів він.

— Куди поранений, питаю?

— Не знаю... Шкода — в Берлін не потрапив... Ходжа Насреддін...— Він замовк.

Нас лишилося всього п'ятеро.

Німці відповіли теж гранатами.

Гранат у нас було багато, але німців більше, ніж гранат. Ми розтяглися вздовж траншеї і намагалися не дати їм отямитися. Бій ішов на схилі кургану, вигідному для нас і не вигідному для ворога.

Дим почав розвіюватися.

— Костю, я дам по них з кулемета? — спитав Василь.

— А ти їх бачиш?

— Бачу.

— Давай.

Кулемет, який фашисти, мабуть, вважали без боєприпасів, ударив їм у лоб.

— За Петра! — крикнув Василь.— Біжать! Побігли! За Самеда ще вам!..

Він пустив довгу чергу вслід ворогам.

— Відкотилися, собаки! Нову стрічку давайте. Я не можу встати, тримають під прицілом...

Я кинув йому нову стрічку.

Тої ж миті знизу, здалеку, аж від моря, до нас долинуло «ура»...

Перше «ура» нового десанту!

Якби в кулемета була душа, я витяг би її, струснув так, що наш кулемет навчився б випускати по тисячі куль за хвилину, аби бити фашистів для підтримки десанту.

Раптом я відчув те, чого не помітив у шалі бою,— моя права нога поважчала, і, поворушивши пальцями, я відчув гострий біль. Я зрозумів, що поранений осколком гранати.

— Володю, ракету! Самеде, прапор! — скомандував я, і, зрозумівши, що командую вбитим солдатом, виправився: — Колю, прапор!

Боєць із відділення Горіна, Коля Любимов, кинувся в купу бетонних осколків шукати збитий снарядом прапор. Льоня Штанько, теж боєць з їхнього відділення, легко поранений у голову, скрадався нагору до Володі зі снайперською гвинтівкою.

Я знаю, що вихід командира з лав може стривожити товаришів. Тому намагаюся витиснути з себе найгучнішу команду, на яку ще були здатні мої легені й горлянка.

— Зосередитися всім на вершині! Набої забрати туди ж!

— Костю, я знайшов тут укриття для кулемета! Вилазь сюди! — збуджено крикнув з розбитого доту Володя.

Він не знав, що я поранений.

Бій перекинувся до берега. Нас залишили в спокої: на нас більше не падали снаряди, автоматники теж відійшли на попередні позиції за окопами. На схилі залишилося цього разу близько трьох десятків убитих нами фашистів.

Вася вибрався з Самедової воронки і втяг кулемет у розвалений кістяк бетонного доту. Володя прилаштовував другий кулемет у вузькій тріщині бетонної стіни, яка утворилася після вибуху снаряда.

Я поповз до них. Звідси, в щілину межи брилами бетону, було видно увесь берег моря. Наші б'ють німців з мінометів і кулеметів. Вітер розігнав над нами дим, і ми бачимо просування нашого нового десанту.

Я прилаштувався біля Володі і взяв бінокля.

Німці, мабуть, вважають, що ми вже зовсім безсилі.

Я бачу звідсіля, як вони групуються для удару у фланг десанту.

Коля Любимов вискочив з уламків бетону з прапором.

— Знайшов! Ось він! — радісно вигукнув він, встромляючи держак у щілину між каменями.

Бідний наш прапор! Який він пошматований!

В цей час з переможним гулом, як і вчора, до поля бою наблизилися радянські літаки. Зенітки фашистів ударили з-за села. Білі хмаринки вибухів завихрилися в небі.

Тепер перед нами постало активне бойове завдання. Не для того ми віддали стільки бійців, аби нас рятували, як дітей, котрі потрапили в біду. Ми — солдати і знаємо, як робиться війна.

— Ракети! — командую я Колі.

Він миттю приніс із траншеї мішок ракет.

— Хлопці! — Я буду вказувати літакам ціль, фашисти зараз знову полізуть... Приготуйте гранати!

Тепер ми всі лежали поруч у безформному бетонному укритті. Нас п'ятеро. Два кулеметники дивляться із щілин по схилах кургану, аби не підпустити до нас автоматників. Двоє лежать, розбираючи гранати і готуючи їх до бою. Я спостерігаю в бінокль.

Ось до правого флангу нового десанту перебіжками підкрадаються німецькі автоматники.

— Ракета!

Червоною смужкою зметнулася вона, вказуючи ціль. Три бомбардувальники відокремилися від зграї сталевих птахів і скинули смертоносний вантаж у купу мишачих шинелей, які збилися за горбом. З купи шинелей полетіло дрантя, змішане з землею. Ще удари. Ще.

Зенітки стріляли з-за села по літаках. На тлі сусіднього кургану мені вдалося побачити миттєвий спалах. Я почав спостерігати в бінокль і побачив зверху купу людей у кущах. Тут, звичайно, і розташувалася зенітна батарея. Тут!

Ракета, немов указівний палець, тицьнулася в батарею, сховану поміж кущів і дерев. Новий заліт літаків — і там теж вибухи, вибухи, вибухи...

— Атака! — кричить Володя і натискає гашетку свого кулемета.

Німецькі автоматники, які кинулися були до нас, змушені були знову лягти.

Я шукаю нові мішені. Що ще вказати літакам?

«Фердинанди»? Танки?.. Он вони поповзли під дерева... Взяти їх!

— Ракета!

Авіабомба, скинута з того боку, стрясає землю: мабуть, підірвано автомашину з боєприпасами «фердинандів».

Літаки подалися в глиб півострова,— напевне, бомбити дорогу на підступах до берега, щоб не допустити сюди фашистські резерви. Німці по всьому узбережжю притиснуті до землі. Деякі в паніці тікають. Десант просувається усе ближче й ближче до нас...

Наша атака відрізняється від німецької навальністю кидків. От наші вже побігли врукопашну...

«Ура» наростає і наближається до нас. Ми бачимо бійців, що біжать, без біноклів упізнаємо офіцерів.

— Ревякін! Ревякін! — кричить Володя, показуючи в бік атаки, яка наближається.

Німці схоплюються і біжать повз наш курган...

— Ур-р-ра! — кричимо ми у відповідь слабкими голосами.

— Кулемети! Вогонь по фашистах! — командую я, і ми вогнем згори переслідуємо втікачів.

Я пускаю одну за одною ракети.

— Костю, ходімо! Швидше ходімо! Наші вже в траншеї... Ходімо ж назустріч! — квапить Володя.

Я пробую підвестися, але вже не можу спертися на ногу.

— Що з тобою? Ти поранений?

Ура!.. Бійці оббігають наш курган, займають на ньому траншею і з ходу відкривають разючий вогонь по фашистських окопах. З нашої висотки вдарив по фашистах міномет.

Ревякін стрімко входить у залишки доту і бачить нас біля гордих решток нашого прапора. Він дивиться на нас трохи розгублено. Обнімається з кожним. Схиляється наді мною.

— Куди поранений?

— Нога.

Ревякін ще раз оглянув усіх, подивився на усміхнені, мокрі від сліз обличчя, змучені, але все-таки радісні. Перелічив нас.

— Усі тут?

— Усі, Михайле Івановичу... товаришу капітан...

— Усі...— тихо повторив він і зняв пілотку...

X

З дня на день збільшується плацдарм. Хазяї своєї радянської землі щодня твердіше ставали на цю територію. Правда, поки що звільненої землі тут іще небагато, зате щодня міцніше й глибше ми вростали в неї. Тепер це вже був простір з двома домінуючими висотами, з широким проходом до моря, і дні, коли доводилося чекати, що підкинуть з повітря їжу й набої, тепер минулися. Легкі літаки вже приземлялися на власному невеличкому майданчику аеродрому. Десант поповнювався з повітря і моря.

В глибині кургану, який був першим нашим плацдармом, побудована низка бліндажів і укриттів — цілий підземний квартал: штаби, госпіталь, електростанція, склади боєпостачання, навіть газета.

У нашій госпітальній кімнаті семеро поранених. Жарко. Задушливий запах ліків, бліде світло «ліліпутської» лампочки. Правда, нас розважає тут радіо. З редакції провели до нас навушники, і ми цілі дні слухаємо Москву... Москву!

Зведення, накази, концерти...

Я прогавив і не чув уранці по радіо важливого для мене повідомлення. Кажуть, що я проспав його. Тепер, мабуть, усоте перечитую в газеті.

Список двадцяти чоловік починається з Абдулаєва Самеда.

Я знаю вже напам'ять усе від першого до останнього слова і по порядку можу перелічити всі двадцять імен, кому присвоєне звання Героя Радянського Союзу. Але тільки-но газета, яка лежить поряд, потрапляє на очі, я ще і ще раз перечитую все від початку до кінця.

Погляд зупиняється на імені Самеда, білозубого веселуна, з яким легше було воювати, на імені капітана Мірошника. Він довіряв нашій юності важкі й відповідальні завдання. Він не опікав нас і не боявся за нас. Він вірив, що ми все здолаємо. Ім'я Петра хвилює особливо. Коли я сказав, що до взяття Берліна він уже буде Героєм Радянського Союзу, він тоді аж свиснув! А в цей час він уже був Героєм, хоч сам не вважав себе гідним такого звання. Єгорушка, Федя Горін...

Мої дорогі друзі Володя й Вася, звичайно, теж поруч зі мною в списковi. З Володею ми навіть сусіди за алфавітом.

Ревякін сказав нам, що Сергій щасливо повернувся й лікується десь у найближчому тилу, якби він був з нами в цьому десанті, то, звичайно, теж заслужив би це високе звання...

— Готуйтеся до відправлення,— сказав мені сьогодні наш лікар, майор медичної служби.

Я просив залишити мене тут до одужання. Він спохмурнів.

— Не жартуйте з такими речами,— зупинив мене лікар.— Я скажу вам відверто, що становище дуже серйозне. Можливо, вам доведеться ампутувати ногу. Я сам не можу остаточно вирішити. Вас відправлять у тил до гарних хірургів...

Доведеться їхати. Хто зна, чи вдасться потрапити знову в свою частину? Хлопці втішають мене: вони кажуть, що Героя Радянського Союзу пошлють туди, куди він попроситься. Вася з Володею, звичайно, дійдуть до Берліна. А де буду я в цей день? Невже на милицях, без ноги?..

— Я ногу різати не дам. Мені ноги потрібні, щоб маршерувати по Берліну,— відповів я лікареві.

— Там видно буде. Подивляться, вирішать. Даремно ніхто не відріже. Якщо можна залишити — залишать.

— Нізащо не віддавай! — говорить Володя.— Ноги тоді хороші, коли в парі.

А Ревякін, який тепер командує нашою ротою, просто як наказ мені сказав:

— Ти викинь з голови ампутацію. Дурниці! На Одері нас наздоженеш. Дивися, на Шпрее вже не прийму тебе в роту!..

Лише Вася розмовляє зі мною інакше. Він бачить фронт і в тилу, і навіть після війни.

— Не поспішай, одужуй! — сказав він мені.— Одужаєш, знаєш, як будеш потрібен скрізь! Скільки робочих рук і голів буде потрібно! Вчитися доведеться, звичайно... Усім треба вчитися...

Вася хоче непомітно втішити, якщо хірурги все-таки залишать мене без ноги. Він розповів, як радітиме моя мама, що в неї син — Герой, описав навіть зустріч з нею, а сам між тим непомітно перескочив на свою улюблену тему. Посилено смокчучи цигарку і обволікуючи себе димом, він натякає, що я можу потрапити в госпіталь знову в Караганду.

Спіймався й почервонів.

— А що вона пише? — запитав я.

— Хто?

— Караганда, звичайно! — засміявся я.

— Давайте, давайте швидше на ноші! — наказує лікар із сусіднього приміщення.

Увійшли санітари.

— Товаришу майор, дозвольте...— пролунав голос Володі.

Мене кладуть на ноші.

— Швидше, швидше,— квапить лікар.— Санітарний літак сів, коли літав німецький розвідник. Повантажить і мерщій назад, на Велику землю...

Володя й Вася, зіштовхнувшися лобами, цілують мене в обидві щоки.

— Лікуйся, видужуй...

— Чекатимемо...

— Пиши щодня...

— Як же не писати? Де я ще знайду таких друзів?..

Ноші пливуть під низько підвішеною лампочкою, під другою, третьою. Повітря свіже й прохолодне. Як добре вдихнути чисте повітря після просякнутого ліками склепу!

У небі гул моторів. Декілька наших «яструбків» охороняють цей клаптик відвойованої землі. Вийшло так, як сказав тоді Мірошник: ми нікуди не підемо, цей курган назавжди звільнений від фашистських загарбників. Фашисти вбили його, але його залізного слова ми дотримали. Дотримали, незважаючи ні на що...

Тремтячи блискучим тілом, стоїть санітарний літак з червоними хрестами на крилах. Капітан корабля, очікуючи, стоїть біля своєї машини.

Вася виструнчився перед кимось і шанобливо привітався. Я перевів погляд. Поряд з ношами виріс Шеген.

— Навмисне до тебе прилетів, мій хлопчику... Літак спеціально прислано по тебе за наказом генерала армії... Нічого, нічого, підремонтують тебе. У нас це добре вміють. Наш брат пілот, буває, що й усі чотири ноги ламає... Все відремонтують! — втішає Шеген, ідучи поряд і тримаючись рукою за ноші.

Товариші зібралися перед літаком. У гулі мотора не чути прощальних слів, і я наздогад відповідаю:

— До побачення! Я швидко!

Санітари вкладають мене, пристібають ременями. От у

літак вносять ще другі, треті ноші, четверті й п'яті. Заходить лікар. Швидко проходить в кабіну пілота жінка в білому халаті. Потім я бачу приязне усміхнене обличчя Шегена, він проходить у кабіну пілота. Я стежу за ним поглядом...

Літак побіг, відштовхнувся, підскочив ще раз... І плавно поплив. У польоті... Спокійно й хороше.

Я мимоволі заплющив очі, але раптом щось примусило мене розплющити повіки...

Ні, це був не сон і не марення: на мене дивилися вологі чорні очі, сповнені незвичайної ласки й ніжності, душевної теплоти!.. Вони дивилися так лагідно...

Тільки тут я зрозумів хитринку, яка майнула в усмішці Шегена, коли він заходив до кабіни.

Я боявся, що сльози заллють моє обличчя, і знову заплющив очі, аби приховати хвилювання. Я думаю, що вона могла чути стукіт мого серця навіть крізь гул мотора. Я хотів вимовити її ім'я, але горло моє пересохло і голос пропав. Я ворухнув губами і раптом уперше в своєму житті відчув ними такий милий, такий солодкий смак її поцілунку.

Вона цілувала моє неголене обличчя, бліде чоло, волосся, нікого не соромлячись. Адже вона розшукала мене, як і я її, серед мільйонів.

— Кайруше! — прошепотіла вона.

— Бото! — відповіли німим порухом мої губи.

Я знову заплющив очі. Її долоня м'якою прохолодою лягла на них, пестячи мої повіки, і я боявся їх підняти, щоб не розвіявся цей теплий і радісний сон...

Літак чи мрія несе мене на крилах?..

Вона сидить біля мене, і я не хочу ні про що говорити. Може, треба щось питати, відповідати... Будь ласка, потім, будь ласка, потім! Я все хочу знати про тебе, але зараз я хочу разом з тобою трішечки помовчати.

А потім ми сядемо і все розповімо одне одному — за стільки років!

Потім ми підемо з тобою через роки й роки по всіх дорогах світу, а якщо треба, то й по дорогах війни. Адже ми вже йшли по них разом, правда, не в одній роті, але чи не однаково? Так краще. Ти не винесла б стільки, моє маленьке верблюденя!..

Мама, напевне, вже зовсім постаріла, їй давно вже хочеться, щоб її називали бабусею. Ми втішимо її... Ні, я не скажу тобі цього вголос, моє маленьке верблюденятко!..

Товариші із заздрістю дивляться, як ти схилилася наді мною й поклала свою голову мені на груди. От і моя рука торкнулася твого волосся й спини. Цей легенький дотик здається тобі нерішучим... Але я не соромлюся. А боюся злякати твої вії, які тріпотливими крильцятами торкаються мого неголеного підборіддя. Вони вологі... А я крізь твій халат намацав у тебе на плечі аж ніяк не солдатський погон. Офіцеру, здається, плакати не годиться...

Я навіть не наважуюся поцікавитися, скільки зірочок на твоїх погонах... А раптом там виявиться якесь незнане досі сузір'я — знак твоєї влади над небесними сферами...

Я не скажу тобі вголос і цього — ти подумаєш, що це насмішка, а в мені немає іншого почуття до тебе, окрім кохання...

І цього я тобі також не скажу.

Про це треба співати, а в мене сьогодні нема голосу. Людина, в якої хочуть відтяти одну з небагатьох її кінцівок, не може гарно співати.

Мені все цікаво в тобі, все в тобі любе. Але ти нічого не писала про свої офіцерські погони. Якби я наважився торкнутися рукою до твоїх грудей, може, я намацав би там бойові відзнаки. А якби я добрався до самого серця... Чи не так,— там усе ясно, як у цьому прозорому небі, яке тремтить за вікном літака?

Ні, я не віддам своєї ноги хірургам. Я хочу йти поряд з тобою твердою ходою різними дорогами, різними просторами до Берліна.

Як сказав товариш Ходжа Насреддін: «На землі немає краю кращого, ніж той, де ти народився й виріс». Я хочу, щоб він був іще кращий для тих, кого ти сама вигодуєш грудьми. Але поки що я не скажу тобі цього вголос.

Я не питаю тебе, коли ти мене покинеш. Можливо, це станеться через кілька хвилин, тільки-но мотор перестане гудіти і літак плавно опуститься на землю. Тоді цей сон урветься. Ти знову торкнешся губами моїх губів, знімеш білий халат і перетворишся на воїна. Я не посмів би заради любові відкликати тебе з поля бою...

Дружино моя! Моє чорнооке, маленьке верблюденятко! Як мені треба чимшвидше вилікуватися, аби скоріше закінчити перемогою війну й повернутися додому... До нас додому... До мирного життя, навчання, праці, кохання...

Оце я скажу тобі вголос... на прощання.

1948

Раз і на все життя

Повість

І

Два тижні Єркебулан майже не злазив з сідла. Він проводив збори в аулах — неспокійні, з найнесподіванішими поворотами і вибухами настроїв, іноді безглуздо-галасливі... За рішенням повітового ревкому, на місцях створювалися Ради депутатів.

Молодий поет, якому нещодавно виповнилося двадцять чотири, під час цієї поїздки з подивом дізнався, як підносив його людський поголос.

— О-е, Єркебулан!.. Єркен! — говорили про нього.— Двадцять два хлопцеві, йому б за дівчатами бігати та на тої їздити... А він? Він був серед тих, хто замахнувся на білого царя! Зараз поряд виблискують шаблі Колчака, кулі свистять, а Єркен не побоявся стати під червоний прапор. У нього серце батиря. А який поет!..— І напам'ять читали його вірші.

Він справді перебував у гущі подій, його ім'я не даремно пов'язувалося з усім, що діялось у степу. А окрилені порівняння в його віршах простодушний люд сприймав у прямому розумінні. Буря — значить, буря справжня. Охоплений пожежею степ. Дужі і горді орли, що полинули до вершин. Від помахів орлиних крил і знялася ця буря.

Він так тоді відчував і так писав про це.

Вдень Єркебулан провів збори у волосному центрі. Придатного приміщення там не було, і юрба розташувалася біля підніжжя невисокого пагорба.

Здавалося б, щоденні виступи повинні були притупити в ньому здатність запалюватися і слова від частого вживання могли втратити силу й незвичайність. Але варто було йому побачити гурт людей, помітити чекання в їхніх насторожених очах, і він забував про втому, про те, що виступав щойно вчора і що завтра йому знову виступати...

Єркен говорив про волю, яка, маючи червоним знаменом, прийшла в степ до казахів. Одні вітають її, інші — сахаються вбік, треті зачаїлися й чекають... На що очікують? Хтось подейкує про вірність батьківським законам, про покірливість. А хто бачив покірливого муллу чи покірливого бая? Ні, їм не для себе потрібна покірливість! Але такого більше не буде, кажуть більшовики. Немає більше приниження, немає нерівності. Треба покінчити з гіркою несправедливістю долі. Але право на щастя доведеться ще відвойовувати.

Час від часу до нього долинали вигуки.

— Правильно каже, га? Звідки тільки слова бере?

— Ну, джигіт! Мабуть, віддам я дітей і жінку аллахові, а сам подамся до нього в товариші, якщо візьме.

— Дай боже побачити на власні очі бодай половину з того, що він обіцяє!

Це гомоніли кедеї, що за віковою звичкою влаштувалися позаду. Їм подобався ставний джигіт. Чорна сорочка зі стоячим комірцем, чорні сукняні штани, заправлені в гостроносі чоботи, та тонкий кавказький пасок із срібним оздобленням — все це напрочуд пасувало йому. Їм подобалося, як він відкидає назад густе чорне волосся. І його мова, в якій була впевненість, вселяла в них надію.

Збори вже наближалися до кінця, і Єркену здавалося, що цього разу все мине щасливо. Але тут з'ясувалося, що під чапанами й покоробленими шубами лежали не лише тимани-вушанки. Дехто й камінь приховав за пазухою.

Ворухнувся передній ряд, звідтіля посипалося:

— Гей ви, шкамаття! Тихо! Розквокталися!

— Досить молоти, голодранці нікчемні!

Задні розгубилися. Ні, вони не злякалися. Просто не спромоглися одразу на відповідь. Слівце ж бо звичне, добре знайоме. Але дивно було почути його знову, тоді, коли настала воля, рівність, як мовив цей джигіт, котрий прибув із міста. Єркен теж замовк. «Голодранці нікчемні» — хто б міг це вигукнути?

Він оглянув перші ряди й ні на кому не зміг затриматися. Але тут непримітний сіролиций чоловічок з неклінними, як у змії, очима вигукнув:

— Помовчте, ви! Помовчте там! Дайте послухати приїжджу людину. Я запитати хочу. Можна запитати?

Це він...

— Запитуйте...— відповів Єркен, приготувавшись до якоїсь каверзи.

— Ось не можу я зрозуміти...— почав той сумовито, начеб нарікаючи на власну нетямущість.— Класова боротьба — це як? Аргин-кіпчак зчепиться з керей-уаком, а потім у їхню бійку полізе й конрат-найман? [1] І всі вони повинні лупцювати один одного? Я правильно розумію?

«А може, звичайний аульний дурень-базікало?» — подумав Єркен і, усміхнувшись, поцікавився:

— Ви справді не зрозуміли? Чи просто так, язиком схотілося поплескати?

— Ні, ні! Як можна! Я хочу знати...

Та на той час задні ряди вже отямились.

— Овва! Дізнатися він хоче!

— Цей Берш тільки прикидається дурником!

— Не відповідай йому, хлопче, не відповідай! Ми знаємо, хто нацьковує цього пса!

Єркен підняв руку, аби заспокоїти юрбу, й знову почав говорити про класову боротьбу. Ні, йдеться не про родову ворожнечу. Нехай аргини-кипчаки й конрат-наймани живуть у мирі між собою. Їм нема чого ділити. А ворог у всіх один.

Вони сиділи попереду — червонопикі від постійної обжерливості, гладкі, як осінні дрохви. Та й вбранням вони з тими, хто сидів позаду, різнилися: усі в дорогих плюшевих камзолах і смушкових, низько насунутих на лоб шапках. Очі їхні нишпорили, наче мишенята, шугали туди й сюди.

Передні перемовлялись мовби про незначне. Руків'ям камчі, обтягнутої мідним дротом, вони раз по раз штовхали Берша: «Ану вжаль!.. Ану ще підштрикни!» Вже щощо в казахів, а найхитрішу їхню хитрість досвідчене око відгадає миттю.

— Ви все чули, сини степів! — мовив Єркебулан.— Дивіться самі... Вам жити на цій землі. Вам і вирішувати. Багато хто, мабуть, бачив от-арбу [2]. Чи можна зупинити паровоз, коли він мчить, розвіваючи довгу чорно-буру гриву? Отак і новий час — змете тих, хто спробує його зупинити.

Він замовк, і одразу вибухнули насмішкуваті вигуки:

— Ага, хитрозадий Берше, що ж ти вмовк? Язика свого поганого проковтнув?

---

[1] Аргин-кіпчак, керей-уак, конрат-найман — назви казахських племен Середнього жузу.

[2] От-арба — дослівно: вогненна колісниця, поїзд.

— Ух, лис! Заткнувся?

— Спина в тебе не свербить, Берше? Потовкли ж усього...

Та Берш, ніби його й не стосувалися всі ці уїдливі слова, знову підняв руку.

— Слухати тебе, джигіте,— мов добрий кумис пити в спеку. Гарно кажеш... І про червоний прапор, і про отарбу. Та я чоловік простий, темний. Ти поясни мені. Ти пасовиська віддаси біднякові. Худобу — теж йому. Влада знову-таки в його руках, у натруджених, мозолястих, як ти сказав. Але дивися сам! Зрештою твій бідняк розбагатіє та сам баєм стане. Тоді як? У нього почнете все відбирати й роздавати колишнім баям?

Єркен не відразу знайшов, що ж відповісти. Ловко ж ти, Берше, гнеш! У грудях похололо від злості, і він уже знав, що зараз наповал зіб'є словом-відповіддю знахабнілого байського прихвосня. Так бувало, й не раз.

Але він нічого не встиг сказати. Задні ряди зметнулися й перемішалися з передніми, й товстопузі почали відступати, огинаючи пагорб. Між ними звивався худий Берш, вивертаючись від десятків рук, що тяглися до нього. Хтось матюкав чиюсь дерту вушанку, хтось — чийсь приплющений ніс, хтось — чийсь палець, що виліз із драного чобота.

Берша все ж таки схопили, шпурнули на землю, й від кількох добрих стусанів він відкотився вбік. Плюшеві камзоли збилися докупи і, відходячи, зацьковано сичали: «Гей, гей ти! Тихіше!.. Тихіше». Ні гордої постави, ні грізного вигляду, ні самовпевненої посмішки — нічого не лишилося. І плетену камчу ніхто з них не наважився пустити в хід.

Вони відступили й зникли за пагорбом.

Єркен стояв осторонь. До нього наближався високий кремезний дід. Двоє молодих джигітів хотіли взяти його попід руки, та він невдоволено хитнув бородою.

— Та що ви, діти мої? Гадаєте, я без вашої допомоги і на пагорб не зійду?

Біля Єркена дід зупинився. І юрба, що йшла слідом, завмерла. Отак — завирує народ, як ріка в повінь, а схлине — як маленький потічок.

— Нам переказували твої слова, синку: «Іде твій день, народе! Виходь стрічати світанок нового життя». Ми чули про тебе — і от зібралися послухати розумне слово. І не помилилися в сподіваннях. Правильно я кажу? — Він

обернувся до своїх: — Такий може сам помилятися, але іншого не ошукає.

Єркен шанобливо слухав старого. Йому й на думку не спадало такий кінець зборів пояснити запальністю своєї промови. Ні, це час, час усе ставить на своє місце.

— Спасибі на доброму слові, батьку. Я радий, що мої слова торкнулися вашого серця,— скромно, як і належить молодшому поряд із старою, з великим життєвим досвідом людиною, відповів Єркен.

— Тепер скажи: джигіти, яких призвав Алаш-Орда, повернуться додому?

— Так, додому.

— Оце правильно! Нема чого їм там робити. А ти... Пам'ятай, будеш найдорожчим гостем, якщо дім старого Байкена трапиться на твоєму шляху...

...Про ці збори, про неминучу сутичку між плюшевими камзолами й драними шубами Єркен думав, під'їжджаючи верхи до маленького аулу на березі озера Кзил-Молу. Він згадував і те, як відверто вороже сказав йому волосний управитель Мирзакельди: «Отже, так, товаришу кемесере, ти пересварив у нас людей, зірвав збори, збаламутив народ? Так? Хто ж за це відповідатиме?» І без зайвих слів зрозуміло, кого він підтримує, кому тут Мирзакельди друг і кому — ворог. Єркен гостро сказав волосному: «Не забудь, що ти маєш дати мені коней, щоб їхати далі». Той відповів: «Добре, добре... Свіжі коні чекають біля озера Кзил-Молу, а там підміна через кожні двадцять верст до міста».

Сонце вже сідало, коли Єркен разом із неговірким, похмурим провідником дістався Кзил-Молу й зупинився біля невеликої білої отау.

II

Єркен зійшов з коня, а провідник, прийнявши в нього повід, негайно помчав назад.

Хазяїн вийшов назустріч. Він справляв дивне враження. Одне його око недовірливо промацувало гостя, а друге дивилося кудись убік, і не можна було зрозуміти, кому він підморгує, кому лукаво-запобігливо посміхається. Здавалося, він перелічує зірки, що з'явилися на небі.

— А коні де? — спитав Єркен, привітавшися.— Волосний казав, що мені тут дадуть коня до міста.

Тепер на Єркена дивилося запобігливе хазяїнове око:

— Тільки під вечір аульний повідомив — чекати вас треба взавтра опівдні. Я відпустив коней у табун. Переночуйте у нас. До вашого міста лише п'ятдесят верст. Вранці миттю доставимо.

— А ти хто? Помічник аульного старшини?

— Ні, візник. Та вирішив відмовитися.— Друге око вступилося в Єркена.— Клопоту повна голова. Того зустрінь, цього проведи. У лавку тепер піду — каператип [1] називається,— поважно додав він.

Відхилилася повстяна запона, й перед Єркеном з'явилася молода жінка, яка ще не втратила в заміжжі стрункості й зваби. Голова в неї була покрита не жуаликом, а квітчастою циганською хусткою. Оце так косоокий! Яку дружину відхопив!

Жінка, підтримуючи запону, жестом запросила до господи.

Єркен увійшов.

В отау біля подружнього ліжка висіло вицвіле запинало з барвистого шовку. Підстилка, ковдри, подушки, покриті дешевим смугастим ситцем, також не новим,— все свідчило про те, що господарям дуже далеко до статку.

Господиня вказала гостю на почесне місце біля вогнища. Поряд стояла домбра, прихилена до решітки.

— Аули відкочували на джайляу, ми самі...— мовила вона.

Єркенові здалося, що привітність жінки затьмарює обличчя її чоловіка. Він, як і досі, мовчав, і, видно, щось його турбувало, бо місця собі не знаходив. «А ми теж відкочувати зібралися»,— промимрив він і вийшов з отау, але одразу ж повернувся і почав навіщось пояснювати, що його старий батько поїхав до волосного і от затримується... І знову вийшов...

Жінка засвітила лампу й, сором'язливо усміхаючись, мовила:

— Ми чули, що ви вірші складаєте і домбра — не чужа у ваших руках...

Єркебулан залишився сам у юрті. Він не любив бити по струнах. Він ледь торкався їх пальцями, і від цих майже непомітних доторків народжувалася легка задумлива мелодія.

...От тече степом тихий струмок. А це — вітер зазирнув по дорозі в гомінкий і безтурботний тополиний гай...

---

[1] Каператип — перекручене: кооператив.

Молода жінка тихо, щоб не заважати йому, відхилила запону, впустила хлопця з оберемком дров. Спалахнув вогонь, і, коли полум'я розгорілося, в юрті стало просторіше й веселіше. Праворуч на стіні висіло оздоблене сріблом дороге сідло, а поряд — витончена камча з руків'ям, туго перевитим дротом. Мідь і срібло тьмяно вилискували і, здавалося, про щось переморгувалися між собою у світлі полум'я.

За дастарханом стало затишно. Молода хазяйка наливала густий запашний чай з підігрітими вершками. Вона явно намагалася показати незнайомому гостеві свою повагу. Можливо, саме цим хотіла пом'якшити враження від похмурого мовчання свого чоловіка?

— У невдалий час ви нас відвідали, акине-ага... Сусідні аули відкочували на джайляу. Тільки ми тут лишилися. Немає ані джигітів, ані дівчат. Нема для вас гідних слухачів. Безрадісний вечір із похмурим подружжям — от що чекає на вас сьогодні.

— Чому ви вважаєте, що безрадісний? Що може бути дорожче за щиру доброту й сердечну увагу? — гречно відповів Єркен і глянув було на хазяйку, та відразу ж відчув, що косий хазяїн одним оком націлився на нього, а другим — на дружину. Єркен мало рота не роззявив від подиву. Гай-гай! Ревнує? Знає ж, либонь, собі ціну і їй, такій кралі.

Юнак, котрий сидів навпочіпки біля стіни, завважив подив на обличчі гостя й не втримався — пирснув. Жінка здогадалася, що його розсмішило. Вона мовила ніби мимохідь:

— Кайсаре, чого це ти? Ти не можеш не нишпорити очима туди-сюди?

Чоловік пропустив повз вуха образливий натяк.

— Послухай-но, невже нема коня, хоча б якогось? — звернулася вона до нього.— Послали б Кайсара в аул Бузау-ата, вони теж затрималися. Гукнули б молодь до нас... Га?

— Ні,— коротко відрубав Отарбай.

— Навіщо кінь? Я й так збігаю, миттю всіх зберу. Їм тільки скажи, що в нас гостює акин!

Юнак підвівся. На ньому був світлий з овечої вовни чапан, ледь затягнутий у поясі, з-під чапана видно було голі груди. Віспинки на чолі й щоках не псували його обличчя, воно було відкрите, доброзичливе. Певне, легкий,

добрий хлопець цей Кайсар. Так, здається, назвала його хазяйка?

Але у відповідь і на його пропозицію збігати хазяїн знову відрубав:

— Ні...

— Та чому ж ні?! — обурилася жінка.— Чи ми людей боїмося? Чи щодня до нас приїздить акин, якого могли б послухати наші сусіди?

Хазяїн не вважав за потрібне пояснити свою незгоду. Мабуть, він уже звик до її постійних докорів і не звертав уваги на прохання й вимоги дружини.

Єркен пошкодував, що не виявив твердості й не змусив нині ж дати йому коня, щоб їхати до міста. Родинні чвари — нехай сваряться без сторонніх.

Знадвору почувся квапливий перестук кінських копит.

— Ти чого засмикався? — різко запитала в чоловіка жінка.— Це до нас? Ти чекаєш на когось?

Він не відповів, сторожко дивлячись на двері.

Коні наблизились, стали побіля отау. Було чути, як спішуються вершники. Двоє з'явилися в дверях. Легко вдягнені, не схоже, щоб збиралися в далеку дорогу. Гості чи переслідувачі? Знадвору, здається, теж залишилися зо двоє, зо троє.

— Доброго вам вечора,— мовив неголосно один з прибулих.

— Проходьте, проходьте...— З ними хазяїн розмовляв зовсім іншим тоном.

— Як здоров'я, Акбала? Чи все гаразд у домі, Отарбай?

Тільки тепер Єркен дізнався, як їх величати. Звичайно, така мила, привітна жінка повинна бути Акбалою. Дивно було б назвати її інакше. Не дай боже — якось Ултуган чи Даметкен [1].

Прибульці розмовляли з хазяями, як із давніми знайомими. При цьому вони з цікавістю поглядали на Єркена.

— Е, а куди ви їдете? — спитав хазяїн.

— Та так... Збитки в нас. Кінь міський утік...— загадково відповів один з них.

Тільки-но вони всілися біля дастархану, як знадвору хтось гарикнув:

— Отарбай!

---

[1] Жіночі імена — А к б а л а — світла (дослівно: біла) дитина; У л т у г а н — народився син; Д а м е т к е н — та, що вселяє надію.

Хазяїн втягнув голову в плечі й не відразу набрався духу — підвестися й вийти.

— Гей, Отарбай! Скільки тебе кликати!

Він уже простував до дверей, і Акбала мовила вслід крізь зуби:

— Не здумай привести його сюди...

Джигіти знову скоса подивилися на Єркена — і тому не помітили короткого вимогливого погляду, який Акбала кинула Кайсарові. Той зрозумів її і одразу ж вийшов. Один з джигітів поводився спокійно, а другий робив вигляд, буцім, окрім чаю, його ніщо не цікавить. Єркен почав здогадуватися, що хазяїн зовсім не через ревнощі не знаходив собі місця після його приїзду.

В юрті запала мовчанка, а знадвору повчально гудів сиплий бас. Слів розібрати не можна було: той, хто говорив, щось вимагав, до чогось змушував. Запобігливий тенорок хазяїна спочатку невпевнено заперечував йому. Потім зовсім змовк, заглушений потоком басу.

Мабуть, попередження Акбали не подіяло. За Отарбаєм до отау увійшли двоє. Перший — здоровань у сатиновому камзолі, підперезаному червоним кушаком. Дивився він похмуро, на обличчі випиналася розсічена верхня заяча губа. Він поводився як ватаг. Його супутник був мов тінь біля нього. Здоровань став біля дверей, і той завмер. Здоровань оглянув тих, що зібралися, й той провів очима по всіх.

— Здорово, бабо! — мовив здоровань, і його супутник поворушив губами, наче повторюючи мовлене.

Акбала, не підводячись від дастархану, відповіла з неприхованою ворожістю:

— Хіба від тебе людське слово почуєш?

— Хо! А хто ж ти, якщо не баба? Чи забула, як тебе голодного року продали за одну ялівку, за півмішка зерна? Забула?

— Ні. А от тобі, тобі проковтнути мене все ж таки не вдалося. Рот-бо дірявим виявився.

Жінка завжди залишається жінкою... Акбала вдарила по найболючішому — заяча губа... Здоровань навіть не спромігся на відповідь. Тільки гучніше засопів.

— От злюка! — Це було сказано дещо м'якше, наче він пропонував укласти перемир'я.— Я, чи що, винен?.. На свого батька нарікай, щоб йому в могилі гірко було. Це ж він тоді засватав тебе Отарбаю, а потім шкодував, що продешевив.

— Ніж марно патякати про чужі могили, ти б краще пошукав, де валяється твій батько-поштабай! — Ні, не така була Акбала, щоб не дати відсіч за найменшу образу. А що може бути образливіше — сказати, що ти не знаєш, де поховано твого батька.

Здоровань почервонів, його рука міцніше стиснула товсту восьмигранну камчу. Єркен ладен був заступитися за молоду жінку, якщо буде потреба, хоча й не зрозумів, до чого тут ненависний усьому народу поштабай, кривдник славнозвісного співця й поета Біржана.

Отарбай опинився між двох вогнів. Йому була несила й дружину втихомирити, й перед здороваєм він хотів бути господарем у своєму домі.

— Проходь, Токе... Проходь, чого ти стоїш! Сідай... Пий ось чай...

— Я що, жебрак з Караоткелю? [1] — урвав його Токе.— Чай буду хлебтати? Кумис-но давай.

Він важко сів на кошму біля вогнища, поряд кинув плетену камчу і вперше за весь час глянув на Єркена. Очі його були в червоних прожилках. Очі, що не знають жалю. На підборідді — ані волосинки, зате зап'ястя, кисть і товсті короткі пальці були вкриті чорною шерстю, наче волохаті лапки в тарантула.

Акбала мовчки зібрала дастархан, а винести самовар їй допоміг Кайсар. Незабаром він знову зазирнув у юрту:

— Хазяїне! Хазяйка кличе.

Коли Отарбай вийшов, Токе підняв свою камчу і, злегка помахуючи нею, мовив:

— Якби не цей здохляк, Отарбай, уперіщив би я разок зухвалу жінку по пухких литках.

— Ойбай, Токе-ау,— не втримався один з його супутників.— Що залишиться від найпухкішої жінки, якщо ви раз прикладетеся до неї?

— А правду кажуть, що цією самою камчею ваш батько стьобнув у давні часи самого Біржана?

Токе самовдоволено всміхнувся й знову глянув на Єркена:

— Ні, не брешуть люди,— відповів він.— Цю камчу я прийняв із батькових рук. А Біржан після того випадку так і не отямився. Вірші свої перестав складати. Під кінець життя, чув я, зовсім позбувся розуму.

---

[1] Караоткель — казахська назва Акмолінська (нині Цілиноград).

Історичний канчук викликав до себе жваву цікавість.

— Я чув, що в кінчик вплетено свинець. Це так? — спитав другий із тих двох, що увійшли до юрти.

— А ти ж як думав? Свинцю тут на цілий вершок. Ледь зачепи здорового вовка — і череп навпіл!

— А за що твій батько вдарив Біржана, не відаєш?

— Е, Біржан-сал! Біржан-сал!.. Ти що, не бачив їх, цих салів та пере? Сам з жебрацького рабського роду, а огира заведе... Вирядиться... Вважає себе рівнею з шанованими людьми. Бере на себе право судити, хто добрий, а хто поганий. А все тому, що на домбрі вміє бренькати і складає дурні пісні. Тоді свято було. Біржан заступився за когось, чи що, хотів свою справедливість показати... Ну й дістав... Чапан із верблюжої вовни — як ножем розітнуло. Кінь у нього був білий — увесь круп Біржановою кров'ю залило.

Супутники Токе здивовано загомоніли:

— Оце так так!

— І як він тільки вижив?

— Ну-у, господи... Батько ж легенько до нього торкнувся, просто так, аби провчити.

Кожне слово з цієї розмови гострим списом шпигало Єркенові груди. Так от хто цей здоровань із заячою губою! Син негідника поштабая, який насмілився здійняти руку на всенародного улюбленця, мудрого й проникливого поета, чиї вірші з запалом читав Єркен.

Ця історія давно вже стала легендою — з тих, що передаються в степу від аулу до аулу. Розповідали по-різному, як поштабай — посланець волосного управителя Азнабая — полоснув на святі співця. Та чи міг Єркен гадати, що колись на власні очі побачить ту камчу в руках сина того самого поштабая!

Спершу Єркен не надавав значення цій розмові, а потім подумав: а чи не навмисне вони згадали історію Біржансала саме при ньому? Чи знають, що й він — поет?

Єркен дістав записника.

Токе повернувся до нього:

— Ти що там, хлопче? Пишеш?

— Пишу...

— А про що пишеш?

— Твою розповідь хочу записати про Біржана.

— А... А навіщо? Хто Біржан тобі?

— Можеш вважати, що батько.

— А ти знаєш, що коли в акинів свербить язик, це означає, що свербить і спина?

— А ти знаєш, що камча і в різних руках може хльоснути однаково?

Токе уривчасто зареготав і поплескав себе по халявах тупоносих, наче морда теляти, чобіт. Халяви були густо вимащені жиром,— Токе мав звичку витирати об них руки після бешбармаку.

Хоча мовлено було досить прямо, та Єркен все ще не вважав слова Токе за погрозу. Скоріш незграбний жарт нахаби, який і сьогодні почувається всесильним у степу, бо в нього гучний голос, чорні волохаті кулаки й восьмигранна камча із свинцем.

— Час би тобі зрозуміти,— усміхаючись, мовив Єркен,— на світі є сила більша за твою камчу. Ти хіба не чув? У степу досі співають пісню Біржан-сала, де на посміховисько виставлено твого батька... І навіть його ім'я не збереглося — поштабай та поштабай...

— Що? Що ти сказав? — з погрозою підвівся Токе.

Та тут відхилилася запона. Отарбай і Кайсар обережно внесли тегене — велику дерев'яну чашу з пінявим кумисом. За ними увійшла Акбала. Обличчя в неї було бліде. Що обличчя, що жуалик — одного кольору. Вона занепокоєно подивилась на Єркена, і той зрозумів — Акбала дає знати, що над ним нависла небезпека, і ще — що він може розраховувати на її допомогу.

— Ну, чого вовтузишся! — накинувся Токе на господаря.— Покуштуємо ми сьогодні твого кумису чи ні?

— Зараз, батир-еке... От уже наливаю, Токе. От — хвилини не мине...

Обличчя в Отарбая було зморшкувате, нещасне. Ще недавно він був схожий на чоловіка, хоч і недолугого, і навіть намагався зберегти поважність! А зараз — тремтів, як коза під зливою. Мабуть, добре перепало йому від дружини. Та ще більше, ніж її, він боявся Токе.

Акбала, не мовлячи й слова, відсторонила чоловіка, вибрала найяскравішу нову піалу. Здоровань за той час уже встиг випити чашу, подану йому господарем, і знову простяг її. Та Акбала змусила його зачекати.

— Кайсаре, подай гостеві,— мовила вона, і Кайсарові не довелося вдруге пояснювати, кого вона має на увазі під цим словом — гість.

Взявши чашу з рук Кайсара, Єркен відчув, що під її дном лежить записка. В цей час у юрті всі спостерігали, як витримає нову образу Токе, тому Єркен непомітно

вклав листок у свій записник і швидко пробіг по ньому очима.

Акбала, ніби нічого не трапилось, помішувала кумис. Гості пили піалу за піалою. У юрті стало тихо. Всі насторожено стежили один за одним, і розмова не клеїлась.

Ловлячи на собі погляди Акбали, Єркен розумів її здивування. Вона помітила, що записку він прочитав. Чому ж він такий безтурботний? Чому ж тоді усмішка не сходить з його вуст, а високого чола не торкає жодна зморшка? Її погляди ставали все розпачливіші, вона благала, вимагала, щоб він не сидів, наче в колі друзів, а вжив якихось заходів для свого порятунку.

Біля отау з брязкотом зупинився чийсь тарантас. Очі Акбали згасли, стали безнадійні. «Ох, спізнився, спізнився!» — говорили вони Єркенові. Невже спізнився?..

Єркен поволі, ніби неохоче, підвівся.

— Хлопче, проведи-но мене надвір,— мовив він.

— Ходімо, акине-ага,— підхопився Кайсар і відхилив запону.

Єркен поволі пройшов повз Акбалу, попрощався з нею поглядом і попрямував до виходу, та дорогу йому заступив Токе.

— Куди прешся?

— Я ж казав — надвір.

— Сиди! Нікуди не підеш.

— Ти, чи що, не пустиш?

— У-у!.. Твого батька, Біржана твого!..

Звилася камча. Та Єркен чекав цього. Короткий, вбивчий, майже непомітний удар влучив Токе точнісінько в скроню, і він звалився як підкошений. Ліва нога потрапила у вогонь, полум'я лизнуло масну шкіру чобота, і по юрті пішов липкий сморід.

Ніхто не зрозумів, що сталося; увійшов Фарід, син відомого у Караоткелі купця-татарина. Незмінна чорна тюбетейка на голові, на грудях від кишені срібний ланцюжок годинника. Таким звик бачити його Єркен у місті, таким побачив і тут. Зрозуміло, що він — з ними. Фарід подав руку Єркенові, а він — ступив у двір.

Кайсар тяг його за руку. Єркен на мить зупинився, щоб очі звикли до темряви. У цей час прочинилися двері великої юрти, що стояла навпроти, і, освітлена з обох боків, з'явилася молоденька дівчина в чорній плюшевій безрукавці на яскраво-жовтій, у шлярках, сукні. Світло лише на мить осяяло дівчину, і вона одразу ж зникла. Ніби

прийшла з пісень акинів — тонкоброва й тремтлива, ніжна, як сарна, горда й покірлива. Одвічна мрія джигіта... Єркен устиг помітити все це. Але вона не здавалася йому реальною дівчиною, до якої можна підійти, заговорити. Це була сама краса. Раніше Єркен часто намагався уявити, який вона може мати вигляд. Тепер він це знав.

А Кайсар тяг його до коней, що стояли припнуті за юртою.

— Ходімо, ага! Швидше! Хочуть вас вбити вони. Сідайте ось на цього. Це гнідий, зараз не видно, із зірочкою на лобі. Це кінь Токе, того здорованя. Не кінь, а вітер. А я — на білому... Теж добрий кінь. Давайте, ага, скоріше!

Єркенові здавалося, що минула вічність відтоді, як він побачив дівчину. Але, мабуть, це і справді була лише мить, бо тільки зараз з отау долинули тривожні вигуки:

— Вбив?.. Токе, Токе, отямся!

— Води, скоріше...

— Він його?.. Єркебулан?..— Це спитав приїжджий татарин, син купця.

Єркебулан, все ще не зовсім усвідомлюючи, що від нього хоче Кайсар, легко скочив у сідло. Так, швидше. Він ладен був мчати на край світу. Щоб не загнати коней, вершники спочатку пустили їх риссю, а потім уже — навскач. З юрти долинали вигуки:

— За ними! За ними!

— Далеко не втечуть!

Могли й наздогнати. Та Єркен був твердо переконаний, що нічого з ним не трапиться. Відтепер його охороняє сама краса.

III

Ці вигуки, погрози, прокльони ще довго лунали у вухах дівчини. «О аллах, невже доженуть?» — повторювала вона. Та ні,— такий красень, такий мужній джигіт. Куди їм!

У великій юрті Акліма лягла поряд із матір'ю, але заснути не могла. Вона то в темряві усміхалась сама до себе, то знову її охоплював страх, і вона мерзлякувато зіщулювалася під ковдрою. Серце починало калатати так гучно, що Акліма боялася — мати прокинеться. Вона ще не розуміла — чому, але відчула: день і вечір, що минули, зробили її старшою на ціле життя.

Вчора, опівдні, вона разом із Кайсаром поїхала на озеро по воду. Як їздила багато разів... У стару рипучу гарбу

із діжкою запрягли худющого — всі ребра на виду — атана. З боку аулу берег озера був стрімкий. Кайсар тягав воду двома відрами, а Акліма, стоячи на гарбі, наповнювала діжку. Їм було весело, і вони влаштували собі забаву: Кайсар подавав відро так, щоб облити її. Акліма в боргу не лишалася й зверху теж хлюпала на Кайсара. Під верблюдом, що приліг у голоблях, утворилася калюжа, вода пробила собі канавку й стікала набік. Старий атан скрушно похитував головою й сердито форкав, коли вода виливалася йому на круп.

Кайсар, голий до пояса, високо закасавши штани, ладен був до вечора тягати воду. Акліма геть промокла. Барвисте ситцеве плаття прилипло до тугого дівочого стану, щільно облягаючи стегна, живіт, груди. Та, мабуть, ні вона, ні Кайсар не думали про те, що такі пустощі добром не закінчуються. Можливо, вони просто про це ще не відали.

Акліма вилила на голову Кайсару добрячі з піввідра й зіскочила з гарби:

— Сам носи, сам і виливай! А я піду плаття висушу.

Акліма пішла. Кайсар, зазирнувши в діжку, побачив, що вона заповнена лише наполовину. Тягаючи відра, Кайсар щоразу поглядав, куди ж поділася Акліма. З гарби він невдовзі побачив дівчину, що відпливла досить далеко від берега. Над гладінню озера мигтіли її білі руки, на сонці світилася спина.

Кайсар зіскочив, покинув відра й пішов туди, до неї — подражнити її, налякати. Він збіг кручею вниз. Акліма саме виходила з води. Уперше в житті юнак побачив оголене жіноче тіло. Густе розпущене волосся прикривало ліву грудь. На животі, на стегнах, на сильних і стрункіх ногах, ніби скалки коштовного каміння, блищали краплини води.

Кайсар завмер. Він тяжко дихав і ніяк не міг віддихатися, він хотів і не міг проковтнути сухий клубок у горлі. Акліма зойкнула, схопила плаття, що сушилося на траві, й, присівши, прикрилася ним.

— У-у, безсоромний! Йди зараз же!

Юнак отямився. Він хутко закивав головою й невпевнено поплентався геть.

Вони виросли в одному аулі. Разом гралися. Як усі діти, сварилися, чубилися, мирилися. І якось не здогадувалися, що один з них — хлопчик, друга — дівчинка. Останні п'ять

років вони не бачились. Кайсар наймався десь далеко. А тепер-от вони знову зустрілися в домі Отарбая.

Ще вдень, ледь виїхавши з аулу, вони голосно заспівали. Тої миті вони були ще дітьми. Дітьми вони були й тоді, коли обливали одне одного з відра і старий атан докірливо хитав головою, спостерігаючи за їхньою забавою. І от тепер це дитинство разом увірвалося. Хлопчик і дівчинка кудись зникли, щоб ніколи більше не повернутися. Була дівчина. Був молодий джигіт.

На зворотному шляху обоє насупились, вражені раптовою зміною, змовкли і сиділи на гарбі, одвернувшись одне від одного. Кайсарові все, що сталось, здавалося такою глибокою таємницею, що він не дозволяв собі дивитися на Акліму. Та скільки він не крутив головою, відганяючи це видиво, все одно — вона стояла перед ним, оголена, осяяна сонцем.

Акбала була біля юрти, коли ці двоє повернулися з озера. Вона лише поглянула на Кайсара, на Акліму і, спохмурнівши, сказала:

— Кайсаре! Ти що це? Викинь її з голови. Зрозумів?

Те, що юнак і дівчина лише невиразно відчували, Акбала висловила різко й певно. І від цього стислося серце дівчини. Це суворе «викинь» аж до вечора переслідувало Акліму, прилипло, як водорості до ноги під час купання. Весь день Кайсар з Аклімою старанно обминали одне одного. Як усе це було дивно... Як чудно!

Вдень примчав з волосного аулу вершник і розпорядився приготувати двох коней для якогось поважного гостя. Надвечір з'явився інший і наказав відпустити коней, що стояли на припоні, в табун. Надвечір приїхав Єркебулан, і юрту Отарбая пойняла тривога.

Акбала у великій юрті місила тісто.

— Давай я допоможу,— запропонувала Акліма.

— Е-е, сестричко... Встигнеш! Заміж підеш, увесь дім ляже на твої плечі!

— А він поет?

— Так, Аклімо. Ти б бачила, як він домбру в руки взяв. Чуєш, грає?

Отарбай з'явився червоний і спітнілий.

— Чого ти бігаєш? — з невдоволенням зауважила Акбала.— Постидався б — гостя самого залишати.

— Нічого. Йому з домброю веселіше, ніж з хазяїном. А він — дивний, раптом, ні сіло ні впало, запитує, скільки народу в мій каператип увійде...

— А ти що?

— Я кажу — поки я сам, а згодом підшукаю пирканшика [1].

— А він що?

— Нічого, засміявся. Виявляється, якийсь пай потрібен. Я кажу — який пай? Як же, каже, каператип без паю? Звідки гроші візьмеш? Сказав йому — є двоє людей, які обіцяли мені дати гроші.

— То він схвалив чи не схвалив твій замір?

— Гей! То він присікується, тепер ти, жінко! — розгнівався Отарбай.— Я й сам знаю, що роблю, не гірше за тебе, не гірше за нього. Здається, мої Манкур та Нанкур [2] — не ти!

Він махнув рукою й пішов, але невдовзі повернувся.

— Гість каже, щоб ми не різали барана.

— А ти що, перш ніж різати барана, в гостей питаєш дозволу?

Акбала розсердилася, і розмова з нею не обіцяла нічого доброго. Взагалі, коли Акліма спостерігала за подружнім життям сестри, в неї зникало всяке бажання виходити заміж.

Акбала розхвилювалася і зраділа, дізнавшися, що їхній гість — поет. Якби аул не відкочував на джайляу, хто зна, чи зупинився б у їхньому отау такий поважний чоловік, чи виявив би увагу нікчемному Отарбаю.

Казахи більше за звичкою шанують святих і самого пророка, ім'я його повторюють без належного священного трепету. Виявляючи до духовних осіб усі знаки шаноби, вони нічого, окрім презирства, до них не відчувають. Проте немає для вільного степового народу нікого вищого за акина — поета, якому дано від бога так складати вірші, що давно знайомі слова набувають несподіваного змісту, поета, якому дано право судити людей і їхні вчинки — чи ти найбідніший бідак у благенькому чапані, чи ти сам султан... Він судить їх у своїх віршах і піснях, які народ береже потім у своїй пам'яті, і вони тривожать його чи втішають, кличуть...

Акбала з молоком матері увібрала цю повагу, тому вона й непокоїлася зараз, аби якнайкраще зустріти незвичайного гостя, і, як кожна господиня, побоювалася, що не

---

[1] Пирканшик — перекручене: прикажчик.

[2] Манкур, Нанкур — два ангели, що йдуть за людиною і ведуть лік її вчинкам, добрим і злим.

зможе цього зробити. А тут ще цей дурний Отарбай мимрить, що гість не велить різати барана. Ніби в неї в домі хтось може встановлювати свої закони гостинності!

Взагалі відучора Акбала не впізнавала свого чоловіка. Він ходив якийсь пригнічений і був схожий на людину, яка силкується поцупити щось у своєму ж домі. Все валилося в нього з рук,— вранці впустив піалу з чаєм. Ще два дні тому він збирався разом з усіма відкочувати на джайляу, а потім несподівано передумав.

Він з погордою пояснив домашнім:

— Від волосного дістав наказ. Післязавтра приїжджає якийсь кемесар. Треба підготувати для нього свіжих коней.

А перед самим приїздом сказав Кайсарові, щоб він загнав коней знов у табун.

Акбала нічого не могла зрозуміти. Коли молодий і гарний джигіт, що приїхав, уже сидів у отау, а вона місила тісто у великій юрті, Акбала спитала в чоловіка, не приховуючи роздратування:

— Чого ти собі місця не знаходиш? Ти знав, що наш гість не просто кемесар, а великий акин? Знав чи ні?

— А твоє яке діло? — звично огризнувся Отарбай.— Тісто своє ліпше міси, займайся своєю жіночою справою.

— Не вчи мене! Але якщо ти знав, що гостем буде цей акин, знав і не сказав мені, то ще не раз пошкодуєш! Я тебе навчу, як тісто місити!

Звична сварка. Аклімі набридло слухати, і вона вийшла з юрти. Сутінки поступово згущалися. Сутінки вкривали безмежний степ, наче запиналася над ним непроглядна чорна завіса. З озера долинав сонний гелгіт перелітних гусей. Перегукувалися лебеді. Жаби в любовній знемозі завели своїх пісень. І такою ж природною серед усіх вечірніх звуків була мелодія, яку виводили на домбрі вмілі пальці.

Акліма здригнулася — вона не помітила Кайсара, що підійшов до неї, просто відчула, що хтось узяв її за руку.

— Кайсаре... Ти?

— А ти думала, хто? — похмуро спитав він.

Акліма не відповіла. Домбра продовжувала неголосно звучати.

— А ти вірші його знаєш? — порушив Кайсар мовчанку.

— Деякі знаю.

— Подобаються?

Вона і цього разу промовчала. Кайсар, зітхнувши, сказав:

— Хочеш подивитися на нього? Акин... Джигіт...

Він тягнув її за руку в отау.

— Ти що? Адже соромно,— заперечила вона, але невпевнено, і Кайсар, не слухаючи заперечень, підвів її до повстяної стіни.

Акліма прикипіла до щілини.

Акин у цю хвилину був сам, тому що Отарбай сварився з дружиною. Вірніше він був не сам, а з домброю. У цю мить, можливо, він створював високі слова про народ, який виходить на новий шлях, про круті перевали часу, які треба буде подолати, про червоних соколів, чиї крила не в змозі обпалити вогонь... А може, про вірне кохання? Він був ще вродливіший, ніж тоді, коли під'їжджав до юрти, і Аклімі вдалося мигцем поглянути на нього.

Вона раптом відчула величезну вдячність до Кайсара, який — вона це знала, бо сьогодні стала дорослою дівчиною — пожертвував зараз собою заради того, аби вона змогла зблизька побачити поета.

— Кайсаре, рідний! Який ти добрий,— ледь чутно прошепотіла Акліма.

— Що? Відразу закохалась?

Адже сьогодні й він став дорослим джигітом.

А потім... Потім почався гармидер. Кінський тупіт порушив тишу ночі. Вершники розмовляли похмурим шепотом. Час од часу, наче відчуваючи небезпеку, на озері гелготіли гуси.

Хтось сипло рикав збоку на Отарбая:

— Не скигли, дурню! Чи ти гадаєш, що я в тебе, в такого слинька, питатиму, як мені вчинити? Що мені вільно й що не вільно? Заткнися й роби, що тобі велено!

У великій юрті яскраво горіло вогнище, полум'я фіолетовим відблиском танцювало в очах вівці зі зв'язаними ногами. Старий чабан, попльовуючи на брусок, заклопотано гострив ножа. Акліма, щоб не бачити крові, хотіла піти. Але тут прибігла перелякана Акбала.

— Ойбай!.. Нещастя в нашому домі. Скоріше, Аклімо, пиши йому: акин-ага, вас хочуть убити. Пиши!

— Ти що... ти що, Акбало! Не можу. Боюся!..

— Пиши! — наказала Акбала, а заперечувати їй було важко, до того ж Акліма звикла в усьому покладатися на старшу сестру. Вона написала записку.

Кайсар прийшов за Акбалою:

— Хозяйко! На тебе чекають кумис розливати...

— Коли будеш подавати акинові піалу, під спід підкладеш...— Вона ткнула йому в руку записку.

— Зроблю...

— Потім вибери двох коней, найкращих. Поїдеш з ним. Дивися, щоб акин-ага благополучно дістався до міста!

Старий чабан не втручався в їхню розмову. Він гострив ножа, але тут Акбала згадала давнє повір'я: коли комусь із близьких загрожує небезпека, не можна проливати кров.

— Облиш! — мовила вона до старого.— А ніж — устроми в землю...

— Е, донечко,— відповів старий.— Ти, бачу, забула, як у нас належить це робити.— І він різко встромив ножа, але не в землю, а в сірий попіл біля вогнища.

Від напруження, від чекання неминучої небезпеки Акліма тремтіла, і все інше проходило перед нею, наче вві сні. Вона виходила з юрти й знову поверталася. Розмова в отау то спалахувала, то згасала. Потім почувся короткий вигук, і впало щось важке. З-за отау вийшов Єркен. Біля нього дзигою крутився Кайсар. «Встиг,— радісно тьохнуло серце Акліми.— О владико! Допоможи йому, не залишай його...»

Та раптом долинув розпачливий вигук:

— Вбили! Вбили!

Акліма в нестямі вибігла з юрти. Сховалась у темряві — і через деякий час почувся квапливий кінський тупіт. Тупіт віддалявся. Акліма заплакала. На її схлипування прибігла Акбала й повела її в юрту.

— Де ж? Де ж цей старий? — Акбала не могла чекати. За тим самим давнім повір'ям вівцю треба було різати саме в цю мить, у хвилину порятунку, щоб відвести небезпеку від того, кому вона загрожує. Вона висмикнула ножа і, не струсивши попелу, міцно взяла вівцю за голову й різонула ножем по горлянці.

— О алла! Порятуй його...

Акліма, ридаючи, примовляла за нею:

— О алла, о алла!..

— Не плач. Кайсар вибрав найкращих коней...

Невдовзі запала тиша. Двоє кинулися в погоню. Інші винесли Токе, вклали його в тарантас, на якому приїхав Фарід,— без допомоги Токе йти не міг, ногу він підвернув при падінні й обпалив у вогні. Його повезли у волость до фельдшера.

Акліма лягла поряд з матір'ю. Лише перед світанком їй вдалося заснути, але сон не приніс ані відпочинку, ані заспокоєння. Наздогнали?.. Не наздогнали?.. Це питання мучило її всю ніч. Коли вона розплющила очі, її мати й Отарбай сиділи біля вогнища. А знадвору голосно, щоб і в юрті було чути, сварилася Акбала:

— Я думала — обмине нас чорне лихо! А він, виявляється, ще одну капость задумав. Живе — увесь час чужі зади лиже! Баба! Такому — жаулик на голову, і щоб жодного слова не смів сказати! Будь воно прокляте, таке життя!

Її голос наблизився. Мабуть, Акбалі вже несила на самоті виливати свій гнів і своє горе. Лаючись, вона увійшла до юрти.

Отарбай, не повертаючись до неї, сказав:

— Коли аллах хоче покарати смертного, він посилає йому дружину-дурепу. Слухай, дурепо! Ти забула про погрозу Заячої Губи? Забула, так? Адже він пообіцяв, що зітре нас на солом'яну потерть.

— А ти вже й трясешся? Слухай його більше! Знаю я вас, ви всі одним мотузочком пов'язані. Недарма ж ти два дні крутився, наче в тебе їжак під сідницею! Адже ти давно все знав!

— Думаєш, вони зі мною радились?

— Мовчи вже! Адже я всі твої думки наперед вгадую. Ти перед ними вислужуєшся, щоб тобі дістався каператип... Ти для цього й Акліму хочеш їм підсунути, так?

— А тобі здається, що так уже легко стати каператипом?

Акліма, яка лежала із заплющеними очима, здригнулася. Тепер ішлося про неї. «Підсунути» — сказала Акбала. Вже напевне той, кому збирається віддати її за дружину Отарбай, не буде схожий на цього акина з мрійливими й мужніми очима.

Стара — мати обох сестер — зітхнула й визнала за потрібне вступити в розмову:

— Я не знаю, легко стати каператипом чи важко стати каператипом. Але слухай, мій зятьок. Ти можеш стати султаном, тільки, заради аллаха, не вплутуй нас у свої справи, не торгуй нами. Вставай, Акліма! Їдемо звідси, донечко! Вставай...

Цього Аклімі не треба було повторювати. Вона й сама розуміла, що їхати треба якнайшвидше.

IV

Аул залишився позаду, в тумані. Вони вибралися на битий шлях, що вів до міста. Кайсар зупинив коня, і Єркен теж натягнув повід. Позаду, з боку озера, наближався цокіт копит — ось переслідувачі теж дістались до великого шляху. Досвідченому вуху неважко було визначити, що в погоню вирушили двоє. Двоє — це не так уже й страшно, та вони напевне озброєні.

— Ойбай! Це вороний скаче, хрипун,— сказав Кайсар, який, звичайно, добре знав усіх знаменитих в окрузі коней.— Тут у нас немає коня, щоб він не наздогнав. Під пахвами дві дірки в нього. Втоми не знає, хоч день і ніч скачи.— Кайсар був радий нагоді показати свою обізнаність знаменитій людині.

— Що за дірки такі?

— Дірки як дірки. Наче зябра в риб. Він крізь них дихає глибше, тому й біг у нього такий. Про це всі в нас знають.

Яким небезпечним не було їхнє становище, та Єркен не міг втриматися від глузливої посмішки, але Кайсар у пітьмі її не помітив.

— Як же нам тепер?..— спитав Єркен.

— Доведеться з шляху звернути. Попереду за пагорбами — зимів'я Єлемес. А за ним — Уликуль, Кисактам, Буратал, Тас-Бекет. Звідти я із зав'язаними очима дістануся до міста. Поїхали, акин-ага!

Кайсар повернув ліворуч і поскакав. Гнідий із зірочкою на лобі, що був під Єркеном, розгарячілий і злий, теж пустився галопом. Кайсар, наблизившись, попередив:

— Ага, пустіть коня вовчим чвалом... Тоді тупоту не буде чути.

Кайсар і Єркен менше ніж за версту відхилилися від битого шляху, а там уже промчали двоє переслідувачів.

Кайсар ніяк не міг знайти зимів'я. Де тут Єлемес, а де Уликуль... Туман дедалі щільніший, пітьма все густішає. Єркен з поведінки хлопця зрозумів, що той не знає, куди їхати, й соромиться його. Він усе частіше підострожує коня, повертає його то в один бік, то в інший. А глухий, мовчазний степ зловтішно причаївся в темряві. Ані звуку. Ані вогника. Хоча б яка-небудь зірочка підморгнула їм з неба.

— Ага, я заблукав,— признався нарешті стомлений Кайсар.

— Нічого,— заспокоїв його Єркен.— До ранку кудись приїдемо. Давай-но залишимо цей вовчий чвал, бо заженемо коней. Мій гнідий все намагається повернути ліворуч. Може, пустимо?.. Кудись приведе. Га? Як ти гадаєш?

— Давайте пустимо, ага. Я вже нічого не думаю, в мене довбешка запаморочилася від цього блукання.

Єркен відпустив повід. Гнідий побарився, наче перевіряючи, чи справді йому дали волю, чи це тільки здалося, і потім пішов, забираючи ліворуч.

Перед Єркеном ніби зник нічний морок степу. Він заглибився в свої думки. Про долю співця Біржана думав він, про долю Біржана, якого нещодавно, в сутичці з Заячою Губою, назвав батьком. Як переказують, він збожеволів наприкінці життя, й Ахан-сал теж втратив розум. Чому?.. Чому всі обдаровані, видатні люди закінчують так сумно?

Що міг зрозуміти в їхньому житті цей брутальний, злостивий Токе? Токе, який звик рахуватися лише з силою... Та щось у його словах пояснило Єркенові, чому Біржан після того випадку з запопадливим байським лакузою поштабаєм так і не одужав.

«Геть збожеволів»,— сказав Токе. Та як же Біржанові, народному улюбленцеві, солов'ю Арки, було не затужити, коли на очах в людей його вдарив камчею якийсь посильний? Хіба він міг після цього складати ті ж горді, тонкі й ніжні пісні? Яка, власне, для поета різниця між тугою і божевіллям? Хто з поетів степу уникнув подібної долі? Ані Біржан-сала, ані Ахан-сал, ні сам Абай.

Єркен хотів написати поему про Біржана. Він відчував у собі достатньо сил і вміння, щоб — після багатьох віршів — узятися за велику річ. Сюжет для нього був ясний. Він не збирався відступати від того справжнього випадку, що стався в давні часи. На святі у волосного — Жанботи — домбра Біржана змушувала людей радіти, сумувати, думати про своє життя. Тоді посильний іншого волосного, Жанботового суперника, покликав співця до свого хазяїна, той відмовився, й поштабай оперіщив його камчею, вирвав з рук домбру. Жанбота не вступився за нього! Гнівні слова кинув йому Біржан: «Як дозволити ти зміг, щоб поштабай, нікчема при всьому народі бив мене камчею?»

— Ойбай, ага! Не треба, не співайте так голосно,— почув Єркен Кайсарів голос.

— Не буду. Прорвалося,— відповів він.

«Жанбота» називають цю пісню в народі. Давно вже немає в живих ворогуючих між собою волосних. Поштабай теж лежить у землі, й ніхто не знає, де його могила, загинув, як собака... «Ти принизити, Жанбота, мене дозволив! Ти в бруд втоптати мене, співця, дозволив!» Хто б пам'ятав тепер, що був такий Жанбота? «Ти у бруд втоптати мене, співця, дозволив!» — скільки в Біржанових словах розпачу, болю, гніву. Він прирік на довічну ганьбу поштабая, і його син Токе знає про це, тому й казиться, хоча й намагається усім своїм виглядом показати, що йому наплювати на цю ганьбу. Гнів Біржана народжував слова, а слова вели за собою мелодію, яка й сьогодні звучить звинуваченням. Зло не закінчується з тим, що минувся час волосних. Ще багато доведеться зробити, аби життя стало чистим і світлим, як струмок у степу.

А хто зна,— можливо, гнів і відчай Біржана посилювало ще й те, що під час співу й сутички з поштабаєм на нього крадькома поглянули чиїсь бистрі, чарівні очі...

— Скажіть, ага,— перервав хід його думок Кайсар.— Ви тому здорованеві з розірваною губою, Токе — горло перерізали?

— Що-о?..

— Він упав, наче мертвий...

— Ні, що ти! Я вдарив його ребром долоні у скроню.

— І що? Він помер?

— Ні, лише свідомість втратив. Отямиться.

— Шкода! Треба було, щоб околів. Кажуть, цьому розбійникові нічого не варто пролити людську кров. Та зараз, може, хоч кривим стане. Дасть бог, сухожилля йому попече... Ногою просто у вогонь потрапив.

Єркен поглянув у його бік, та пітьма погустішала перед світанком, і він голову гнідого не бачив перед собою, не те що супутника.

Хлопець замовк, і Єркен одразу ж забув про коротку розмову з ним. Перед його очима з'явилася дівчина біля входу в юрту, злегка висвітлена полум'ям, та все ж таки достатньо, щоб побачити на її обличчі і смуток, і швидкоплинну усмішку, і стримуваний острах. Скільки найрізноманітніших почуттів — і лише в одну частку секунди — може відбити обличчя. Йому хотілося думати, що це його приїздові вона зраділа, а злякалася — через ту небезпеку, яка на нього чигала.

— Слухай, записку ти писав? — спитав Єркен.

— Де там! Я ж неписьменний,— відгукнувся невидимий Кайсар.— У нас гостює сестричка хазяйки. От Акбала-апа її й примусила. Акбала-апа така настирна, очі в неї все бачать! А сестра її спочатку не хотіла писати. Плакала. Як, каже, я можу йому написати такі слова: акин-ага, вас хочуть убити.

Кайсар не здогадався назвати її, а Єркен посоромився запитати. А може, й краще, що він не знає її ім'я? Вона так і залишиться для нього символом краси, добра, жіночності. А чому — залишиться? Хіба вони ніколи більше не зустрінуться?

Темрява почала зникати. Попереду — понад берегом багнистого озера — купчилися юрти аулу. Біля них ходили різномасті корови, поряд паслися вівці й кози. Гнідий під Єркеном стрепенувся, пішов легкою гордовитою риссю, хоча позаду в нього була нелегка ніч, довга путь.

Кайсар відразу стривожився:

— Що це ваш гнідий так зрадів? Не привів би він нас до себе в аул. Може, не будемо заїжджати? Звернемо?

Єркен не встиг відповісти. Гнідий заіржав, високо задерши голову.

— Та гаразд,— сказав Єркен.— Хоч дорогу розпитаємо до міста.

На кінський тупіт, на іржання гнідого з юрт повибігали люди. Вони вдивлялися в незнайомих подорожніх. Чого б це? Споконвіку в казахів не заведено вставати так рано — схід ще навіть не зачервонівся, тільки ледь-ледь зарожевіло небо.

Юрти наближалися. Вже можна було почути:

— Апир-ау! Глядіть, гнідий-бо — наш!

— Наш, наш. Бачите — зірочка на лобі.

— Тільки — що за люди?

Поки вершники під'їхали, чоловіки встигли розійтися. Хто в юрту, хто за юрту. Адже хто зна, що це за вершник у міському одязі, що йому тут потрібно. Залишилися самі жінки — дізнатися, що за подорожні, побачити, що буде далі. Час такий — іноді краще, коли в аулі немає чоловіків.

З продимленої сірої юрти вибігла жінка й, побачивши незнайомця, заголосила:

— Ойбай! Ойбай! Кінь прийшов, а хазяїна нема! Де хазяїн?.. Куди його поділи? Вбили?

— Оу, ти що, чоловіка свого не знаєш? — спокійно за-

питав Єркен.— Хто його вб'є? Він що — бандит чи баримтач?

— Де там! Людина, як усі. Чи живий він, мій чоловік?

— Живий, живий. Скоро й сам прискаче сюди.

З цієї ж юрти виліз обірваний хлопчисько років десяти. Потягся, почухав живіт і, скрививши рота, втупився в подорожніх. Несподівано він ухопив гнідого за вуздечку.

— Злізай, злізай! — пронизливо закричав він.— Наш кінь!.. Наш! Злізай, нема чого їздити на нашому коні.

Кайсар рушив свого коня й відтіснив хлопчиська. Єркен помітив чоловіка, який обережно виглядав з-за юрти, намагаючись якнайкраще роздивитися підозрілих гостей, почути, з якими вістями вони завітали. Він підізвав того чоловіка й розпитав, які тут по сусідству є аули і де шлях до міста. Виявилося — за п'ять верст — російське селище.

— Женгей, облиш,— звернувся Єркен до жінки, що продовжувала голосити.— Нікуди твій чоловік не подінеться. А свого шибеника посади до цього хлопця. Доберемось до селища, а там повернемо ваших коней, він їх назад і приведе.

Від'їхавши, Єркен озирнувся — подивитися, чи не буде хтось їх переслідувати. Аул-бо, з усього видно, не дуже мирний... Розбійницький аул. Та серед сірих юрт, схожих на складений у купи кізяк, було спокійно. Люди дивилися їм услід і, мабуть, обговорювали їхню несподівану появу. Може, мали за друзів Токе?

Хлопчисько, їхній проводир, поводився як злостиве вовченя, котре потрапило в полон. Єркен подумав — шкода парубійка, шкода, що він з'явився на світ у такій родині, що кров діда, мерзенного поштабая, тече в його жилах. А батько? Чого може навчити такий батько, як Токе?

Що тільки не виробляв дорогою цей хлопчисько! Він хапав іззаду Кайсара за горло й не на жарт душив його. Або, спритно вигинаючись, бив коня п'ятою в пах. Білий злякано хвицав, сахався вбік, очманіло кидався навскач. Кайсара, зрозуміло, не так легко було викинути з сідла. Та йому це набридло, і він раз-другий хльоснув назад камчею по голих стегнах шибеника. Той горлав, свистів, шипів, лаявся на весь степ. Потім верескливо-тріумфуюче реготав і починав усе спочатку.

У селищі, в будинку місцевої Ради, вершники зійшли з коней. Син Токе, пересівши на гнідого й ведучи другого коня за поводи, на прощання гукнув:

— Гей, ви! Батьків я ваших!.. А мій батько зустріне вас — живими не будете!

...Від аулу до аулу, наймаючи свіжих коней, Єркен з Кайсаром тільки надвечір дісталися до міста, до Караоткеля. Далеко ж убік завів їх гнідий з примітною зірочкою на лобі.

Не заїжджаючи додому, Єркен відразу ж пішов у редакцію нещодавно створеної казахської газети «Тиршилик» («Життя»). Дорогою він мимоволі звернув увагу на те, що в місті багато п'яних. А, завтра якесь православне свято. В росіян є прислів'я: хто святу радий, той напередодні п'яний.

У редакції сидів секретар — Карім. Один з тих двох, що разом із редактором складали весь штат. Вони чергували по черзі, один вдень, другий ввечері. Щоб завжди був хтось, хто міг би зустріти відвідувача, порозмовляти з ним, допомогти написати замітку. Зарплати не було. Ні в секретарів, ні в редактора.

Хоча Єркен, як справжній син степів, і звик до сідла, та все ж він із задоволенням сів на стілець, який принаймні не хитався під ним, не намагався звернути кудись убік.

Карім підвів голову від сирих гранок, що пахли друкарською фарбою.

— А-а, з'явився, невтомний кочівник, поет, редактор, комісар освіти! Ну, всюди утворив, в усіх аулах, Радянську владу?

— Всюди, всюди не те, що треба,— у тон йому відповів Єркен.

— І цілим залишився?

— Майже... Слухай, Каріме... Ось — Кайсар... Він допоміг мені уникнути великої неприємності. І тому в аул йому повертатися не можна. Ти візьми хлопця на роботу. І поживе нехай поки в тебе, адже ти знаєш мою хазяйку.

— Взяти можна. А ти письменний? — звернувся він до Кайсара, який скромно сидів навпочіпки майже біля самих дверей.

— Ні... Ще не вчився.

Єркен заступився:

— Неписьменний — ну то й що? Ти його грамоти заразом навчиш.

— Зрозуміло,— сказав Карім.— Ну, Кайсаре, будеш моїм заступником. Згоден? Візьми оцей папір і катай в друкарню. Коли вийдеш, повернеш ліворуч. Третій дім звідси. Там складач є, старий, Гіззат-ага. Йому віддаси.

Кайсар кивнув і так само мовчки побіг виконувати перше редакційне доручення.

— Ну... Тепер вдома посидиш? Напишеш про поїздку?

— Ще б пак! В аулах дехто сподівається, що ми — ненадовго. Треба їх засмутити. Стаття буде. А вірші мої одержав?

— Два йдуть у завтрашньому номері. А третій!.. Хочеш — бий мене, хочеш — вбивай, але це нісенітниця якась, а не вірш!

— Ти ба! — вдавано здивувався Єркен.— Я ж навмисне надіслав усі три. А ти, виявляється, навчився розумітися на віршах.

Йому не треба було питати, який із трьох відхилив Карім. Він сам відчував, що в тому вірші слова вийшли млявими, маловиразними, рядки спотикалися, як стомлені коні, й не висловлювали того, що хотів сказати автор. Та жарти жартами, а для Єркена Карім завжди був найпершим слухачем і цінителем віршів, доброзичливим і прискіпливим, який ніколи не вибачав невдалого рядка, погану риму чи розпливчасту думку.

Вони обмінялися новинами, поговорили про те, які матеріали йдуть у завтрашньому номері і що саме напише про свою поїздку Єркен.

— А тепер іди,— сказав Карім і знову схилився над гранками.— Ради самого святого аллаха не заважай мені. Куди це годиться, щоб робота страждала через пустопорожню балаканину про якісь віршики. Тупай скоріше в свою Раду, до своїх комісарів. Вони там уже захрипли від суперечок.

У Раді Єркен почув ті самі розмови, що й два тижні тому.

Відразу йому сповістили:

— Вчора ми тут радилися, і хтось шпурнув каменем у вікно. Он, у кутку валяється... Влучив у Єфрема. Сидить тепер із зав'язаним оком, наче після гарної пиятики. Добре, хоч кулю не пустили.

— Що ти все про моє око? Я ж від вас, чортів, не сплати за своє око вимагаю. Давайте нарешті домовимося: при-

мусимо ми купчиків і усіх інших багатіїв відчинити свої крамниці?.. Примусимо чи ні, я питаю?

— А як ти змусиш? Сила в тебе є, щоб їх примусити?

— Тоді давайте створювати свій батальйон.

— Ач, сягнув! А де зброя? Чим годуватимеш бійців?

— Про що тут сперечатися? Хліб потрібний місту?

— Потрібний.

— Гас потрібний?

— Так-от, усе це під замком на складах у буржуїв.

— А без тебе ми цього не знали.

Становище дійсно було складне, якщо не сказати — безвихідне. Залізниці немає. Ніякого зв'язку з далекою революційною Росією в закинутого степового містечка теж немає. Гас, сірники, паливо, сіль і хліб, хліб!.. Від розмов — усього цього не додавалося. Рада прийняла постанову: вилучити товари, які крамарі ховали до слушних часів. Та прийняти постанову було легше, ніж її виконати.

Рада наклала на самостійних городян податок на загальну суму три мільйони карбованців. Млини — вітряні, парові, водяні — вдалося націоналізувати, але запаси зерна танули. Молоти більше не було чого. Усі адміністративні установи перебували під контролем Ради. Та становище, як і раніше, залишалося тривожним, як зрозумів Єркен, повернувшися з поїздки по аулах.

Засиділися вони далеко за північ, а ні до чого так і не домовилися.

V

Єркен неквапливо йшов додому тихими нічними вулицями.

Вікна в будинках давно погасли. Тільки одне трапилося, в якому було світло. Звідти долинали голоси, хтось затяг пісню, але відразу урвав її.

Так само пізно вони засиджувалися в Омську, де тоді вчився Єркен. Тільки суперечки в них були про інше. Про поезію. Про красу. Про мужність і людяність. Про поетів і художників, які стають голосом народу і його очима.

Скільки ламали списів в ім'я прекрасної Мони Ліза! Великий Леонардо був закоханий у своє творіння і ніколи не розлучався з ним. Деякі намагалися пояснити його пристрасть лише захопленням жіночою вродою, потягом до досконалості. Адже художник — жива людина, і в його грудях гаряче серце.

Та суперечка, власне, була не про це. На сумному обличчі молодої жінки, яка нещодавно втратила чоловіка, на одну лише мить промайнула усмішка, і над цією загадковою усмішкою вже кілька століть люди ламали голови. І Єркен ламав, зустрічаючись із прекрасними темними очима. Для себе цю загадку він розгадав. У житті кожен день, кожна година неповторні. Не за однією міркою скроєні вони. І в житті людини буває не одна лише радість, не одне лиш горе. Ледь вловима усмішка на обличчі згорьованої жінки — от що було головним для художника, і Єркен був так у цьому впевнений, наче сам Леонардо ділився з ним найзаповітнішими задумами, створюючи свою Мону Лізу... Чому усміхнулася тихою миттєвою усмішкою сумна молода жінка? Чи згадалися їй кращі дні кохання, що проминуло? Чи промайнула надія на майбутнє? Невідомо, і ніхто ніколи про це не дізнається. Та щойно розвіялися хмари горя, і пробився до неї неяскравий сонячний промінь. «А чому це тобі спала зараз на думку Мона Ліза?» — звернувся до Єркена Єркен.

Від себе не варто було приховувати: це невідома дівчина, що промайнула на мить біля юрти, освітлена слабким сяйвом вогнища, вона, на обличчі в якої були страх, і надія, радість, і сумнів,— от що навіяло омські спогади про Мону Лізу, про безсмертну Джоконду. В кожного, хто пише,— незалежно від того, великий він чи малий,— має бути своя Джоконда. Він не знає імені цієї дівчини і ніколи її, мабуть, більше не зустріне, але як гарно, що вона є, і зараз — там, на березі озера Кзил-Молу — радіє, що проїжджому акинові вдалося втекти від погоні.

Прийшовши додому, Єркен одним духом випив склянку холодного кисляку, який залишила хазяйка, й сів до столу. Лампа-п'ятерик ледь мигтіла, звузивши до похмурого кутка цілий світ, який вміщував у собі і загадку Мони Лізи, і здоровання Заячу Губу, і чарівну дівчину в домі зизооокого Отарбая, і підбите око Єфрема, і розмови в Раді про хліб і зброю.

— Лягав би, комісаре,— пробурчала за перегородкою хазяйка.— Сам знаєш, не даєте ви нині гасу...

Єркен нічого не відповів. Він тільки ледь прикрутив гніт і присунув лампу ближче. Спати йому не хотілося, хоч він і провів майже добу в сідлі. Він знав у собі цей стан загостреної сприйнятливості, коли слова починають

з'являтися — одне за одним, і народжується образ, думка, почуття...

Здавалося б, він писатиме про дівчину, що вразила його уяву. Але на аркушику арабською в'яззю вивів: «Хліб». Він думав про той хліб, який лежав на складах, а поряд ходили голодні люди... Про хліб писав він, і рядки піднімалися на аркушику — рядок за рядком, і все одно це були вірші про дівчину, можливо, для дівчини, тому що час від часу Єркен відривався і намагався уявити собі, яке в неї буде обличчя, коли вона прочитає оцей рядок або оцей.

Похмурий п'ятерик почав чадіти, коли він закінчив про хліб. Та зупинитися Єркен уже не міг, і рука сама вивела на іншому аркушику: «Плач лампи». Плач знекровлених ламп, що тьмяно мигтять, сам просився на папір.

У двері постукали. Один раз, другий, третій... На своєму ліжку заворушилася хазяйка:

— Комісаре, ти сам піди відчини. Знову, мабуть, твої дружки. От і вчора вони приходили. Сказав би, щоб не швендяли ночами. Боюся я...

Єркен пішов у сіни. Що там таке трапилося, що в Раді не змогли зачекати до ранку? Він відкинув засув і, кваплячись записати щойно народжений рядок, попрямував знову до себе...

— Стій! — пролунало в нього за спиною.

Він здригнувся від несподіванки. Обернувся. Двоє озброєних стояли в дверях, з ними — витрішкуватий Фарід. Швидко ж він дістався із Кзил-Молу назад, у місто! Зараз він не подавав руки, щоб привітатися.

— Ти заарештований!.. Скінчилася ваша Рада!

При останніх сполохах лампи в себе в кімнаті Єркен поклав на стіл гроші за квартиру. Фарід, угледівши папери, підійшов, узяв аркушик, на якому було написано «Хліб», і другий — з незакінченим «Плачем лампи». Він повернувся до Єркена:

— Ти гадав, якщо втік із Кзил-Молу, то й сховався від нас?.. Ось тобі хліб! — він склав і показав йому дулю.— «Плач лампи»? «Я була народжена, щоб людям світити...» Хо! Акин!

Єркен мовчав. Він жодного слова не вимовив відтоді, як різкий вигук: «Стій!» — вихопив його з світу поезії. З вулиці — здалеку — долинув поодинокий гвинтівочний постріл.

Аркушики з віршами Фарід засунув у кишеню. Добре,

хоч вірші не пропадуть. Єркен усе там пам'ятав від слова й до слова.

На вулиці гарцювали вершники, купками рухалися озброєні люди. «Скінчилася ваша Рада»? Ні, брешеш, Фаріде!

— Іди, комісаре. Та хутчіш! У царство свободи!

Біля виходу з будинку камча боляче хльоснула його непокриту голову. Кінчик попав по лобі, і кров теплою цівкою заливала йому ліве око, стікала до кутиків губів. Це вперше в житті Єркен пізнав смак власної крові, вона була солонувата... Це вперше в житті хтось насмілився підняти на нього камчу — це зробив купецький синок Фарід, такий рішучий і хоробрий із беззбройною людиною.

Почало світати. Протяжний дзвін поширювався містом. З мінарету великої мечеті на головній площі урочисто лунав азан. «Аллаху акбар!.. Аллаху акбар!..» Вони сьогодні не суперечили, а вторували один одному — ці голоси споконвічних ворогів, православної церкви і мусульманської мечеті. Здається, ніхто в цю ніч не спав у місті. Народ висипав на вулицю, і таке стовпотворіння Єркебулан, здається, спостерігав тільки того дня, коли сюди дійшла звістка про повалення білого царя.

На площу зігнали багато заарештованих, з усіх кінців міста. Страшно було дивитися на них: побиті, закривавлені, запухлі... Одяг розірваний на клапті. Єркенові якось не спало на думку, що й він, мабуть, має не кращий вигляд.

У натовпі було багато таких, які тільки вчора старанно скидали шапки, зустрічаючись на вулиці з будь-ким із Ради. Власники млинів і шкіряних майстерень, крамарі, офіцери — всі вони прийшли на площу, щоб навтішатися видовищем поверженого, як вони вважали, ворога. І кожний намагався навідліг, якнайхльостківше вдарити полоненого, вдарити так, щоб зуби геть, щоб кров із носа... Знеможені люди спльовували й мовчали.

Єркена ухопив за чуба знайомий купець і хрипів од люті, поки вартовий не відігнав його, щоб не затримувати рух колони. Але той устиг-таки відірвати пасмо волосся, кілька гудзиків, подерти комір сорочки.

Півроку тому Єркен близько місяця жив на квартирі в купця. В того була дочка: крихкотіла дівиця з короткою шиєю й грудьми, наче дзвони на церкві. Масними вічками вона солодко поглядала на чоловіків, які квапливо проходили повз, якщо зустрічалися з нею на вулиці. Купець відверто підсовував недолугу дочку квартирантові, роз-

писував йому принади та втіхи, що чекають на того, хто пов'яже свою долю з його дочкою. Єркен плюнув, з'їхав з квартири. І зараз купець розраховувався з ним за образу.

Єркен мовчав. Треба вистояти, чого б це не коштувало! Він вірив, він знав, що це ще не кінець. Боротьба, боротьба не на життя, а на смерть, була ще попереду. І в'язниця довжиною в дев'ять місяців і дев'ять днів теж була попереду.

Штабс-капітан Сербов, монархіст за переконаннями, допитував Єркена. На столі перед ним лежала тонка, гарна камча — стек.

— Ти більшовик?

— Більшовик.

— Комісар?

— Комісар.

— І ще, здається, редактор газетки?

Здається!.. Чого це йому здається, коли всім у Караоткелі достеменно відомо, що Єркебулан — поет і редактор нової газети «Тиршилик».

— Так, я редактор. Це не брехня.

— Воюєш за Радянську владу? Визнаєш, що ви провели повітовий з'їзд Ради?

— А ми цього ніколи й не приховували.

— А серед тих, хто розганяв земство, ти був?

— Так, був.

— А чому ти проти земства?

— Тому, що земство присягнуло на вірність Тимчасовому урядові і вимагало від своїх делегатів служити йому. А ми цього уряду не визнали.

— Так... Зрозуміло. Але ж ти, наскільки мені відомо, і проти створення повітового відділення Алаш-Орди виступав. Ти їх теж розганяв?

— Так, теж.

— А чому, дозволь-но мені запитати, ти виступаєш проти своїх?

— «Своїх»... Хто хоч трохи розуміється на суті подій, той так не скаже... Алаш — це не мої. Націоналісти уявляють, що свобода для них — це створити своє ханство, де баям буде ще привільніше, ніж раніше. Алаш-Орда — це їхня партія. Мені з ними не по дорозі. Я проти них.

Помахуючи стеком, пускаючи кільця диму, граючи масивним портсигаром, часом хмурячись, три години його допитував цей вродливий штабс-капітан. Умовляв, погрожував.

Три години стояв перед ним поет, не піддаючись на вмовляння, не лякаючись погроз. Сербов загадково поглядав на нього. За ці дні перед ним пройшли десятки людей. Були й такі, що на першому ж допиті втрачали всю мужність, розколювалися й казали навіть більше, ніж їм було відомо. Цей — з інших. Але пускати його відразу в розход не радять. Він, бачте, поет! А в цьому дикому степу поет — щось на зразок живого святого. Його вбивство може викликати невдоволення в місцевих казахів, відштовхнути їх від алашординців, які й без того не дуже користуються повагою. Але поморочитися із цим Єркебуланом, мабуть, доведеться чимало. Вбити не вб'єш, та притиснути його можна і треба.

Сербов викликав варту і наказав тут-таки, у нього в кабінеті, закувати заарештованого в кайдани.

— Бажаю...— усміхнувшися, сказав штабс-капітан,— бажаю, щоб ланцюги виявились міцними й не зносилися до кінця днів твоїх...

— Я теж...— усміхнувся Єркебулан.— У той день, коли ланцюги будуть на вас, вважайте, що я побажав вам те саме.

...В'язні тулилися в холодній камері, на кам'яній підлозі.

Тут, де заледве могли б уміститися чоловік двадцять-тридцять, було їх більше сотні. Кайдани були не на всіх. На всіх кайданів просто не вистачало, і тюремна влада, і штабс-капітан Сербов приберігали їх для особливо впертих.

Ще з царських часів у в'язниці збереглися арештантські куртки й штани з смугастого, чорного з жовтим грубого полотна. Єркен недовірливо розглядав себе в цьому вбранні. Він ладен був битися головою об стінку на саму думку про приниження, якому піддають його вороги. Але він стримував себе. Орел за гратами, лев, що мучиться в клітці на залізному ланцюгу,— адже вони теж ладні щохвилини вирватися на волю.

Він гірко докоряв собі й своїм товаришам за те, що вони дозволили підготувати і здійснити цей контрреволюційний заколот. У камері іноді спалахували бурхливі суперечки, хтось намагався на когось звалити відповідальність за все, що сталося. У таких випадках Єркен казав, що винні — всі. Бракувало досвіду. Відмовила обережність. Не виявили революційної пильності. Поки вони вели розмови про те, як змусити крамарів відкрити крамниці, де

дістати зброю для батальйону, офіцери та алашординці, що причаїлися до слушного часу, зуміли захопити їх зненацька.

Були хвилини, коли Єркен уже не сподівався, що колись повернеться до того життя, яке залишилося за цим мерзенним кам'яним мішком! Якось, коли вже несила було сидіти на місці, він скочив, підстрибнув, ухопився за залізні грати і на руках підтягся до вікна.

Він побачив лише невеличку площу — зелену галявину й блакитне небо вгорі, та навіть грубезні іржаві грати неспроможні були заступити цю живу зелень і прозору блакить. Жадібно дивився на галявину Єркен, і йому здавалося, що в усьому світі немає куточка, прекраснішого за цей... Дурний!.. Скільки таких галявин він зустрічав у житті і байдуже проходив чи проїздив повз. Йому здавалося, що він грудьми відчуває прохолоду трави... Та це була вогкість в'язничної стіни.

Закутий поет тепер кілька разів на день припадав до вікна, не боячись, що якийсь стражник може пальнути по ньому — підходити до вікон якнайсуворіше заборонено, це було одне з найтяжчих порушень в'язничного режиму.

Він уже знав: щодня, майже в один і той же час, галявиною перевальцем походжала біла гуска з своїм виводком. Гусенята — ще незграбні, з жовтуватим ніжним пушком, смішно перевалюючись, смикаючи хвостиками, поважно тяглися за матір'ю й пищали. Потім вони стали самостійнішими, і матері вже іноді доводилося скубнути декого з них, щоб змусити слухатися.

Якщо ж Єркен повертав голову ліворуч — там, усього кроків за п'ятдесят, ішла вздовж річечки проїжджа дорога. Нею на биках, кіньми, в бричках, навантажених кізяком, з ранку до вечора їхали міські жителі.

У камері було задушливо, вогко. Лише вранці в єдине віконечко долинав прохолодний степовий вітер. Іноді лунала трель жайворонка. Серце в Єркена починало щеміти, і він, не звертаючи уваги на брязкіт кайданів, кидався до вікна, підтягався... Може, й безглуздо було ризикувати дістати кулю в лоба. Але йому несила було відмовитися від цих ризикованих «прогулянок», як він їх називав.

З якогось часу він помічав на галявині зовсім юну дівчину. Вона походжала тут, пильно вдивляючись у вікна в'язниці. Чорна плюшева безрукавка, біла шовкова сукня з оборками, на голові — чорна шапочка, прикраше-

на пір'ям пугача, одягнена трохи набік, що напрочуд їй личила. Висока й стрункa...

Побачивши її вперше, Єркен втратив спокій. Чи не вона це? Чи не та дівчина, яку побачив у аулі похмурого, тривожного вечора? Вона чи не вона? Щоправда, її обличчя звідси було погано видно. Очі, як чорна смородина, чорне шовковисте волосся, сліди смутку на чистому обличчі — все це поет вигадав, усе сам домалював у своїй палкій уяві.

І все одно Єркен і гадки не мав, що це може бути якась інша дівчина. Ні, це та сама, що в домі Отарбая писала записку: «Ага, ці негідники збираються вбити вас». Непевний напівдитячий почерк. В б и т и — палички й гачки ще більш невпевнені, видно, як тремтіла в неї рука, коли вона виводила це страшне, протиприродне слово.

Єркен, зціпивши зуби, щосили шарпонув на себе залізні грати, але чотиригранне товсте пруття не піддавалося.

В'язні занепокоїлися:

— Що там таке? Що трапилося?

Єркен нічого не відповів. Що він міг їм сказати, як пояснити, хто ця дівчина і що вона для нього значить.

Дні тяглися нестерпно довго, та ночі були ще страшніші, а коли вдавалося заснути, сон швидко уривався від брязкання кайданів, від глухих ударів прикладів об підлогу. «Про-о-ща-авай-те, то-о-ова-ри-ші!..» Серед цих голосів, змінених передчуттям близької смерті, Єркебулан одного разу упізнав голос Єфрема, того самого, якому підбили око, й друзі втішали його, що до весілля заживе. Єфрем справді збирався незабаром одружитися з дочкою робітника з салотопного заводу. Казали, що розстрілюють біляків за містом, за гаєм, де раніше збиралися на таємні маївки.

І вже не було сну, а думки знову поверталися до того, як же вони допустили, щоб офіцерня захопила їх зненацька, і де тепер Кайсар, чи вдалося сховатися Каріму.

Іноді його гнів, і зневависть, і любов просилися у вірші, і в голові починали складатися рядки. Про волю він писав, якої був позбавлений, про те, що мало любити волю, треба ще й уміти битися за неї.

Час у катівні тягся, як візок, запряжений волами. Єркебулан якось добирався на них у Караоткель із селища, де для нього не знайшлося коней. Якусь різноманітність вносили допити. Сербов, щоправда, ставав настирніший і, бачачи марність своїх зусиль, вже пускав у хід стек, а не

лише бавився ним, і багатозначно казав: «Може, й тобі хочеться прокричати «прощавайте, товариші»? Твоя впертість врешті-решт приведе до цього...» А в камері Єркен розповідав про це легко, дотепно — як шаленіє Сербов, як конвойний попросив Єркена — «комісара», щоб він вступився за нього, коли знову прийдуть червоні... Багато хто після допитів пригнічено мовчав, зчепивши руки на колінах і втупившись очима в одну точку. Єркен знав, що не можна зневірятися, та тільки йому одному було відомо, чого це варто — володіти собою і розважати товаришів по камері розповідями про Сербова.

Підклавши під голову подушку, напхану струхлявілою соломою, поет влаштувався на голій підлозі. І раптом — скочив і кинувся до вікна, хоча тільки-но оглядав галявину й дорогу. От зараз, у цю саму хвилину, має з'явитися в о н а.

Як він вгадав! Лише припав до залізного пруття, на площадці перед в'язницею з'явилася дівчина. Та сьогодні вона була незвично кваплива. Чому так поспішає? Куди? Як зазирає у вікна! А хто ця жінка у кимешеку, що підбігла до неї, сердито схопила за руку і почала відмовляти. Дівчина їй не відповідає. Здається, вона навіть не чує. Застигла — дивиться на вікна в'язниці. На повному скаку зупинив біля жінки вороного коня якийсь джигіт. Він замахав руками, вказуючи назад, щось збуджено говорив. Та дівчина і його не чула, і йому нічого не відповідала. Ще раз окинула поглядом вікна і якось відразу знітилася. І повільно, наче назавжди прощаючись із кимось, повернулася до жінки в кимешеку.

Пальці в Єркена розслабились, і він упав на кам'яну підлогу, глухо брязнувши кайданами.

Арештанти сполошилися:

— Що трапилось?..

З цього дня він удвічі довше висів на вікні, але більше так і не побачив дівчину.

Настала осінь. Гусенята стали зовсім дорослі і більше не потребували материнської опіки. Потім і сніг випав, вдарили люті морози Арки. А юна дівчина в плюшевій безрукавці і білій шовковій сукні?.. Як би вона була вдягнена зараз? Єркен думав про неї наяву. А вночі вона приходила до нього такою, якою він бачив її колись біля юрти, на березі озера Кзил-Молу, і такою, якою вона походжала вздовж в'язничного муру, приходила справжня й вигадана. Вона чи не вона? Кого вона шукала тут? Не-

вже?.. Невже вона шукала його? При цій думці про зустріч, що не відбулася, а мала б принести йому щастя, серце поета наповнювалося болем. І він знав, він відчував, що ніколи вже не вилікується від цього болю.

VI

— Коли я тільки здихаюсь оцих волоцюг!

Отарбай вимовив це замість відповіді на поштиве привітання, вимовив голосно, незважаючи на те, що подорожній уже ввійшов до отау й нерішуче зупинився біля дверей. Це був високий чоловік років сорока, він заріс густою бородою, в бороді при яскравому світлі лампи-п'ятерика можна було помітити срібні прожилки. Весна була холодна, і він був у просторій шубі, на голові шапка-вушанка «кулакшин», на ногах — громіздкі, набряклі від вологи чоботи, підв'язані шворками й ремінцями з сириці.

Волоцюг нині справді розвелося багато. Місто погнало їх від рідних домівок, і вони пішли по світу. Та всі ці нещастя, мабуть, обходили господаря юрти. Мабуть, каператив — це не те що якийсь безправний візник, якого хто хоче, той і кривдить. Нові подушки й ковдри, нові кошми. Від колишнього залишилося лише те, що Акбала не ладила зі своїм чоловіком.

— Ніби від доброго життя стають волоцюгами! — мовила вона, аби тільки щось сказати йому наперекір.— Ніж насміхатися й бурчати, покликав би людину до дастархану.

Вона трохи помовчала, ніби даючи можливість йому — хазяїну дому — виправити свою помилку й виявити гостинність. Та він і не думав скористатися з цієї можливості.

— Сідайте,— сказала Акбала.— Пийте чай.— Вона подала йому піалу.

На дастархані, наче отара перед заходом сонця, розсипався курт, іримшик, лежали великі шматки прісного коржа. Перед Отарбаєм білів кусень цукру. Біля Акбали, біля літньої жінки, що сиділа поруч із почесним місцем, подорожній цукру не помітив.

Він виявився не жадібний до їжі, не накинувся, як можна було сподіватися, на хліб та іримшик. Тільки невеличкий шматок коржа з'їв і випив лише дві піали чорного чаю.

— Дякую...

Він розмовляв уривчасто, коротко. Спочатку боявся, що Отарбай чи Акбала упізнають його по зовнішньому вигляду. Та якби йому зараз, через рік, вдалося поглянути на себе в дзеркало, він би й сам себе не впізнав. А голос? Голос теж лунав хрипко. Дев'ять місяців і дев'ять днів у в'язниці, а потім — три місяці блукань в степу. Кружним шляхом, щоб уникнути небезпечних для нього зустрічей із колчаківцями та алашординцями, він ішов на південь, де, за чутками, зміцніли Ради.

— Ти що? — вирішив порушити мовчанку Отарбай.— Певне, і ти до нагаші подався? Усі, хто забув запах рідного вогнища, кажуть одне й те саме — до нагаші йду...

— А ви вгадали. Я справді шукаю своїх нагаші.

— Ну, я гадаю, вони — такі, що не знають, куди добро подіти, так?

— Про добро не знаю. Та в тих краях, я чув, не голодують.

— А! Ти чув... Кажуть...— злісно усміхнувся Отарбай.— Розбрелися степом в'язничні волоцюги — хто нагаші шукає, хто до жиєнів прилаштовується... Ти б краще працював, аніж волочитися! Він з хрускотом відкусив цукор.

— А вам робітника не треба?

— На мене весь аул працює. Волоцюга нащо?

— Я візником можу...

— Щоб на шляху зарізати хазяїна й забрати його коней? Ти знаєш, що таке каператип? Я годую їх усіх, голодранців.

— Годуєш! — не втрималась Акбала.— Слава аллаху, що в тебе самого не знайшлося голодної рідні. А то б вони біля твоєї юрти поздихали з голоду.

— Мене аллах позбавив, так у тебе є. Сидить от одна така на моїй шиї...

Одним оком він свердлив дружину, а другим — втупився в літню жінку, що мовчки сиділа за дастарханом, ні до чого не доторкуючись, лише пила чай.

У голосі Акбали бриніло неприховане презирство:

— Не турбуйся. Вона тебе не об'їсть. Я її нагодую з своєї пайки, а мене ти годувати повинен. Мати теж забула дух рідного вогнища, тому що до дочки їде. До тієї самої дочки, яку ти із своїми лакузами продав заміж. Акліма на руках буде матір носити! А ти більше не чіпай, не смій чіпати її своїм поганим язиком.

Добре, що ніхто з них не звертав уваги на подорожньо-

го, ніхто не помітив, як здригнулася його рука, що тримала порожню піалу, заблищали його очі, що були до цього зовсім байдужі. Адже якщо ця літня жінка — мати Акбали, і вона їде до другої дочки... Отже, його мрію звали Акліма! Прощавай, Аклімо! Він уже одного разу прощався з нею. Та тепер це — назавжди...

Він примусив себе слухати, сподіваючися ще щось почути про Акліму.

Акбала забула про присутність стороннього. Після кожної нової дошкульної, гнівної, влучної її насмішки зизоокий схиляв голову все нижче й нижче, він просто захлинався в потоці вбивчих слів. А вона впивалася ненавистю до нього й можливістю вилити цю ненависть усю, до кінця. Та от Акбала зупинилася, щоб перепочити.

Отарбай, принижений і жалюгідний, трохи помовчав, а потім, мабуть, йому захотілося зірвати свою злість на комусь.

— Гей, а ти що за один? — звернувся він до подорожнього.— В тебе білет [1] є? Якщо є — покажи.

— А якщо він тобі покаже білет, то що ти в цьому білеті втямиш? — знову кинулась Акбала.

— Не тямлю, так побачу на вигляд, що то за білет...

— Та ти сам хто такий, щоб людей перевіряти? Може, ти аулнай? Чи урендик? [2]

— Я — каператип. А хто сильніший — каператип чи урендик, це ще невідомо.

— Який ти каператип! Ти нещасний слухняний пирканшик волосного Мирзакельди й хаджі Калжана. Пирканшик, пирканшик, ось ти хто! Слова сказати не смієш. Вони собі беруть плюш і оксамит, цукор, чай, а тобі, дурневі, видають ситець і мампасі. Як собаці кістку. Кращі шматки залишають собі, а у в'язницю за них, за всіх, сядеш ти.

Отарбай не знайшов, що відповісти, а тому жбурнув у жінку піалу. Але жбурнув обережно, щоб не розбити її об самовар.

— Та чого ви гризетеся? — втрутилась у розмову мати Акбали.— Адже я недовго буду для вас тягарем. Узавтра ж поїду. Акліма-жан через людей переказувала, щоб я забрала її додому. Плаче, кажуть, бідолашна, побивається...

---

[1] Білет — посвідчення, посвідка на проживання.

[2] Аулнай — аульний старшина, урендик — перекручене: урядник.

Усе було зрозуміло... Тільки в чиїх руках тепер мучиться, й страждає, і рветься на волю, як великий білий птах, Акліма?

Що може бути прикрішим за долю дівчини, яка потрапила в лапи степових шакалів, у пазурі стерв'ятників? Усе було зрозуміло. Невідомо лише одне. Та дівчина, що приходила до в'язничного муру й когось шукала в загратованих вікнах, була Акліма? Чи інша? Хтось на баскому вороному коні забрав її тоді! А навіть коли це була вона, яка тепер різниця? Там, де палало вогнище, залишився попіл. Там, де цвіло дерево, лежить пожовкле листя, втоптане в багнюку. Там, де був портрет Джоконди, попрацював пензлем п'яний маляр.

Він не міг більше бути в цьому домі. Він повинен був залишитися сам на сам із своїм горем, в якому нікому несила його розрадити і яке ніхто не міг із ним розділити.

— Дякую. Я йду. Прощавайте,— неголосно мовив він і попрямував до дверей.

— Апир-ау! — здивовано вигукнула Акбала.— Куди ж ви в таку темінь! Адже ніч надворі. Вовки... А страшніші за будь-яких вовків у степу — розбійники. Залишайтеся, переночуйте.

— Е-е! Вовкові я сам горло перегризу. А розбійник що з мене візьме?

Він ще раз подивився на Акбалу, попрощався з нею поглядом і вийшов.

Акбала здригнулась. Адже таке вже було... Рік тому — тут-таки, в юрті, саме з цього місця — безмовно прощався з нею чорноокий красень поет, який одним ударом звалив Токе. Ні, не може цього бути! Тому було двадцять чотири, двадцять п'ять. А цьому не менш, як сорок. Але очі, очі! Трохи здивовані, трохи усміхнені, трохи сумні! Його очі. Пройшла чутка, що того посадили у в'язницю й розстріляли на світанку. А може, якимсь дивом врятувався? Тоді зрозуміло, чому він посивів... Дай боже, дай боже, щоб це був він. Пропади Отарбай з його краденим добром, подушками й худобою! Пропади його каператив! Пропади все!.. Дай тільки боже, щоб це був він, поет, голос степу.

А подорожній вийшов надвір, постояв, щоб очі звикли до темряви. Навпроти, на тому ж місці, була велика юрта. Але з димового отвору не летіли, як минулого разу, іскри. Не було кому відхилити запону. Не було вогню, не було того чарівного обличчя, яке цей вогонь на мить ви-

крав у темряви. Не було поряд і Кайсара, який промовив би: «Акин-ага... Ходімо, ходімо, акин-ага». Хто зна, де тепер Кайсар.

Спираючись на товстого сукуватого ціпка, він вирушив у дорогу. В аулі голосно ремигали сонні корови. Спутані коні неподалік хрускотіли травою, форкали. Услід йому ліниво, більше з обов'язку, гавкали потривожені пси. Не було тут Акліми, і аул здавався йому порожнім і холодним, як труп.

... Гіркі думки були його нерозлучними супутниками і через три дні, коли він підходив до аулу, де розраховував на допомогу, щоб дістатися врешті на південь, до своїх. Був ранок. У високому блакитному небі пливли легкі хмарки. Невеликий табун коней пригнали на водопій після нічного. Табунник на рудій куцохвостій кобилі-трилітці, вимахуючи довгим куруком, загонив у воду лошат. Чи то лошата лякалися води, чи то їм просто подобалося гратися з табунником, але вони гасали вздовж берега, тонко іржали, і потребувало багатьох зусиль загнати їх у воду.

Табунник помітив на березі людину, котра стягала з себе чоботи, збираючись переходити річку вбрід.

— Гей! Гей, чорна борода! Не роззувайся! Я тебе зараз перевезу! Ти що, з глузду з'їхав? Чи ти такий гордий, що не хочеш ні про що просити?

Бородань, не відповідаючи йому, знову натягнув чобіт, підв'язав ремінцями підметку, але великий палець так і залишився стирчати назовні.

Табунник спрямував до нього руду кобилицю. Подорожній спочатку подумав, що помилився, не може того бути, а згодом побачив, що — ні.

Верхи на рудій кобилі їхав Кайсар.

Та хлопець його не впізнав.

— Куди прямуєш, старина?

— Десь тут має бути мій нагаші.

— А хто?

— Його звати Байкеном.

— Акилбек Байкен?

— Так, так! Він!

— Ойбай! Та я ж табунник у його аулі, хоч сам родом з іншого місця. А той аул, що його видно по той бік річки,— це його аул і є.

— А чи вдома сам Баеке? Чи здоровий він?

— О! Ще й який здоровий! До великого тою зараз готується. Позаторік померла його дружина, він за жінку взяв молоденьку... Так-от, вона народила йому сина. Гаразд, старина. Я саме збираюся в аул. Зараз дам тобі коня. Інакше Баеке шкуру зніме з мене...

— А як звати тебе, хлопче?

— Мене? Кайсар. Більшовик Кайсар... Торік я з одним поетом, із Єркебуланом, подався до Караоткеля. Відтоді мене й прозвали більшовиком.

— А ти в Караоткелі в партію вступив?

— Та ні! Де там! Один день, ні, півдня заступником був у газеті, у Каріма. Взагалі-то не він, а цей поет влаштував мене на роботу. Це довга історія, ага. Я згодом вам її розповім, якщо захочете слухати.

Кайсар майже не змінився за цей рік. Трохи поширшали в хлопця плечі, більшою стала рука. А так — такий самий: простодушний, дещо галасливий... Взагалі люди в аулах не міняються, десять років мине, а зустрінеш їх у тій самій поношеній шубі, в тій самій шапці, й розмовляєш, ніби розсталися вчора.

Невзабарі Кайсар повернувся, ведучи за повід гарного баского світло-гнідого коня. Кінь був осідланий.

— Бери, ага! Може, чув? Це й є знаменитий, найзнаменитіший скакун у Баеке.

Так само він знає найкращих коней в окрузі й пишається ними, наче вони належать йому.

Три дні брів степом Єркен наодинці зі своїм горем. Тепер же, лише відчув під собою коня,— перемінився. Куца витерта шуба на ньому була та ж сама. Постава стала іншою. Він розпростав плечі, стрепенувся, наче молодий беркут перед польотом, і якби Кайсар побачив його цієї миті, йому б і на думку не спало сказати «старина».

Вони перебралися на протилежний берег — Кайсар гнав табун до аулу, треба було прив'язувати лошат, аби подоїти кобилиць. Гнідий плив, широко роздуваючи ніздрі, а ступивши на землю, одразу помчав, ледь торкаючись її копитами. Оце так гнідий! Недаремно ж хвалився ним Кайсар, недаремно ж називав його братом вітру! Єркенові довелося притримати коня, щоб хлопець міг наздогнати його. Кайсар поїхав поряд, і гнідий тепер не поспішав обганяти грайливу руду кобилицю, вони бігли поруч, і Кайсар розповідав:

— Ви, мабуть, чули про Єркебулана, ага? Знаменитий поет. У нас кожен знає його вірші. Особливо дівчата ним

захоплені. Хоч потайки, хоч у двері, хоч у шпаринку в юрті,— тільки б їм на нього поглянути. Полюбляв на домбрі грати. Сидить, очі в нього сяють, а пальці — цок, цок, цок, от наче цей гнідий, що під вами. А баї його не любили, він їм дуже дошкуляв своїми віршами, а ще — з промовами виступав у аулах. Вбити якось хотіли, в нас, в аулі Кзил-Молу. За те, що правду казав.

— Він тебе в газету, ти казав, улаштував. То чому ти залишив цю роботу?

— О алла! Хіба я сам залишив би? Заступником я ввечері став, а вранці газету розгромили. Мене зо два рази стукнули по потилиці й наказали забиратися геть. Вони Каріма шукали, та не знайшли.

— А цей поет?

— Вони його, на жаль, заарештували. Вночі взяли, вдома. Довго тримали у в'язниці. Дехто каже — вбили. Він їм нічого не сказав, от вони й розстріляли його — там, де всіх розстрілювали, за гаєм. Але чув я й інше. Начеб йому пощастило втекти. Начеб, коли розстрілювали, Єркен упав — на мить раніше, ніж пролунали постріли. І що ніби ходить він десь степом, пробирається до своїх, таких же більшовиків, як і він сам. Тільки, гадаю, неправда це. Якби він був живий, ми б знали його нові вірші. А ми не чули нових віршів.

— Може, йому зараз не до них,— озвався Єркен.— Та якщо він живий, то обов'язково почуєте. А що з тобою потім було?

— Що потім... Вештався вулицями, як волоцюга. З свого аулу я втік, туди мені не можна було. А куди йти? На щастя, я зустрів у місті Баеке. Я знав, хто він. Він мене нагодував. Розговорилися. Він виявився другом цього поета, Єркена. От і взяв мене до себе. Пасу тут коней. Куди, куди?! Завжди вона така скажена! Куди ти!

Кайсар помчав навздогін за рябою кобилицею і завернув її до інших коней. Табун увійшов в аул, кобили розбрелися. Аульні дітлахи почали ганятися за лошатами, щоб упіймати їх і прив'язати.

Біля великої юрти посеред аулу стояв літній чоловік. Він пильно вдивлявся у вершника, що сидів на його коні.

— Суюнші, Баеке, суюнші! — здалеку гукнув йому Кайсар, у цьому він теж залишився Кайсаром, він був радий приносити людям радість.— Ваш родич приїхав!

Єркен скочив з коня, кинув повід і заквапився до старого, який хутко йшов йому назустріч, розпростерши руки. Чоловіки обійнялись.

— Вигнанцю ти мій,— тихо говорив Баеке, не відпускаючи його.— Як я скучив за тобою! Де ти пропадав так довго, мій Єркене? Твій старий уже всі очі видивився, чекаючи на тебе. Я знав, що ти приїдеш. Якщо ти живий, ти не минеш оселі свого Баеке. От бачиш, я не помилився.

За дев'ять місяців і дев'ять днів у в'язниці жодної сльозинки не зронив Єркен. Стислося серце поета, коли він почув про гірку долю, яка спіткала Акліму, але й тоді він стримав сльози. Та тут серце не витримало. Він не соромився своїх сліз. Поряд з ним був його друг. Баеке ласкаво поплескував Єркена по спині, по плечах, він говорив якісь слова. Це був простий аульний старий, та він знав, що поета треба іноді отак по-дружньому підтримати. І тоді добрішає людське серце. Поет стає ніжний і м'який, як розплавлений свинець. Щоправда, з того свинцю можна лити й кулі, щоб зустрічати ворога.

— Бачу, бачу...— казав Байкен.— Бачу, що й ти скучив за своїм нікому не потрібним старим. Адже я приїздив до тебе у Караоткель, так, приїздив. Та не пустили мене негідники у в'язницю. Там-бо й зустрівся мені Кайсар. Ну, добре, добре, заспокойся... А ти, Кайсаре, що? Ти й досі не впізнаєш його, зінське щеня? Ти подивись, Єркене, от дурень, га?

Кайсар, напевно, здогадувався, хто цей бородань. Він пам'ятав, до кого торік приїздив у Караоткель старий Байкен. По дорозі вони тоді розповідали один одному про Єркена. Дізнавшись нарешті, кому він дав коня на тому березі, щоб переправитися через річку, Кайсар скочив з сідла, кинувся до нього:

— Єрке-ага!

— Тихіше... Ходімо в юрту. Треба бути обережним,— мовив Байкен, озираючись довкола.

Біля юрт стояли тагани, з котлів густо валувала пара. Побіля котлів поралися жінки, метушилися й галасували діти. А старші хлопчаки, уніймавши огирів, гарцювали поміж юртами. Хтось із дорослих, відпустивши кобилиць і прив'язавши лошат, поглядав у бік юрти Байкена, а двоє чоловіків здалеку простували до неї, аби привітати гостя.

— Ти впізнав мене, Баеке, можуть і інші впізнати...— озвався Єркен.— Ти маєш рацію, краще мені зникнути...

У юрті Байкен сказав:

— Сьогодні в мене той. Син народився в такого старого, як я. Прийшов папір, Єркене. Тебе шукають. Нам треба добре поміркувати, як тебе сховати. А поки... Кайсаре! Наш гість знаєш хто? Хазяїн дому, ми в нього зупинялися торік в Караоткелі. Він, бідолаха, захворів у дорозі. Йому зараз постелять постіль. Він відвернеться до стіни, буде лежати й хворіти.

Єркен ледве встиг влягтися й накритися шубою, як до юрти увійшли люди. У кожного було одне питання: хто гість Байкена, звідки родом і куди йде. Байкен усім відповідав, як домовилися.

Єркен лежав, прикривши обличчя вушанкою, попивав кумис із великої піали, що стояла поряд, і, коли хтось із гостей заходив до юрти, стогнав. Лежати отак, прикидаючись хворим, коли ти довгий час не бачив людей, коли ти довго переховувався, а біля тебе шумував і вирував той, було справжньою мукою.

Прибігав Кайсар:

— Акин-ага!.. От би ви подивилися! Битва йде... Абеке ухопив Байсеке, закрутив, завертів — і я-а-а-ак пожбурив на землю! Бідолаха навіть піднятися відразу не зміг. Хочете ще кумису, акин-ага?

— Давай ще кумису...

— Весело в нас сьогодні, давно так не було. У байзі бере участь і той вороний хрипун. Пам'ятаєте, Єркен-ага? В нього дві дірки під пахвами, він через них сильніше дихає. Вороний сьогодні перший прийде. Адже Баеке сьогодні свого гнідого не пускає. Він же господар тою. Не годиться, негаразд. От був би шарварок, га? М'яса хочете?

— Давай м'ясо...

Було чути крізь повстяну стінку, як знемагає на прив'язі гнідий, як мучиться, що його не беруть на байгу, і як він хоче усім довести, що немає тут коня, який зумів би його перегнати. А Єркен подумки уявляв собі, яких би він пісень заспівав, якби міг перед усіма, не ховаючись, узяти до рук домбру. Він би їм довів — як це в нього немає нових віршів!..

Знову прибіг Кайсар:

— І я теж на своїй рудій буду змагатися... На скаку монету з землі підберу. Багатьом, либонь, носа втру!.. Чаю хочете? Дати вам чаю, акин-ага?

— Давай чаю...

Гнідий за стіною обурено заіржав. Жоден з коней, захоплений байгою, йому не відгукнувся.

Коли зайшло сонце і гості роз'їхалися, Баеке й ще шість чи сім чоловіків увійшли до юрти. Крім мулли, всі були мешканцями цього аулу. П'ятерик Баеке поставив подалі від хворого караоткельця, щоб світло не било йому в очі.

Мулла з чорною такією на голові сидів на почесному місці. Байкен поважно звернувся до нього:

— Молда-еке, просимо вас дати ім'я цьому хлопчику, пустунові, винуватцю свята, якого аллах послав на радість старому батькові.

— О Баеке! Ви мені довіряєте вибір? А може, у вас уже є ім'я для малюка?

— Ми подумали, молда-еке... Адже у таких старих, як я, молодший — улюбленець, пестунчик... Є одне ім'я. Я хотів би назвати його Єркебуланом.

Мулла сказав:

— Хто заперечуватиме, якщо така воля батька й матері?

Один з прибулих теж встряв у розмову:

— Тепер, вважай, у нашому аулі три Єркебулани. Мого онука — сина моєї молодшої — теж цим іменем нарекли.

— Ех, якби знати, де зараз він — наш найперший, великий Єркебулан, перший з усіх трьох,— зітхнув хтось.

Єркенові, що лежав, як і раніше, обличчям до стіни, не було видно, хто саме, а по голосу він не впізнав.

Мулла підвівся зі свого місця й почав молитву. На руках у Баеке посапувало немовля.

— Аллаху акбар!.. Аллаху акбар! Лайлаха елла аллам! — старанно вимовляв мулла слова молитви.— Ім'я твоє — Єркебулан, Єркебулан, Єркебулан!

Тричі було вимовлене ім'я новонародженого, як і заведено обрядом.

— Та пошле всемогутній аллах здоров'я, щастя й довголіття усім Єркебуланам,— сказав Байкен.— Хай будуть вони міцні духом і щасливі у своїх починаннях.

— Амінь...

VII

Аул затих, зморений гомінким, клопітним тоєм. Сон звалив людей де попало. Хропіння долинало звідусіль. Жінки притулилися біля вогнищ, скулившись, як перепілки в гнізді.

В юрті, не засвічуючи вогню, щоб не привертати нічиєї уваги, старий Байкен вів тиху розмову з Єркепом.

— Ну, Єркене, тепер кажи — куди йдеш, чого потребуєш. Ти ж знаєш, я завжди для тебе зроблю, що зможу.

— Я це знаю, Баеке... Насамперед мені треба з'їздити тут, неподалік... Якщо можна, відпустіть зі мною Кайсара.

— Тільки й того? Що ще треба?

— Поки більше нічого.

— Коли ти хочеш їхати?

— Якщо можна, сьогодні вночі.

— Тоді вибирай, що тобі необхідно. Перевдягнися. Хоч я й старий, а дещо з вбрання зберіг ще з молодих літ. Чоботи візьми із повстяними панчохами, ночі ще холодні. Повстяний сірий чапан у мене є, наче проситься тобі на плечі. З білизною як? Знайдеться й білизна. Вушанку свою закинь подалі, візьмеш мій малахай. Коня якого?.. Гнідого, мабуть, я тобі не дам. Дуже він помітний, розмови почнуться. Про Кайсара казатиму — поїхав провести тебе до міста. А коли ти повернешся?

— Днів за п'ять, гадаю, повернуся.

Єркен слухав старого і думав про те, що найпростіші слова: візьми мій малахай, з білизною в тебе як — можуть висловлювати найглибші людські почуття. Дружбу. Любов. Товариську допомогу. Готовність ризикувати життям.

Він залишив аул смерком. Поруч на своїй світло-рудій кобилі їхав Кайсар. Ледве вони від'їхали настільки, щоб можна було розмовляти, не боячись, що хтось почує й зверне увагу на таємний від'їзд, Кайсар почав розхвалювати коня під Єркеном — теж рудого, але темнішого, ніж його кобила.

— О, знав Баеке, якого коня вам вибрати! На ньому восени, по першому снігу, трьох вовків забили. Він, правда, не жорга, але риссю добре йде. А куди ми їдемо, Єрке-ага?

— За кого віддали заміж Акліму?

— А-а... Він із роду жаппас, вони тепер на Кара-Коїні. Зизоокому Отарбаєві до смерті хотілося стати каператипом — от він і продав бідолашну дівчину племіннику самого Калжана.

— А де цей жаппас? Кара-Коїн — де це?

— Джайляу їхні. То ми не туди звернули... Це — в бік Кизмоншака-Сиргали.

— Скільки було Аклімі торік, не знаєш?

— Як-то не знаю, коли ми росли разом, разом по воду на озеро їздили. Мені вісімнадцять уже виповнилося, а вона на рік від мене молодша.

Єркен більше ні про що не запитував Кайсара. В дорозі, на доброму коні, йому завжди добре думалося. Скільки було друзів у нього, з якими він боровся за Радянську владу! І от — він залишився сам-один, втратив із ними будь-який зв'язок. Багатьох з Караоткеля й Кзил-Жара перевели в омську в'язницю. Сам він — утікач, блукач... Колчак ще при силі. Алаш-Орда ще при силі. Недаремно ж застерігав Байкен: «Прийшов папір, Єркене, тебе шукають...» А на південь можна йти тільки через Бетпакдалу, через мертву непривітну пустелю. Хто буде його проводирем? Тут уже й Кайсар не допоможе...

Він встигне потім порадитись із Баеке. Це такий старий! Він щось придумає, він завжди знайде вихід.

Вони їхали до Акліми. Єркен навіть не знав — навіщо? Що він може змінити? Чим він може допомогти їй? Але й не побачити її він не міг. Хвороба якась... Одної темної ночі лише на мить майнула перед ним дівчина — і назавжди ввійшла в його життя. Вона стояла перед ним і зараз, уже нікуди не йшла, і він знову бачив на її витонченому обличчі і страх, і радість, і переляк, і смуток, і всі ці почуття стосувалися його. Можливо, такою дорогою була йому Акліма тому, що тої короткої миті виникла між ними якась таємниця... Тоді він уперше й назавжди збагнув усю людську складність. Ні, не розумом збагнув — він розумів усе й раніше, а відчув усім серцем.

Великі митці минулого, поети, що осягли сутність буття і вміли передати чудодійним словом кожен порух людської душі,— розгадували цю таємницю по-своєму. Але молода казахська література ще тільки осягає її. І якщо брати за найбільшим рахунком — а лише такий рахунок ведеться в поезії,— то власні вірші все менше й менше подобалися Єркенові. Ну, зовнішність вони часом мають.

Таке строкате шитво, за яким — порожнеча. А всі пишномовні порівняння не варті одного слова Баеке, коли він розмірковував, якого коня дати йому в дорогу. Адже не скажеш, що пошкодував гнідого. Ні, він піклувався про Єркена. Вершник на такому розкішному коні привертає увагу, а бунтівного поета-втікача знало багато людей. Та як сказати про це, щоб люди могли оцінити душу старого, те високе почуття, яке ним керувало, коли він сказав: «Мабуть, гнідого я тобі не дам». Тут не відбудешся черговими вигуками — о ти, мій друже! Твоє благородство безмежне, як цей степ!

Можливо, Єркен і перебільшував свої вади. Але не міг він не думати про нові способи зображення. Він був зачинателем нової казахської літератури... Іноді така думка щодо самого себе здавалася йому зарозумілим хлоп'яцтвом. Та він бачив і інше — що багато хто наслідує його, що його знахідки у віршах якось по-своєму використовують ті, хто обрав тяжкий шлях літератури. Тому на нього лягає велика відповідальність. Якщо час вибрав його — чи втримають його плечі такий тягар? Адже йому всього двадцять п'ять. Він розумів і те, що закінчилася, пішла в минуле поетична епоха, на чолі якої стояв великий Абай. Нові часи прийшли в степ, їх супроводить не тужливе рипіння старої гарби і не лінива хода верблюда. А як ти висловиш це? Мона Ліза, Євгеній Онєгін стали для нього такою ж реальністю, як Акліма, побачена колись. Та як зробити, щоб вона стала такою ж близькою для інших, для багатьох людей?

Єркен хотів іще раз побачити її. А що, коли... Раптом він замість такої гордої, на диво чистої і незалежної у своїй красі дівчини побачить безмовну рабиню? Ні, ні! Не доведи аллах побачити її упокореною, приниженою...

...На джайляу вони приїхали через день. На березі великого озера недалеко один від одного стояли аули. Здавалося, все тут вимерло. Не диміли вогнища. Не було видно людей. Вони або причаїлися, або покинули все й пішли геть. Степом без догляду никала худоба. У трьох аулах Єркен та Кайсар намагалися знайти притулок на ніч, щоб на ранок почати пошуки, та жоден господар не впустив їх до юрти.

— Мор у нас. Кара-шешек [1].

---

[1] Кара-шешек — чорна віспа.

Нарешті їм трапився самітний чабан із невеликою отарою. Він і показав, де аул, який вони розшукують:

— Онде... Бачите, дві юрти? Одна з них напіврозібрана. Це там. Тільки навряд чи кого знайдете. Хтось вмер, інші відкочували.

Єркен підострожив темно-рудого й помчав до юрт, що біліли попереду. Під'їхавши, він уже не чекав, зустріне його хтось чи ні, а відразу скочив із спітнілого коня і ледве не зірвав запону, входячи до юрти.

Втупившись у попіл згаслого вогнища, сиділа літня жінка, та сама, яку він нещодавно зустрів в Отарбая.

Права половина юрти була відгороджена блакитною шовковою фіранкою. За нею хтось тяжко дихав, наче після довгого, безперервного бігу.

Кайсар біля юрти порався з кіньми і увійшов пізніше.

Не підводячи голови, стара запитала:

— Хто ви, діти мої?.. Йдіть швидше. Мабуть, ви не знаєте, що в нас кара-шешек?

Вони перезирнулися.

— Ні, знаємо, женеше,— відповів Єркен.

— То чи вам життя зовсім не дороге, чи проклятої чорної біди не боїтеся? Хто ви такі?

— Моє ім'я Єркен, а товариша звуть Кайсар.

Раптом сколихнулася блакитна фіранка, там, за нею, дихання на мить зачаїлося.

— А... Кайсар. Кайсара я знаю,— сказала стара.— Та однаково не можу вас до себе впустити. Так догдир [1] звелів.

За фіранкою хтось скрикнув. Єркен мало не застогнав від болю, що стиснув його серце. Цей хрипкий, страдженний голос... Чи таким він уявляв собі голос Акліми? Він слухав його в своїх мріях, як колись в Омську слухав рояль, котрий вмів радіти, і сумувати, і зневірятися, і сподіватися... Акліма... Виходить, жива. Не хоче, щоб їхали. У цьому вигуку не можна було розібрати слів, але Єркен виразно почув: «Не йдіть! Не залишайте!»

— Слухай, Кайсаре,— сказав він.— Мені робили щеплення проти віспи, у в'язниці навіть двічі робили щеплення. А ти як?

— Ой, Єрке-ага! Хіба ви не бачите мою побиту віспою шкіру? Мене жоден мор не візьме.

---

[1] Догдир — перекручене: лікар.

— Тоді, женеше, ми заночуємо у вас, якщо дозволите. За нас можна не турбуватися.

Стара більше не заперечувала. Вона мовчки встала, винесла холодний самовар. Кайсар відразу ж зник за фіранкою.

— Аклімо, це я, Кайсар.

— Н-гі...

Навіть у таку мить, на грані життя і смерті, заміжній жінці не велено розмовляти зі сторонніми чоловіками, належало бути стриманою, і всі почуття висловлювалися в короткому вигукові — «нгі». «Нгі» — означає: я впізнала тебе.

— Аклімо, ти мене чуєш? Ну, як ти, рідна?

— Нгі...— «Я чую тебе. Якщо сказати чесно, то мені не так уже й добре».

— Кайсаре! — покликав Єркен.— Іди звідти. Не турбуй її, залиш. Іди сюди.

Кайсар вийшов. Він обхопив руками голову й заплакав, голосно схлипуючи.

— Тихіше, Кайсаре.

Але хлопець не міг стриматися.

— Єрке-ага, я такий... такий був радий, коли почув від вас, що їдемо до Акліми. Хіба я думав, що... що... Ех! — Голос його зірвався, він швидко закивав головою і вибіг з юрти.

За фіранкою знову почувся вигук. Хвора щось вимагала, на чомусь наполягала. Може, вона кличе його? Єркен більше не вагався. Небезпека, що нависла над Аклімою, відкидала необхідність дотримуватися звичаю. Він пішов туди, до неї.

Груди її важко здіймалися й опускалися. Вона хрипіла при кожному подиху. Обличчя було прикрите червоною у смужку шаллю. Єркен узяв її за лікоть — так, сумніву не було... Вся рука вкрита твердими струпами. Тривожно билася голуба жилка біля самого зап'ястя.

— Аклімо! Не впадай у розпач! Ти видужаєш. Я шукав тебе — і от знайшов. Я буду тут, поки тобі не стане ліпше. Ти хочеш, аби я залишився, Аклімо?

— Нгі, нгі...

Від вчорашнього вечора Аклімі стало зовсім зле. Чорна віспа душила її, але молодість не піддавалася, молодість боролася з хворобою. Дізнавшися про перші спалахи віспи, чоловік Акліми, не заїжджаючи до аулу, втік у місто. Його молодший брат, його сестра, що залишилися в су-

сідній юрті, померли. До хворої Акліми ходила бездітна вдова з сусіднього аулу, подавала їй їжу, кип'ятила чай, ночами сиділа в узголів'ї. З приїздом, матері Акліми вдова більше не з'являлася. Може, вона давно померла?

Несподівана поява Єркена й друга дитинства Кайсара схвилювала хвору. Акліма враз відчула себе молодою, вродливою, сильною. Вона знову була тією дівчиною, яка, раз побачивши знаменитого акина, зберегла пам'ять про нього. Але чому, чому він став їй такий дорогий? Адже вона майже нічого не знала про нього, тільки бачила у вузеньку шпарину, як він сидів в отау в сестри й граційно вигравав на домбрі якусь мелодію. Ні, неправда, що вона майже нічого не знала про нього. Вона ж знала його вірші, вона знала про нього все. Як вона тоді сподівалася, що буде веселий безтурботний вечір з піснями, з домброю, із забавами. А сталося так, що поета в їхньому домі мало не вбили. Вона не сподівалася колись зустріти його знову. А виявляється, і він думав про неї. Шукав і знайшов її!

— Може, зняти з обличчя шаль? Тоді тобі буде не так душно.

— Нгі...

— Гаразд, не буду.

Акліма, мабуть, трохи заспокоїлася. Груди її вже не здіймалися так неспокійно.

Він шукав її і знайшов у безпросвітну хвилину... Єрке-ага! Яка дівчина не мріє про такого джигіта, як Єркен! Виявляється, ти щаслива, Аклімо. Хоча й ненадовго, але щаслива. Доля звела тебе з поетом, коли він потребував твоєї допомоги, і як тремтіла твоя рука, коли ти виводила страшні слова: «Акине-ага, вас хочуть вбити...» Я врятувала його тоді від неминучої смерті, а зараз він приїхав, щоби врятувати мене від чорного вихору. Адже він сам сказав, що буде зі мною, поки я не одужаю, не стану на ноги. А поет — усе може, він всесильний, як святий. Якщо взавтра мені стане краще, зберу джигітів, котрі залишилися, дівчат гукну. Це буде шильдехана [1], адже я справді вдруге з'явлюся на світ. Акбало, ти заздалегідь поклич усіх, кого побачиш. Єркен із домброю нехай сяде побіля мене. О, дівчата! Ви вже прийшли? Як швидко ви

---

[1] Шильдехана — святкування народження дитини.

відгукнулися на мій поклик. Я вам рада. Я скучила за вами в оселі осоружного. Єрке-ага, починайте, будь ласка. Заспівайте, прошу вас, «Сурша-киз»... «Коли тебе, кохана, я згадав, подушку обійняв, залившися слізьми». Можна до тебе притулитися, ага? Як палає спина!.. Кайсаре, де ти? Тепер ти заспівай, заспівай «Каракоз». Ти гарно співав цю пісню. Заспівай, як колись, на весь голос. «Чорноока, ти мене залишила, як жити мені тепер, як мені жити?» Ну, що ж ти?..

Схиливши голову, сидів поряд неї Єркен і слухав її слова. Тепер він нікому її не віддасть. Леонардо да Вінчі не розлучався з портретом Мони Лізи, а він не покине Акліму. Коли вона видужає й зміцніє, вони будуть разом пробиратися через Бетпакдалу, на південь, до своїх. Як посмів нікчемний Отарбай віддати комусь його Акліму! Не було цього. Наплювати на старі закони, якщо вони заважають його щастю з Аклімою. О алла, допоможи їй! Не дай, щоб вона вмерла. І як він міг сумніватися — чи то вона ходила по галявинці навпроти в'язничного вікна. Яка інша дівчина насмілилася б вчинити так рішуче? Тільки Акліма.

— Не йди, Єркене,— сказала вона.— Не йди, Кайсаре. Акбало, не йди.

Марення скінчилося. Акліма впала в забуття.

Єркен до ранку просидів біля неї, нічого не бачачи довкола себе, нічого не чуючи. Акліма лежала тихо. Він нечутно підвівся, боючись її потривожити, але тут до неї підійшла мати, й пронизливий крик старої жінки пояснив усе. Ніхто й ніколи вже більше не потривожить Акліму.

VIII

У житті кожної людини є свій календар пам'ятних дат. Тої ночі біля вмираючої Акліми поет розумів, чому молода жінка з головою вкрилася шаллю — не хотіла, щоб він бачив її обличчя, спотворене хворобою. Він тримав її руку, вкриту струпами, наче лускою, і думав, що жодна чорна віспа, жодні страждання неспроможні знищити красу... Струнка дівчина, яку він колись побачив у аулі, на березі озера Кзил-Молу, хіба могла вона померти?

Від тієї ночі минуло багато літ.

Слово поета линуло над усім казахським степом, слово поета пролунало й далеко за його межами. Залишилися позаду шляхи, пройдені в боях за Радянську владу. І вже не шаблю, не наган тримав він у руках, а сап'яновий портфель із важливими діловими паперами.

Грізні були часи. Горді були часи, тяжкі й веселі. Про них не випадало писати старим, звичним віршем, і поет ламав цього вірша, він знаходив нові, незвичні сполучення слів, і в ритмі його рядків відчувалося биття багатьох сердець. Він поринав у саму гущу життя, він намагався все побачити, все зрозуміти, і на найпростіших, найнепримітніших зовні подіях, осмислених ним, лежав відблиск змін, що відбулися в його рідному степу після Жовтня.

До нього прийшла слава. Одначе поет, якщо він справжній поет і справжній чоловік,— повинен вміти перенести і славу, й усе, що з нею пов'язане. У віршах, написаних уже зрілим майстром, критики знаходили безліч достоїнств. Та самому поетові вони не подобалися. Він не кричав про це по всіх усюдах, щоб не склалося враження, ніби він хизується своєю вибагливістю й виставляє її напоказ. Але він знав свої вади і знав, що можна написати простіше, яскравіше, глибше й сильніше.

Торувати шлях незайманим снігом тяжче, ніж іти за кимось слідом. У поета були учні. Були відверті наслідувачі. Учнями він пишався, а наслідувачі завдавали чимало неприємних переживань. Особливо останнім часом вони вихваляли поета, що б він не написав. Марнослів'я?.. Ні, не тільки. Розрахунок був такий: невпинно вихваляючи його, вони тим самим перебільшували значення своїх творів. А вони так були схожі на літературу, як його стара куца шуба — на ошатний чапан з тонкого сукна, який колись подарував йому Баеке.

Поет не міг пробачити собі, що досі не взявся за велику річ. Така книжка увібрала б увесь запас його спостережень і міркувань, осмислила б велике зрушення в долі степового народу. Він не міг пробачити собі, що не написав багато про що з того, що довелося побачити й пережити.

Про створення складних, багатогранних — і життєвих у цій складності — образів він мріяв ще двадцятичотирирічним юнаком, коли тільки здогадувався про той шлях, який йому доведеться пройти в літературі. Чи то боявся, що ще не дозрів для такої праці і можеш все

зіпсувати поспішністю. Чи то час, по вінця сповнений подіями, не залишив йому можливості взятися за велику книгу...

Так чи так, а поет ніколи про неї не забував. З роками і Мона Ліза, і Онегін, і та дівчина, що промайнула в його житті, все частіше тривожили його і вимагали: «Ти все забув? Чому ти не пишеш? Ти повинен писати». А чи правда, що та дівчина лише раз промайнула в його житті? Ні. Як вечірня луна, раз у раз повторюючись, лине в горах від скелі до скелі, так і вона завжди відгукувалася на перший його поклик. Акліма рішуче і владно увійшла в його життя, змусила по-новому подивитися на більшість подій і явищ. Може, він і писати почав по-новому через те, що колись там, на березі озера Кзил-Молу, вона постала перед ним на мить...

Йому було про що згадати, про що поміркувати. Він міг би описати все пережите — від того дня, коли в Караоткель прийшла звістка про повалення білого царя. І він, Єркен, один з перших допомагав піднести червоний прапор. Усього він зазнав: і гордість перемог, і гіркоту поразок. Його пам'ять з усією виразністю, в усіх подробицях зберегла прикмети часу.

Ні, не можна дуже довго збиратися в дорогу. Від міркувань — чи зможеш подолати перешкоди, чи пройдеш його до кінця, шлях не стає ані легший, ані коротший.

«Вир». Назва книги виникла враз — здавалося, сама собою, але ж скільки він думав про неї, готувався до цієї миті, коли за своїм робочим столом залишиться наодинці з чистим аркушем паперу. Перо поета враз ставало ніжне й добре, коли він згадував про друзів і однодумців.

А коли в плині розповіді з'являлися вороги, поет, не замислюючись, кидався в бій із запалом молодого, палкого Єркена.

Сторінка за сторінкою книжка була написана і побачила світ. Що тут почалося! Рідня тих, хто у «Вирі» дістав своє і дістав по заслузі, зняла шалене цькування. Скарги й погрози, плітки, доноси, анонімки посипалися на поета. «Знай, що є зброя сильніша за твоє погане перо»,— нагадував один. «І не таким ламали роги»,— писав інший. «Гей, ти! Ходи й озирайся, я тебе зустріну»,— обіцяв третій.

Коли особливо тяжко й безрадісно ставало на душі, поет брав у руки вірну домбру, постійну супутницю його

міркувань, його подорожей в минуле. Ні, він не сумнівався... Він знав, що на правильному шляху, і зараз обмірковував другу книгу «Виру». Критика на перший том нічим поетові не допомогла. Якщо хтось злостиво ганив її, то інші так само нестримно розхвалювали. Середини майже не було.

...За вікном густішали сутінки, але йому не хотілося запалювати світла. За вікном росли дві яблуні. Був серпень, і гілки під вагою плодів низько схилилися до землі. Несподівано, як це часто трапляється в місті, що знаходиться поблизу гір, зіпсувалася погода. Нависло темне рам'я хмар. Гроза перекочувалася над вершинами неподалік, і ось-ось мала пролитися злива.

Поетові пальці дедалі частіше затримувалися на нижніх ладах домбри. В такому стані на диво гарно зливаються і злагоджено звучать обидві струни, і це співзвуччя ніби нагадує поетові про нерозгадані таємниці красного письменства.

На розгадування їх іде все життя, а іноді і всього життя виявляється замало. А співзвуччя — це, далебі, не однакове звучання двох струн, не примітивний унісон, а спільність, взаємність!... Без такого злиття слів немає ні поезії, ні прози. І досягти цього з роками стає важче, бо стаєш суворіший, вимогливіший до самого себе.

Глухо звучала домбра. Можливо, і чарівник пісні Біржан-сал замислювався саме так про велику таїну звуків і слів, залишаючись наодинці з домброю? Просторий його халат із верблюжої вовни тріснув на спині від удару камчі, на кінчику якої був свинець. Зухвалий поштабай вирвав із рук співця домбру. Обірвалась струна. Здавалося, вона не задзвеніла, а застогнала. Стогін відчаю. А волосний Жанбота не заступився, грубо обірвав співця: «А хто просив тебе втручатися не в свою справу?» Зрозуміло, хіба б став волосний заради якогось там співця, навіть якщо це і був сам Біржан-сал, сваритися з іншим волосним?

А поштабай? Цим ударом він накликав вічну ганьбу не тільки на самого себе, а на весь свій рід. Чого вартий той його син — Токе, здоровань із заячою губою. А його син, онук поштабая?..»

Дорослий тепер. Якщо переїхав кудись у місто, то з камчею, з ганебно знаменитою камчею не ходить. Та

сьогодні вже для злих, для підлих справ камча і не потрібна.

Пальці поета, як і раніше, тримались на нижніх ладах. Одне співала домбра. «Ти принизити, Жанбото, мене дозволив...» Либонь, він уже давно несвідомо вистукував саме цю фразу.

Поет пам'ятав, що Біржан володів високим гучним голосом і, досягаючи такої ж висоти звучання, він непомітно для себе підкручував і підкручував кілки, і струна лопнула.

На вулиці засвітилися ліхтарі, і світло впало в кімнату, де сидів поет. І хоча тепер він не співав своїх пісень, одначе натяг нову струну.

І домбра знову ожила в його руках.

1965

ПОЯСНЮВАЛЬНИЙ СЛОВНИК

А г а, а г а й — старший брат; шанобливе звертання до старшого за віком чоловіка.
А к е — батько.
А л л а а к б а р, а л л а х у а к б а р — великий аллах.
А п а, а п а й — старша сестра; шанобливе звертання до матері, а також до старшої за віком жінки.
А п и р - а у — вигук здивування, сумніву.
А т а — дід, батько.
А т а н — робочий кастрований верблюд.

Б е с б а р м а к — дослівно: п'ять пальців; національна страва з крупною локшиною.

Д а с т а р х а н — дослівно: скатертина, частування.
Д ж а й л я у — літнє пасовище.

Е к е — додається до імені старшого чоловіка при шанобливому звертанні.

Є р к е — щасливець; привітне звертання: любий, люба.

Ж а у л и к — головний убір заміжньої жінки.
Ж е н г е — невістка, дружина старшого брата; звертання до заміжньої жінки.
Ж і є н — племінник по жіночій лінії. Звичай, що своїм корінням сягає матріархату, вимагає, щоб нагаші — дядько з рідні матері — поважав свого жієна і всіляко допомагав йому. Жієну ні в чому не відмовляли, а якщо й відмовляли, що траплялося дуже рідко,— жієн міг вкрасти або просто, не криючись, узяти бажане, тому що той самий звичай закріплював за ним повну недоторканість особи в аулі рідної матері.

К а м ч а — канчук.
К е д е й — жебрак, бідняк, людина нижчого стану, голодранець.

К у р т — овечий сир, висушений у вигляді балабушок.
К у р у к — тичка з зашморгом на кінці,
щоб ловити коней.

О й б а й - а у — вигук, який висловлює подив,
вагання, образу.
О т а у — юрта одруженого сина.

С а л, п е р е — професійні співаки й музики,
що роз'їжджали по аулах.
С у ю н ш и — подарунок за радісну звістку.

Т и м а к — казахська шапка-вушанка.

Ч а п а н — верхній одяг, вистьобаний халат.

Ш е ш е — мати; звертання до літньої жінки.

ЗМІСТ

Георгій Ломідзе. Орлині крила таланту
3

СОЛДАТ ІЗ КАЗАХСТАНУ
Роман
11

РАЗ І НА ВСЕ ЖИТТЯ
Повість
200

Пояснювальний словник.
258

Габит Махмудович
МУСРЕПОВ

СОЛДАТ ИЗ КАЗАХСТАНА
Роман

ОДНАЖДЫ И НА ВСЮ ЖИЗНЬ
Повесть

С казахского

Перевод *А. П. Довгого и З. М. Клещенко*

Киев, издательство художественной
литературы «Днипро», 1985

(На украинском языке)

Редактор *Т. Г. Соломаха*
Художнє оформлення *Г. М. Фінъко*
Художній редактор *С. П. Савицький*
Технічні редактори *І. М. Шевель,*
Л. І. Ілъченко
Коректор *Н. І. Прохоренко*

Інформ. бланк № 2893.

Здано до складання 29.10.84.
Підписано до друку 11.02.85.
Формат 84 × 108¹/₃₂.
Папір друкарський № 2.
Гарнітура звичайна нова.
Друк високий. Ум. друк. арк. 13,86.
Ум. фарб. відб. 14,123. Обл.-вид. арк. 15,193.
Тираж 20 000 пр.
Зам. 4—3279. Ціна 1 крб. 10 к.

Видавництво художньої літератури «Дніпро».
252601, Київ-МСП, вул. Володимирська, 42.

Головне підприємство республіканського
виробничого об'єднання «Поліграфкнига».
252057, Київ, вул. Довженка, 3.

Мусрепов Г. М.

М91 Солдат із Казахстану: Роман; Раз і на все життя: Повість / З каз. Перекл. О. Довгий і З. Клещенко; Передм. Г. Ломідзе.— К. : Дніпро, 1985.— 260 с.

Роман казахського радянського письменника, лауреата Державної премії Казахської РСР ім. Абая Кунанбаєва, розповідає про долю воїна, яка тісно переплітається з долею казахського народу. Автор правдиво змальовує картини боїв, прославляє героїзм, безстрашшя, незламність у боротьбі з фашизмом. Повість «Раз і на все життя» — оповідь про долю поета, який формувався і зростав у вирі революційних подій на казахській землі.

М $\frac{4702230200-165}{M205(04)-85}$ 165.85 С(Каз)

ВИДАВНИЦТВО
ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ
«ДНІПРО»

Виходять у світ

1985 рік

СЕРІЙНІ ВИДАННЯ

«РАДЯНСЬКЕ ОПОВІДАННЯ»

Таджицьке радянське оповідання
Збірник

Киргизьке радянське оповідання
Збірник

«ВЕРШИНИ СВІТОВОГО ПИСЬМЕНСТВА»

МУХТАР АУЕЗОВ
Шлях Абая
Роман
(З казахської)

ОКРЕМІ ВИДАННЯ

НАСІРДІН БАЙТЕМІРОВ
Сито життя
Роман
(З киргизької)

ХАМІД ГУЛЯМ
Безсмертя
Роман
(З узбецької)

ІЛЛЯС ЕФЕНДІЄВ
Сказання про Сарикейнек і Валеха
Роман. Повість
(З азербайджанської)

МУСТАЙ КАРІМ
Довге, довге дитинство
Повість
(З башкирської)

ГРАНТ МАТЕВОСЯН
Ми і наші гори
Повісті
(З вірменської)

ЛІЛЛІ ПРОМЕТ
Повісті
(З естонської)

Сузір'я
Збірник
Випуск 22-й

Сузір'я
Збірник
Випуск 23-й

Сучасна литовська повість
Збірник

Сучасна молдавська повість
Збірник

1 крб. 10 к.

ГАБЕТ МУСРЕПОВ

ИЗБРАННЫЕ ПРИКЛЮЧЕНИЯ